ISSN 0320—8370

2 '79

ХУЛІО РАМОН РІБЕЙРО
Оповідання
(ПЕРУ)

ПІВДЕНЬ
ЕРСКІНА КОЛДУЕЛЛА.
"ТРИ СВІТИ",
АБО АЛЬЯНС З ІМПЕРІАЛІЗМОМ.

ГУГО ГАРТУНГ
Ми. Майзегайєрн
РОМАН (ФРН)

ВСЕСВІТ

ВСЕСВІТ

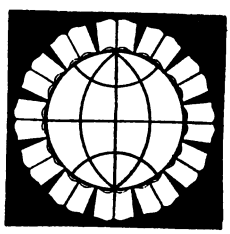
ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
ТА
ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

(602) ЛЮТИЙ
1979

*

ОРГАН
СПІЛКИ
ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ,
УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ ТА
УКРАЇНСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
КОМІТЕТУ
ЗАХИСТУ МИРУ

ЖУРНАЛ ЗАСНОВАНО
1925 р.

Видавництво «Радянський письменник». Київ.

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ХУЛІО РАМОН РІБЕЙРО. Під кручею. Вагомий аргумент. Розбиті надії. Безпері круки. Банкет. Оповідання. (Переклад з іспанської Михайла Роя). 3

ЗБІГНЄВ ДОМІНО. Блукаючі вогні. Роман. Продовження. (Переклад з польської Ігоря Бречака та Еллади Волкової). 34

ГУГО ГАРТУНГ Ми, Майзегайєри. Роман. Закінчення. (Переклад з німецької Олекси Логвиненка). 77

ЖИТТЯ І СЛОВО

ДМИТРО ІВАНЕНКО. Про роман Гуго Гартунга «Ми, Майзегайєри». 156

ВАСИЛЬ ШЕВЧУК. Ідейно-тематичні обрії сучасного чеського роману. 159

ВАДИМ ЯЦЕНКО. Південь Ерскіна Колдуелла. 165

РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ, АНОТАЦІЇ

РОСТИСЛАВ ДОЦЕНКО. Шляхами «Зарубіжної новели». 172

УКРАЇНА І СВІТ

ЛЕСЯ ЛИСЕНКО. На варті найбільших цінностей життя. 174

ДМИТРО ПЕТРЕНКО. Нові німецькі видання сучасної української прози. 175

МІРОСЛАВ ПІУС. Натан Рибак. «Помилка Оноре де Бальзака». 177

НАРИСИ З ІСТОРІЇ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

ДМИТРО НАЛИВАЙКО. Класицизм. (Закінчення). 179

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

МИХАЙЛО КАПИЦЯ. «Три світи», або Альянс з імперіалізмом. 200

РЕПОРТАЖ З ПРОДОВЖЕННЯМ

ЕДВАРД РІКАРДО БРЕТУАЙТ. «Почесний білий». 212

ОЛЬГЕРД БУДРЕВИЧ. Ніч у Йоганнесбурзі. 226

ЗУСТРІЧІ, ІНТЕРВ'Ю

МУХАММЕД САДДИК РУХІ: «У нас попереду багато роботи». 228

Літературно-мистецька хроніка. 234

Веселі сторінки. 238

© «Всесвіт», 1979. Український переклад художніх літературно-критичних і публіцистичних матеріалів. Статті й нариси, написанні спеціально для «Всесвіту»

ХУЛІО РАМОН РІБЕЙРО

Хуліо Рамон Рібейро (нар. 1920 р.) — сучасний перуанський письменник. Автор книжок «Безпері круки» (1955), «Докладні оповідання» (1958), «Хроніка Сан Габріеля» (1960).

ПІД КРУЧЕЮ

Ми — як та рицина, дикий чагарник, що росте і в'ється по кам'янистих крутосхилах. Подивіться, як ця рослина горнеться до піщаних дюн, чіпляється за голі валуни, знаходить собі притулок у ярах та на смітниках. Вона не благає милості ні від кого, їй-бо досить крихти простору. Її не щадять ні сонце, ні солоні морські вітри, топчуть байдужі ноги, чавлять гусениці тракторів... А вона знай живе, розростається, знаходячи собі поживу на камінні та звалищах. Отож я й кажу, що ми, прості люди, як ота рицина. І де натрапляємо на її кущик, там і будуємо собі оселю, знаючи, що на цій місцині виживемо...

Ми знайшли свою рицину під високою кручею, біля старих купалень Магдалени [1]. Сталося це тоді, коли ми були змушені тікати з міста, бо судові виконавці та поліція гнали нас навіть із найжалюгідніших нетрищ на околицях. Натрапивши серед руїн і сухої трави на самотній кущик, ми вирішили тут оселитися.

Мало хто пам'ятав про давню славу цих купалень, коли ще не було пляжів «Агуа Дульсе» та «Ла Еррадура». З ними та подібними Магдалена не витримала конкуренції, і хазяї покинули її, забравши все, що можливо: двері, вікна, балюстради, труби. Роки довершили руйнування, і, прийшовши сюди, ми застали тільки звалище та ще отой самотній кущик рицини.

[1] Магдалена — бідняцьке передмістя Ліми.

У пошуках чогось їстівного ми спершу збирали усяких молюсків. Потім перейшли на берегових рачків — по-тутешньому муї-муї — і варили з них досить ситу юшку. Згодом, уже не пам'ятаю коли саме, я і мій старший син улаштувалися на роботу в рибальську артіль,— це за кілометр од старих купалень. Мій менший син Торібіо куховарив дома. Пізніше ми придбали волосінь, гачки і стали рибалити самі. Вилов продавали на пристані Санта-Крус.

Отак ми й розпочали життя на новому місці. Ніхто нам не допомагав, ніхто не дав ні копійки, та ми й не просили ні в кого. Десь через рік мали вже свою хатину під кручею. І що нам було до того, що там, угорі, розсувало свої межі місто, оздоблюючись палацами та поліційними відділками?.. Ми вже пустили коріння на солончаку.

Що й казати, життя наше було нелегке. Іноді мені здавалося, що святий Петро, заступник людей моря, допомагає нам, а іноді — куди частіше, — що він глумиться над нами, повертаючись до нас широкою спиною.

Якось уранці прибігає додому мій старший син Пепе, а в самого волосся сторч стоїть, немов страховисько яке зустрів. Ухопив мене за руку й потяг до кручі, під якою ми поставили нашу халупу. Мовчки показує на величезну тріщину, що бігла згори аж до пологого берега. Як вона утворилася? Коли? Розколина зяяла, вселяючи в нас жах. Це була смертельна небезпека... Я зміряв тріщину палицею — глибока...

«Які ж бо ми дурні! — картав я себе подумки. — Треба ж було побудувати під самісінькою кручею!»

Тепер я зрозумів, чому ніхто не хотів тут селитися. Рано або пізно брила неодмінно посунеться. Будь-якої миті нас може завалити... Треба забиратися звідси і якомога скоріше!

У пошуках безпечнішого місця ми обійшли весь пляж. Кажу пляж, але це тільки вузенька смужечка суходолу між морем і стрімкою кручею. Така вузенька, що під час шторму хвилі докочувалися до крутосхилу.

Ні, на цьому клаптику піску безпечної місцини немає. Я вже почав був упадати в розпач, аж тут Пепе й каже:

— А що як поставити підпору і затримати зсув? Зіб'ємо дерев'яні щити, підіпремо їх стовпами...

Кілька тижнів ми працювали не покладаючи рук: розбирали каміння й витягували дерево з колишніх кабін купалень. А коли настягували його доволі, виявилося, що для кріплення потрібні ще й металеві балки.

За кожен шмат рейки у місті з нас хотіли здерти по три шкури. Отож уся наша надія була на море. Чого тільки не ховає воно в своїх глибинах! Досі море дарувало нам рибу, молюсків, відполіроване каміння та пекучий йод, а тепер мало дати залізо. Ще коли ми тільки прийшли під кручу, то нагледіли метрів за п'ятдесят від берега чорні балки, які вистромлялися з-під води в час відпливу. Мабуть, тут колись затонув якийсь корабель, думали ми. Насправді ж то були три баржі — їх навмисне затопили власники пляжу, щоб утворити хвилеріз. Двадцять років море ворушило ті посудини, перекидало їх, пересувало з місця на місце, засипало піском. Дерев'яна обшивка давно згнила, але залізні каркаси залишились, ховаючись під водою, мов рифи.

— Треба їх витягти! — сказав я синам.

Тільки-но розвиднялося, як ми пливли в море і пірнали біля барж. Хвилі шалено накочувалися на нас, пінилися, вирували довкола балок, погрожуючи закрутити й затягти під воду. Але ми одчайдушно робили своє діло. До крові обдираючи руки, діставали з морського дна іржаве залізо й волокли на вірьовках до берега. Потім чистили його, фарбували. Тепер було чим підперти дерев'яну стіну біля розколини в крутосхилі. Отак за кілька тижнів виснажливої праці ми захистили свою хатину від обвалу.

І зсув не забарився. Та, на щастя, ми вже встигли спорудити захист.

— Відтепер, дякуючи святому Петрові, нам не страшний навіть землетрус! — раділи ми.

З часом завели ми й свійських тварин.

Під кручею нерідко з'являлися приблудні собаки, нещасні створіння, яких місто, як і бідних людей, викидає геть. Не знаю, що вабило собак до нашого берега: запах їжі, а чи, може, потреба мати хазяїна.

Якось від рибальської бухти до нас приплентав голодний і змучений пес. Мій син Торібіо, хлопець відлюдкуватий і мовчазний, нагодував його. Другого дня пес прийшов знову. Він прив'язався до Торібіо й залишився в нас назавжди.

Згодом прибилася вівчарка, та така люта, що її треба було садовити на ланцюг, коли на пляжі були сторонні люди. А ще пізніше прийшли дві худющі дворняги, готові на все за нікчемну кістку. Нарешті з'явилися три кішки, які з ранку до вечора полювали на крутосхилі на мишей та змій.

Не скажу, що ми приймали до себе четвероногих з великою радістю. Відганяли їх палицями й камінням. Адже нам самим нерідко доводилось голодувати. Та тварини щоразу поверталися, попри всі наші погрози. Треба було бачити, як жалібно дивилися вони на нас. А людина, хоч яка вона черства, завжди добрішає, коли бачить знедолених. І зрештою ми позалишали тварин у себе.

Незабаром з'явився у нас і сусіда. Якийсь чоловік спустився на пляж, витяг із мішка намет і поставив його неподалік од нашої хатини.

Він прийшов надвечір і розташувався мовчки, без жодного слова. Наступними днями теж нічого не говорив, навіть не відповідав, коли ми до нього зверталися. Ми подумали, що він глухонімий.

Незнайомець з ранку до вечора блукав біля моря, збираючи розчавлених медуз, молюсків, черепашки.

Уперше заговорив він десь через тиждень. Ми саме смажили на терасі рибу, довкола ширилися смачні пахощі. Незнайомець підійшов від моря і втупився в мої черевики.

— Дайте я їх полагоджу, — врешті озвався він.

Сам не відаючи чому, я віддав йому черевики, і він так вправно замінив діряві підошви, аж ми роти роззявили з подиву. На подяку за роботу, я підсунув незнайомцеві сковорідку. Той узяв руками рибину, потім другу, третю. Він ковтав з такою пожадливістю, аж подавився кісткою, і ми мусили дати йому окраєць хліба...

Відтоді мовчазний сусіда став працювати в нас, хоч ні я, ні мої діти його не просили. Він поробив нам замки до дверей, понагострював наші риболовні гачки, проклав із пальмового листя водогін, яким

до хати надходила джерельна вода. Його мішок здавався бездонним — стільки він витягував звідти усякого інструменту, а коли йому чогось бракувало, то він виготовляв те з різного брухту, який знаходив на смітнику. Дякуючи цій людині, охопленій манією майструвати, в нашій хаті з'явилося чимало всяких корисних і гарних речей, і маленьких, і великих. За свою роботу сусіда ніколи нічого не брав, задовольняючись смаженою рибою і тим, що ми надто не допитувалися, хто він такий.

Минуло кілька місяців, а знали ми про нього тільки те, що звуть його Самуель.

Улітку наш берег під кручею трохи оживав. Бідняки, яким були не по кишені великі й добре обладнані пляжі, приходили сюди, щоб після тяжкої праці відпочити якусь годинку біля моря. Вони переходили насип, на якому стояла наша хата, і розташовувалися на кам'янистому березі поміж колючок, немов серед квітів.

Коли починалися літні вакації, серед пляжників Магдалени було найбільше учнів муніципальної школи, дітей робітників. Приходили й ремісники з околиць.

Проходячи повз нашу хатину, декотрі з цих людей казали:

— Надто ваш пляж засмічений, добре було б трохи прибрати його.

Я не люблю, коли мені чимось дорікають, але за такі зауваження не ображався: мені подобалося, що люди називають пляж моїм. Тим-то я й вирішив надати йому належного вигляду. Сини зі мною погодились.

Кілька днів ми вставали з Торібіо на світанні і збирали клаптики паперу, фруктові лушпайки, сухі колючки, одне слово — впорядковували узбережжя.

— Чудово! — нерідко чули ми тепер від пляжників. — Зовсім інша справа!

Потім я спорудив навіс, щоб люди мали затінок від сонця. Самуель викопав криничку для джерельної води, а в найстрімкішому місці кручі видовбав чотири кам'яні сходинки.

На наш пляж стало приходити куди більше людей. Серед літа щодня бувало десь понад сто чоловік. І всі вони захоплювалися чистотою цієї вузенької смужки суходолу над морем.

Якось мені спало на думку брати з пляжників плату. Я пояснив декому з них: мовляв, це і за сходинки, і за джерельну воду, і за навіс, і за нашу щоденну роботу, щоб усюди був порядок. Мені не заперечували, але казали, що коли вже платити, то ми мусимо подбати й про роздягальні.

На березі якимось дивом збереглося кілька кабін від старих купалень. Ми очистили їх від сміття й обладнали з десяток роздягалень.

— Ну, тепер усе гаразд,— сказав я. — Всього десять сентаво за вхід.

Пляжники погодилися, але попросили нас повитягати металеві балки, що стирчали в морі, бо вони заважали плавати.

І хоча літо вже скінчилося, ми з Пепе знову заходилися витягати залізо з морського дна. Цього разу було значно важче: треба було очистити море не тільки від балок, а й від усякого брухту. Озброївшись гаками й ломами, ми цілісінькі дні працювали, дивуючи небагатьох людей, що приходили тієї осені на кручу помилуватися краєвидом.

Здавалося, Пепе дав слово чоловіка, що переможе у боротьбі з

морем. Торібіо ж, навпаки, працював мляво, без усякого запалу. Море зовсім не вабило його. Він знай поглядав на людей, які приходили з міста. Мене завжди хвилювало, що мій меншенький шукає з ними спілкування. Нерідко він зникав і повертався пізно ввечері з повними кишенями металевих корків, перегорілих лампочок та іншого непотребу, в якому вбачав ознаку справжнього життя.

Настала зима. Пепе й далі витягав балки. А Торібіо знай сумно поглядав нагору.

Увечері ліхтарі набережної здавалися з нашого пляжу молочною смугою, що простяглася вздовж берега від Ла Пунти до Ель Морро Солар.

У вологу погоду Самуелеві було важко дихати, і груди йому аж розривало від кашлю.

Одного разу після особливо гострого нападу він сказав, що перебереться на кручу, де вже знайшов місце серед ровів біля урвища.

І став щодня носити туди каміння для свого майбутнього житла. Дбайливо добирав отой будівельний матеріал і тягав угору на спині. Що десять кроків спинявся перепочити, але, навіть важко дихаючи, наспівував собі під ніс.

Ми з хлопцями жартували, що отак Самуель може очистити від каміння геть увесь берег. Коли мали час, то допомагали йому.

Пізньої осені Самуель кінчав класти стіни своєї хатини. Кінчав роботу в морі й Пепе: зостався тільки каркас баржі метрів за вісімдесят від берега, але цей годі було зрушити з місця.

— Облиш, сину, — сказав я. — Тут потрібен кран.

Проте мій старший, повертаючись із риболовлі, знову й знову плив до баржі, уперто силкуючись розбити залізний кістяк.

— Коли море буде зовсім чисте, — відказував він, — сюди посунуть сотні пляжників, і тоді гроші потечуть до нас річкою.

Дивно, але в той день я не мав ніякого поганого передчуття. Був зовсім спокійний і, йдучи з міста, затримався нагорі погомоніти з Самуелем, який уже вкривав свою хатину.

— Незабаром тут поставлять ще кілька будинків,— мовив він, показуючи на купи каміння неподалік. — Сьогодні тут були люди. Селяться слідом за мною.

— Тим краще, — відповів я. — Не треба буде ходити до міста продавати рибу.

Коли почало сутеніти, я спустився униз, до себе.

Торібіо бігав по подвір'ю і дивився на море. Сонце вже зайшло, і тільки на обрії, ген за островом Сан-Лоренсо, ще світилася оранжева смужка. Мабуть, вона й віщувала лихо, та я тоді про те не подумав.

— Щось я не бачу Пепе, — сказав, повернувшись до мене, Торібіо. — Вже давно поплив до баржі, взявши пилку та лом. Але й досі нема.

Мене враз охопила тривога, горло здавило. Проте я подолав це почуття.

— Може, пірнув? — ледве вимовив.

— Так довго під водою не протримаєшся, — відказав Торібіо, дивлячись на море.

Я похолов від жаху.

Марно силкувався я побачити кістяк баржі. Вже розтанула в тем-

ряві оранжева смужка на обрії. Одна за одною накочувалися на берег високі хвилі, розбиваючись біля самого нашого подвір'я.

— Може, поплив до затоки?.. — висловив я здогад, хапаючись за рятівну думку.

— Ні, — заперечив Торібіо. — Я бачив, як він плив до баржі, кілька разів пірнав і виринав... А потім сонце сіло, й нічого не стало видно...

Я став похапцем роздягатися, обриваючи гудзики на сорочці.

— Біжи по Самуеля! — гукнув, кидаючись у воду.

Усе довкола було чорне: берег, небо, вода. Я плив наосліп, розтинаючи хвилі, майже не переводячи духу. Холодні потоки били мене по ногах, наче велетенські риби хвостами. Я ніяк не міг примиритися з думкою, що пливти далі геть неможливо: навкруги непроглядна темрява, будь-якої миті мене може вдарити об балки... Ні, я не боявся, адже десь там мій син! Але морок та бурхливі хвилі перемогли: врешті мене викинуло на берег...

Там уже чекав Самуель.

— У затоку! — гукнув він. — Біжімо туди!

І ми побігли.

Гострі камінчики врізалися в мої ноги, але я не відчував болю. Біг, не відводячи погляду від тієї точки, де в затоці мали стояти рибальські човни.

Кілька разів я падав, насилу підводився, втираючи з лиця піт і сльози. І знову біг, шукаючи очима мерехтливих ліхтарів на рибальських човнах.

— Уже недалеко, Леандро, — підбадьорював мене Самуель, похлинаючись кашлем.

Не знаю, як ми й добігли до затоки.

— Навколішках благаю вас! — розпачливо закричав я, кидаючись до рибалок. — Ніколи не просив... Пропав мій син! Треба шукати його!

Щоб розчулити чоловіків, мабуть, потрібні якісь особливі слова. Та рибалки розуміють біду з півслова. Вони оточили мене. Коротко розпитували. Хтось простягнув пляшку, щоб я зігрівся ковтком спиртного.

Невдовзі на одинадцяти баркасах, із запаленими смолоскипами, ми вирушили до Магдалени. Підпливши до старої баржі, оточили її колом. Незважаючи на негоду, рибалки пірнали в бурхливі хвилі, шукаючи мого Пепе. Звісна річ, я сам весь час був у воді. Світло смолоскипів не досягало дна, і ми натикались один на одного, вдарялись об залізні ребра баржі. Шукали до пізньої ночі, але так і не знайшли мого хлопчика...

— Мабуть, його винесло хвилями на берег, — сказав хтось із рибалок. — Треба подивитися за обмілиною.

Баркаси повернули до затоки.

А я ніяк не міг змиритися з думкою, що сталося непоправне лихо. Мені здавалося, я можу ще щось зробити. Ладен буду випити море, аби тільки знайти сина.

— Поки його не з'їли акули...— без кінця повторював я. — Поки його не з'їли...

Та сльозами горю не зарадиш. Вони ані годують, ані воскрешають. Рибалкам я сказав просто, як і думав:

— Море нам дає життя, море нас і забирає.

Коли знайшли Пепе, я не міг дивитися на його тіло. Він плавав горілиць в осяяному сонцем морі. Це було вже наступного дня. Весь

ранок ми безнадійно проблукали берегом. Потім подалися до Ла Перли. А коли повертались, хтось гукнув: «Онде він!» Хвилі помалу підштовхували до берега щось темне.

— Це Пепе, — крізь сльози вимовив Торібіо. — Штани його...

Кілька чоловіків кинулося в море. Я бачив, як вони чи то йшли, чи то пливли назустріч хлопцеві: нещастя притупило мої відчуття.

А він гойдався на хвилях...

Люди підтягли його до берега. Поклали переді мною, спотвореного рибами та солоною водою. Я рвучко відвернувся й, не оглядаючись, пішов геть. Тільки крикнув:

— Поховайте його на березі, серед дзвіночків...

Він дуже любив ці квіти...

Але мене не послухались — поховали його на цвинтарі в Суркільйо [1].

Втратити сина-помічника — це однаково що людині лишитися без ноги, а птахові — без крила. Кілька днів я не міг отямитись. Та життя брало своє — мене дожидали справи, безліч буденних справ. Риба майже перестала ловитися, море було по-осінньому скупе й безжальне. На промисел ходили тільки ті, хто мав човна, та й вони верталися аж уранці з червоними від безсоння очима, з кількома рибками, яких ледве вистачало на юшку.

Я розбив ущент статую святого Петра. Але Самуель склеїв гіпсові уламки й поставив цього заступника бідняків біля дверей моєї хатини. Під статуєю почепив чашку, і люди, що проходили через подвір'я, — здебільшого рибалки, — кидали в неї дрібняки, хто п'ять сентаво, хто — десять. Так ми й зимували.

З бідою пополам дотягли до літа.

Я сказав «літо» тільки тому, що все на світі має якось називатися. Адже в наших краях усі місяці однакові, хіба що в одну пору року більше туманів, а в іншу — пекучого сонця. Але в бідняків свій вимір часу: жити нашому братові взагалі нелегко, а в певні пори року вкрай сутужно. Кажуть, ми живем у вічній весні, тільки не знаю, хто це — ті «ми».

А того літа нам дісталось, як ніколи. Людей приходило на пляж дуже мало — погода була хмарна, сонце виглядало рідко. Отож заробітку майже ніякого.

А нагорі, над кручею, виростали все нові оселі.

Самуель не помилився. Спершу побудувалися ті, хто заздалегідь понаносив каміння. За ними прийшли інші безпритульні люди. Споруджували житла, використовуючи геть усе, що траплялося напохваті. Ставили халупи з картону й бляхи, каміння та гілля, мішковини й рогожі — з усього придатного якось відгородити клаптик землі від довколишнього світу. Не знаю, з чого вони тільки жили, ті люди, бо в рибальстві ніхто з них не тямив. Зранку чоловіки вирушали до міста, а декотрі й не ступали далі порога — цілісінький день лежали біля дверей, спостерігаючи, як кружляють у небі круки. Тільки жінки спускалися надвечір до моря прати білизну.

Серпень у нас вітряний, і в цю пору хлопчики пускають паперових зміїв. Куди вони тільки не видряпуються, аби вище злетіла їхня іграшка.

Мені завжди ставало сумно, коли я дивився на цю гру: щомиті нитка могла порватися, і тоді чудовий барвистий змій із довгим хвостом

[1] Суркільйо — бідняцький район перуанської столиці.

зникне з очей. Щось таке відбувалося у мене з Торібіо. Я втримував його немов за тоненьку нитку, відчуваючи, як він віддаляється від мене... Розмовляли ми чимдалі рідше. Я казав собі: «Хіба то моя вина, що він живе тут, під кручею? Та принаймні має дах над головою і що поїсти».

А Торібіо давно був душею в місті. Він ніколи не виявляв бажання рибалити, зате любив допомагати Самуелеві в його роботі. Всюди супроводив нашого сусіду, ремонтував із ним човни, лагодив крани. На зароблені гроші ходив у кіно, купував пригодницькі журнали: Самуель навчив його читати. Проте постійної роботи в нього не було, і одного разу я сказав йому:

— Якщо тебе так вабить місто, то навчись якогось ремесла і йди працювати. Тобі вже вісімнадцять. Я не хочу утримувати дорослих нероб.

Та сказав я неправду, бо ладен був утримувати його все життя. І не тільки тому, що він мій син. Я боявся самоти. Вечорами, коли не мав із ким перекинутися словом, очі мої мимоволі зверталися до моря й шукали кістяк затонулої баржі, неначе мене хтось кликав звідти.

Якось Торібіо сказав мені:

— Коли б ти був віддав мене до школи, я знав би зараз, що мені робити, і зміг би заробляти на прожиття.

Синові слова зачепили мене за живе. Я не стримався й налупцював його. Торібіо пропав на кілька днів. Потім повернувся, але ще мовчазніший, ніж звичайно. Щоранку йшов до міста і повертався вже поночі. Я нічого не питав у нього, проте відчував — щось має статися.

Виявляється, Торібіо повертався додому через Делію, кравцеву дочку. Про це розповів мені Самуель.

— Якби не вона, — сказав він, — Торібіо пішов би звідси назавжди.

Ту Делію я добре знав. Не раз запрошував її в гості, пригощав лимонадом.

Торібіо і Делія зустрічалися щодня, шукали потаємних куточків, яких довкола було чимало.

Одного ранку Торібіо пішов до міста, а з ним і Делія. Розгніваний кравець спустився до мене, спершу погрожував поліцією, потім заплакав. Це був бідний дід, майже сліпий, який перебивався тим, що латав і перешивав убогий одяг мешканців кручі.

— Я виростив сина здоровим, — заспокоїв я старого. — Правда, він ще нічого не вміє робити. Але життя примусить його працювати. Якщо вони до душі одне одному, то, бог дасть, поберуться.

Кравець заспокоївся. Згодом я зрозумів, що Делія для нього — давно вже зайвий рот. Старий і сам себе не міг прогодувати. Після нашого знайомства він став передавати мені з жінками, котрі спускалися до моря прати, миску, щоб я насипав йому трохи юшки.

Звісна річ, сумно жити з самими тільки тваринами. Люди казали, ніби не раз чули, як я обзивався до собак, до хатини, до моря... А може, то вони просто язиками мололи? Щоправда, вертаючи з міста і сходячи з кручі, я не раз кричав на все горло, так хотілося почути людський голос... Але відповідала мені тільки луна, що котилася попід пустельним крутояром.

Я робив усе сам: ловив рибу, варив, прав, продавав вилов, приби-

рав хатину й подвір'я. У короткі хвилини дозвілля іноді розглядав свої руки, дивився на кожну звивину, на кожен шрам. Мабуть, по них я спогадував своє життя.

Любив дивитись, як сідає сонце, а надто влітку. Це було для мене справжнім святом. Я навіть навчився наперед угадувати, як змінюватимуться барви заходу, і визначав по кольору хмар, де погасне останній промінь.

Якось я надумав зробити човна. Покликав Самуеля, і ми вдвох пішли в затоку до рибалок, щоб роздивитись їхні суденця. Мій сусіда накреслив човен, сказав, якого дерева треба дістати.

Робили ми човен разом, і старий майстер уперше був щедрий на балачки. Так чи інак, розмова завертала на Торібіо.

— Славний хлопчина, — казав Самуель. — Шкода тільки, що зв'язався з тією дівкою. І на якого дідька здалися нам ці жінки?..

Робота посувалася: ми вже закінчували носову частину. Нам обом подобалося працювати вдвох, подобалося неквапно гомоніти під плюскіт хвиль.

Коли жінки сходили на берег прати, котрась неодмінно казала:

— Добру справу ви задумали, доне Леандро. Нам ой як треба, щоб ви виходили в море та привозили дешевої риби.

А Самуель додавав:

— На горі халуп уже густо, а народ знай прибуває. Так, дивися, стануть будуватись і під кручею.

І справді, потік поселенців спускався чимдалі нижче.

Нам не судилося добудувати човна, бо того літа стались несподівані події.

Погода стояла чудова. На пляжі було повно людей. Усі вони справно платили за вхід, і я вперше побачив ту грошову річку, про яку казав мені небіжчик-син. Прибуток я зберігав у двох кошиках під ліжком, а двері хатини замикав на два висячі замки.

Проте, як я вже казав, того літа трапилося дещо несподіване.

Одного ранку, коли ми з Самуелем поралися коло човна, з кручі спустилися троє незнайомців. Усі в капелюхах, гладенько поголені. З усього видно — люди з міста.

Помітивши їх, Самуель опустив голову і став уважно розглядати якусь скіпку. Не знаю, що він там у ній побачив.

Незнайомці пройшли повз мою хатину й попрямували на пляж. Двоє йшли під руку, а третій щось пояснював їм, показуючи на кручу. Погулявши кілька хвилин берегом, вони подалися геть.

— Не подобаються мені ці люди, — сказав я. — Чує моє серце щось недобре. Чи не принесуть вони нам податку за пляж?

— Мені вони теж не подобаються, — мовив, тільки тепер випростуючись, Самуель. — Та ще й у капелюхах. Погана прикмета.

Від того дня Самуель не знав спокою. Щоразу, коли з кручі спускався якийсь незнайомець, він пильно стежив за ним, руки в нього починали тремтіти, а на чолі виступав піт.

— Щось мене морозить, — казав старий.

Але то була неправда: він тремтів од страху.

Незабаром мого сусіду забрали.

Сам я цього не бачив. Розповідали, що до моря спустилися троє поліцейських, а четвертий став нагорі, щоб відрізати шлях до втечі.

Самуель буцімто кинувся щодуху до моєї хатини, та послизнувся на кругляку. Поліцейські схопили старого, скрутили йому руки, ще й набили.

Це неабияк вразило жителів кручі. Ніхто не знав, за що забрано Самуеля. Одні казали, він був злодій, інші — нібито колись підклав бомбу в домі якогось високого пана. А що ми газет не купуємо, то кілька днів губилися у здогадах, аж поки до наших рук випадково потрапив один примірник. Там ми й прочитали, що п'ять років тому Самуель у нападі ревнощів убив свою дружину, яка йому зрадила. Не знаю, була то правда чи ні, тільки я страшенно жалкував, що Самуель посковзнувся, не добігши до моєї хати... Я б зубами вигриз для нього у кручі нору або сховав його під камінням.

Вівчарка, що жила в Самуеля, спустилася до мене й жалібно скавучала. Я розумів її горе і мовчки гладив собаку. Все валилося мені з рук. Навіть човна я продав, бо не знав, як його добудувати.

Старий дурень, старий і зморений, думав я про себе. Але чому все-таки я так любив свою хатину, оцей клапоть моря? Дивився на подвір'я, на дах із пальмового листя, на все, зроблене моїми руками або руками близьких мені людей, і казав собі: «Тут я стільки вистраждав, тут і помру».

Мені дуже не вистачало Торібіо. Я знав, що колись він та прийде. Однаково коли, аби тільки прийшов. Бо діти все-таки іноді навідують батьків, хоч би для того, щоб побачити, чи вони вже постаріли і чи довго їм ще жити на білому світі.

Торібіо прийшов якраз тоді, коли я почав прибудовувати до хатини велику кімнату для нього. Він схуд і зблід, здавався дуже стомленим. Такі обличчя бувають у дітей, які постійно живуть надголодь.

— Дай мені п'ятсот солів [1],— попросив Торібіо.— У мене вже померла одна дитина, і я не хочу, щоб померла й друга, яка має скоро народитися.

Я дав йому гроші, і він пішов. Я не став затримувати його, проте кімнату для нього будував і далі. З вікном на море. Сам побілив стіни, пофарбував раму, двері.

Іноді я виходив на кручу погомоніти з людьми. Пробував завести там друзів. Проте до мене ставились насторожено. Важко знайти друзів, коли ти вже старий і самотній. Люди думають: «Мабуть, недобрий чоловік, якщо живе сам». Діти бігали за мною і кидались камінцями. Одинець — то ніби привид, який блукає серед живих.

Ті сеньйори в капелюхах і лакованих черевиках з'являлися ще кілька разів. Не подобалися вони мені, бо саме вони, вважав я, винні в тому, що сталося з Самуелем.

Одного разу я підійшов до них і сказав:

— Той чоловік, що помагав мені робити човен, був добрим християнином. Ви зле вчинили, виказавши його. А коли він і порішив свою жінку, то, видно, було за що.

Вони голосно засміялися.

— Ви нас не за тих узяли. Ми не з поліції, ми з муніципалітету.

[1] Соль — перуанська грошова одиниця.

Мабуть, так воно й було, бо згодом звідти надійшло повідомлення. Ціла делегація спустилася до мене з кручі, щоб показати той папірець. Усі були дуже схвильовані, розмовляли зі мною надзвичайно чемно, називали «тато Леандро». Зрозуміло, я був тут найстарший і найдосвідченіший, і люди сподівалися, що я вирятую їх з біди. У повідомленні говорилося, що всі, хто оселився над кручею, повинні звільнити зайняті ними ділянки протягом трьох місяців.

— Робіть як знаєте, — кинув я. — Мене ж ніхто з місця не зрушить. Я тут живу вже сім років.

Але люди так благали мене про поміч, що я врешті погодився.

— Треба найняти адвоката, — сказав я. — Це земля нічия, і вони не мають права зігнати нас.

Коли прийшов адвокат, усі зібралися знов-таки в мене, на моєму подвір'ї.

Адвокат був невисокий на зріст, у капелюсі й окулярах, з потертим портфелем, туго напханим паперами.

— Муніципалітет постановив збудувати нову купальню, — повідомив він. — Щоб зробити до неї зручний спуск, усіх вас треба виселити з кручі. Але ця земля не належить муніципалітетові, вона державна, тож ніхто не має права зігнати вас звідси.

Адвокат загадав зібрати з кожної родини по п'ятдесят солів, дав підписати якісь папери й пішов.

Минуло кілька тижнів. Ті з муніципалітету більше не з'являлися. Я вже кінчав кімнату для Торібіо, залишилося зовсім мало. І раптом першого ж зимового тижня до мене ввалилася ціла юрма.

— Вони вже там! Уже прийшли! — показуючи нагору, гукали люди.

— Хто вони? — спитав я.

— Бригада робітників. Уже почали ламати.

Я побіг на кручу.

Крайню халупу вже розвалили. Довкола стояло багато різних машин. Якийсь чоловік — мабуть, начальник — в оточенні поліцейських записував щось у товстий зошит.

— Такий наказ, — розводили руками робітники, коли ми стали просити їх не чіпати наших осель.

— Хто наказав? — спитав я.

— Суддя, — і вони показали на чоловіка із зошитом.

Я рушив до нього. Поліцейські хотіли мене затримати, але суддя дав знак, щоб пропустили.

— Тут, мабуть, якась помилка, — сказав я. — Ми живемо на державній землі, і наш адвокат запевнив усіх, що ніхто нас звідси не виселить.

— Правильно, — кивнув суддя. — Саме тому й виселяємо вас, що ця земля державна, а не ваша власна.

Зчинився галас. Поліцейські стіною відгородили суддю від натовпу.

— У всіх вас, напевно, є родичі, — вів далі суддя. — Поселіться тимчасово в них. Згодом усе владнається. Мені самому прикро, що так вийшло. Проте... я спробую щось зробити для вас.

— Зачекайте, поки ми покличемо адвоката, — попросив я. — Хай до його приходу не ламають наших хатин.

— Можете кликати свого адвоката, — відповів суддя, — але роботу не буде припинено.

— Хто піде зі мною до міста? — звернувся я до людей.

Охочих виявилося багато, але я вибрав лише кількох, більш-менш

пристойно вдягнених. Узяли таксі до центру, відшукали потрібну нам контору. Адвокат був на місці. Спершу він не впізнав нас, потім, коли збагнув, чого ми від нього хочемо, сердито закричав:

— Справи в судах або виграються або програються, і тут я нічого не можу вдіяти! Це вам не крамниця, де за бракований товар повертають гроші! Це адвокатська контора!

Так ні з чим ми й повернулися на свою кручу. Дорогою всі мовчали, не знали, про що говорити. Коли приїхали, судді вже не було, зосталися самі поліцейські. Люди зустріли нас вороже. Дехто навіть став звинувачувати мене: мовляв, я змовився з адвокатом. Що я міг на це відповісти?

Самуелеву хатину — першу із тут збудованих — уже розвалили, і вона перетворилася на купу каміння.

Я поплентався вниз, до своєї оселі. Люди лаяли мене навздогін, і на очі мені несамохіть навернулися сльози

«Хай їм грець! — думав я в наступні дні. — Хай ламають! Хай валять! До моєї хатини машинами так просто не добратися. Це ж через усю кручу».

На щастя, бригада працювала спроквола. Коли за ними ніхто не наглядав, робітники одразу ж сідали курити.

— Звичайно, шкода цих людей,— казали вони. — Але, що вдієш — наказ...

Незважаючи на образи, мені теж було жаль мешканців кручі. Я знову думав не тільки про свою хатину... Зустрічаючись із рибалками, нарікав, що ось так ціле селище скидають просто в море. «Беззаконня!» — відповідали мені в один голос.

Ми це й самі знали, але що могли вдіяти, коли нас роз'єднала сварка і кожен діяв на власний розсуд. Одні збиралися переїздити на інше місце, другі були готові об'єднатися для протесту. А були й такі, з найубогіших, що наймалися в бригаду і самі ж зносили свої хати.

Але більшість людей спускалися чимраз нижче крутосхилом, зводячи тимчасові житла метрів за двадцять од бульдозерів, щоб через кілька днів, зібравши рештки своєї халупи, знову тікати від машин-руйнівників.

Отак селище все наближалося до моєї хати. Через чотири тижні воно вже стояло біля моїх воріт.

Хоч бригада і працювала спроквола, вона невтримно просувалася до моря. Гуділи мотори, гриміло об металеві кузови самоскидів каміння. Усі ми, люди кручі, нагадували табір смертників.

Минув ще тиждень. І ось бригада з'явилася біля мого подвір'я. Побачивши силу-силенну безпритульних людей, що, не маючи навіть даху над головою, усе-таки чіплялися за голе каміння, як за останню надію, робітники спинилися.

— Невже ви скинете нас у море? — спитав я в них. — Попереджаю — через мій двір вам не пройти! Усі знають, що це моя хата, мій пляж, моя ділянка моря. А всі оці люди — мої гості.

Бригадир спробував умовити мене. Потім прийшов інженер. Та ми не поступилися. І в нас була зброя — каміння.

— Не пройдуть! — казали ми, з гордістю поглядаючи один на одного.

Машини простояли цілий день. То бригадир спускався до нас на

переговори, то піднімались до нього ми. Врешті інженер сказав, що покличе суддю. Ми могли сподіватися тільки на чудо.

Наступного дня прийшов суддя в супроводі поліцейських та ще якихось сеньйорів.

— Повірте, мені все це також неприємно, — лагідним голосом мовив він. — Звичайно, ми не можемо скинути вас у море. Спробуємо знайти вам для поселення інше місце. Я сам візьмуся за це.

— Бреше, аж світиться, — кинув я. — Обдурять нас, виженуть на якесь пустище.

На тому й скінчилися наші переговори. Ми розмовляли між собою далеко за північ. Дехто вже був ладен здатися.

— Може, нам дадуть непогану землю? — казали найбоязкіші. — Та й поліція тут, із кийками, гвинтівками...

— Ні в якому разі не відступати! — наполягав я. — Якщо триматимемося гуртом, нас не виженуть.

Уранці приїхав суддя.

— Хто хоче переселитися в Пампа-де-Комас, нехай підніме руки,— сказав він. — Я домігся, щоб вам виділили двадцять ділянок землі. По вас пришлють вантажні машини. Це вам подарунок від муніципалітету.

Тут я зрозумів, що все пропало. Я знав, що всі до одного покинуть мене. Хотів заперечити, але ніяк не міг здобутися на голос. Дивився, як одна за одною підносяться руки.

— Там же нема води! — крикнув я. — І роботи не знайдете! Пісок будете жерти! Спечетеся на сонці!

Та мене вже ніхто не слухав. Люди стали зв'язувати свої пожитки так поквапно, наче боялися втратити останню нагоду. До самого вечора піднімались вони вгору крутосхилом. Коли всі пішли, я став посеред свого подвір'я, глянув на робітників, що сиділи біля самої огорожі, та так і закляк. Не знав, що сказати, бо розумів — ці трудящі люди жаліють мене.

— Можете починати, — здобувся я врешті на мову.

Ніхто не ворухнувся. Я взяв лома:

— Ось так це робиться...

Робітники підвелися.

— Сьогодні вже пізно, — мовив котрийсь. — Прийдемо завтра.

То була остання ніч, яку я прожив у своїй хаті. Вийшов ще й не зазоріло: не хотів бачити, як нищитимуть мою оселю. Нав'ючив на себе усе, що міг, і в супроводі своїх собак рушив у напрямку Мірафлореса [1]. Ішов весь час берегом — не хотів віддалятися від моря. Коли підійшов до великої труби, по якій у море стікають нечистоти з міста, мене хтось гукнув. Я озирнувся й побачив Торібіо.

— Батьку, я прочитав у газеті, що вас вигнали. Хотів прийти вчора, але не зміг. Там, на подвір'ї, чекає Делія... з клунками...

— Забирайся! — крикнув я. — Ти мені не потрібен!

Торібіо взяв мене за лікоть. Я подивився на його руку. То була худа, жилава рука справжнього чоловіка.

— Може, я тобі й не потрібен, але ти ще можеш дечого навчити мене.

А я все дивився на його руку.

---

[1] Мірафлорес — буржуазний район Ліми.

— Тебе немає вже чого вчити, — мовив я, похитавши головою. — А втім... Гаразд. Я зачекаю, іди по Делію.

Вже зовсім розвиднілося, коли ми втрьох рушили берегом моря. Повітря було свіже, дихалося легко, та ми йшли повільно — Делія була вагітна.

У цих краях, де все сохне і в'яне, завжди квітнуть і дають плоди тільки черева наших жінок.

Я роздивлявся довкола, шукаючи підхожого місця. Усе здавалося випаленим і мертвим. Навіть дзвіночки не росли. І раптом Торібіо, який ішов попереду, вигукнув:

— Дивіться — рицина!

Я прискорив ходу. Під кручею, посеред голого каміння, ріс кущик рицини. Я довго дивився на шорстке листя, тверде стебло, плоди, утикані гострими колючками, що впинаються в руку тому, хто спробує їх зірвати. Очі мені затуманилися...

— Тут, — сказав я Торібіо. — Ану дай мені лом!

І, розчистивши від каміння майданчик, ми забили в землю перший стовпчик нашої нової оселі.

ВАГОМИЙ АРГУМЕНТ

Стривайте... Не чіпайте мене... Я вам не якийсь там чоло[1], я Пабло Салданья — комерсант. Ось моя візитна картка. Погляньте. Директор. Атож, директор акціонерного товариства, живу на вулиці Іка, номер чотириста п'ятдесят п'ять. Мій компаньйон — Сімон Барріга. Це він у всьому винен, дідько б його вхопив! Зараз я вам усе розповім. Та пустіть же мене!.. Не гарячкуйте...

Усе почалося опівдні в чічерії[2] «Ель Містi». Ви курите? А втім, брешу. Почалося воно ще вранці. Припалюйте. Атож, о десятій ранку на розі вулиці, де я мешкаю, в чічерії товстуна. Я зайшов туди, щоб обміркувати одне діло. За чаркою піско[3] завжди краще міркується. У кишені в мене було п'ятдесят солів. Жінка страшенно не хотіла давати їх мені. Та я наговорив їй сім мішків гречаної вовни, і моя голубонька повірила. Вона в мене хоч і ангел, але земний. Отож я їй сказав так:

«Вірхініє, хоч би там що, а сьогодні знайду роботу. З порожніми руками додому не повернуся».

---

[1] Чоло — зневажлива форма звертання до людей індіанського походження.
[2] Чічерія — шинок.
[3] Піско — виноградна горілка, національний напій.

Ну й пішов я шукати роботу. Звісно, задовольнити мене могла не всяка. Гадаєте, такій людині, як я, аби робота? Мені тільки сорок п'ять років, голубе, а я вже півсвіту об'їздив. Володію англійською мовою, знаюся на механіці, можу управляти маєтком, вмію робити титани для ванни. Отак-то. Хай там як, а життя я знаю.

За вдачею я людина спокійна. Не люблю метушні і не терплю начальників з їх виробничою дисципліною. Але й у кабінеті скніти не маю охоти. Мені до вподоби незалежна діяльність, щоб можна було проявити ініціативу. Одне слово, розгорнутись. Ясно? Отож я пішов сьогодні шукати роботу, як ходив учора та й усі ці дні протягом останніх п'яти місяців... Знаєте, що це таке — шукати роботу? Ет, сеньйоре, не кваптеся читати оголошення в газетах. Щоб знайти путню роботу, треба добряче пошастати по місту. Не обминати барів, не уникати нагоди поговорити з людьми, не боятися піти на будівництво, не вважати для себе ганебним спинитися біля кожної цидулки на дверях будинку чи на воротях. Така моя система! І це важливо — мати добре розвинуте сьоме чуття, щоб угадати, де на тебе чекає успіх, а де невдача. Може, твоє щастя отам, за рогом. Чого це ви регочете? Уявіть собі, що саме так і сталося! За рогом вулиці я й зустрів Сімона Баррігу. Це було на авеніді Ареналес, біля чічерії «Лескано», там, де продають бутерброди. Років двадцять, а може, й тридцять не бачилися, відтоді як коледж закінчили, де разом байдикували...

Так от. Перекинули ми чарочки чотири — як наперсточки. Щиру правду кажу! Але ж ви не знаєте Сімона. Чудова людина! Старого гарту. А вже розумний!.. Щоправда, в коледжі його вважали несосвітенним йолопом, він завжди в кутку стовбичив. На світі ж ніщо не стоїть на місці, усе міняється... Довго ми з ним гомоніли. Обговорили все до дрібниць. І який збіг! Уявіть собі: Сімон виношував таку саму ідею, як і я. Хіба не телепатія! Отож наша зустріч була незвичайна. Тут явно щось від провидіння. Та ні, до церкви я не ходжу, терпіти не можу попів. Зате в азарт вірю беззастережно. О, це магічне слово! Скажу вам по секрету, я додумався імпортувати автомашини для розвезення молока!.. А знаєте, які плани були в Сімона? Довозити з-за кордону матеріал для будівництва шляхів і мостів. Ви скажете: де тут зв'язок? А я вам доведу, що між автомашиною для розвезення молока та будівельним матеріалом для шляхів та мостів є чимало спільного. Ану, скажіть по чому котяться колеса? По дорозі. А як вони перетинають річку? По мосту. Як бачите, це істина, що не потребує доведення.

Так от. На чому ми зупинились? Дай боже пам'яті! Ага... Отже, об'єднати зусилля. Але по-справжньому... І ми з Сімоном почимчикували в Лінсе [1], до чічерії, про яку вже вам казав. А може, то була крамниця? Втім, байдуже. Назвіть мене хоч горщиком, аби в піч не посунули. Треба ж було все добре обговорити, до дрібниць. Ха-ха! А де ще можна так обговорити серйозну справу, як не в цьому благословенному закладі за пляшкою іскристого вина та порцією тамалів [2]. А якби ви бачили, який проект контори намалював я там на серветці! Просто диво... Та це було потім. Спершу Сімон і я дійшли висновку, що для початку нам треба не менше мільйона солів. Що? Багато? Стривайте, не кривіться. Для нас із Сімоном мільйон солів — дрібниця. Звичайно, тієї миті ніхто з нас — ні він, ні я — його не мав. Який же дурень носить

[1] Лінсе — один з районів Ліми.

[2] Тамаль — індіанський кукурудзяний пиріг.

таку суму в гаманці! Та коли людина сповнена ідей, планів і доброї волі, роздобути гроші нічого не варто.

Я й кажу Сімонові: «Хто має ідеї, для того нема нічого неможливого. Це наш головний капітал». Ви ще пересвідчитесь у цьому. Для початку Сімон пообіцяв залучити до справи якогось знайомого генерала у відставці. Отож досить було нам пальцем кивнути — і ми вже мали б сто тисяч солів...

Я в свою чергу пообіцяв поговорити з аптекарем у нашому кварталі, бо минулого тижня він виграв у лотерею. Крім того, я вирішив, що для такого діла не пошкодую своєї універсальної друкарської машинки славнозвісної марки «Ремінгтон». Стривайте! Дайте мені руку, а то в цьому натовпі я ще загублюся. Одне слово, наприкінці обіду ми вже зібрали потрібний капітал. Ох і нелегка ж це справа — заснувати акціонерне товариство! І ворогові не побажаю. Бракувало двох важливих речей: приміщення і дозволу муніципалітету. Ну, та попервах можна було розташуватись і в мене. Не резиденція, звісно. Звичайна хатина на вулиці Іка, всього на чотири кімнатки. Дружину з дітьми, а їх аж п'ятеро, я загнав би в найдальшу кімнату. Вітальню перетворив би на контору, а з кухні, вікно якої виходить на вулицю, зробив би виставочну залу. Усе було б, звичайно, трохи провінційно, але для початку і це непогано, повірте. Сімон був просто зачарований... Ми вийшли з чічерії. Пригадую тільки, що розрахувався я.

Потім Сімон запросив мене на чашечку кави... у ресторан «Ель Патіо». За таксі теж розрахувався я. Сімон запропонував хильнути ще по чарці. Це ж, здається, звідти я й дзвонив? Еге ж, саме звідти. Отож телефоную я своїй Вірхінії та й кажу: «Голубонько, скінчилися, нарешті, мої поневіряння! Щойно ми з Сімоном Баррігою заснували акціонерне товариство. Маємо вже мільйон солів. Вечеряти не чекай — Сімон запросив мене до себе»...

Випили ми спершу по чашечці кави, а потім і по чарці не забули. Сімон усе припрошував мене та припрошував. Щедрий такий! Ну й дійшли ми до делікатної справи: як назвати товариство. Гадаєте, легко дати йому назву, яка звучала б? Раніше я теж так думав, доки не зіткнувся з цим. Отоді й виявилося, що гарних назв уже не лишилося... Спершу ми думали назвати своє товариство «Ель Порвенір»[1]. Правда, гарно звучить? Та нараз пригадали, що таку назву вже мають у столиці житловий район, кінотеатр, страхова компанія і навіть скакун на іподромі. Ох, і нелегка ж це справа! А знаєте, як ми назвали своє товариство? Не вгадаєте! То була моя ідея, їй же бо! Уже геть спонсчіло, коли ми таки придумали назву: «Фруктіфера»[2]. Оце назва! Правда, звучить чудово. Та не штовхайтеся! Чого квапитесь? Не з кіньми на торг. Де ми зараз? На вулиці Куско? Отож ми розбавили піско ще кількома чарками м'ятної і перейшли від організаційних справ до головного — розподілу прибутків. Сімон ще сказав: «Я куплю собі спортивний автомобіль». — «Навіщо? — здивувався я. — Це зайвий шик». А сам подумав про власний котедж із квітником, електроплитою, холодильником і баром, щоб частувати гостей. І про те, що відразу пошлю своїх дітей до школи. Бо їх, бачте, три місяці тому звідти вигнали за несплату. А втім, годі про це.

[1] «Ель Порвенір» — означає «майбутнє», назва одного з бідняцьких кварталів Ліми.

[2] «Фруктіфера» — «плодотворне».

Отож хильнули ми ще трохи м'ятної. Сімон був дуже щедрий. Раптом мені спала на думку цікава ідея. Біля ресторану «Ель Патіо» виготовляють красиві візитні картки. Ви, мабуть, бачили. Я й подумав: «Дай-но зроблю для Сімона приємний сюрприз». І замовив сотню візиток із назвою та адресою нашого акціонерного товариства. Чудова ідея, правда? Заплатив свої останні двадцять солів і попросив, щоб візитні картки негайно принесли нам у ресторан до столу.

«Провітрився трохи», — сказав я Сімонові, повернувшися знадвору.

А тим часом масштаби наших планів зростали. Молочні та вантажні автомашини уже нас не задовольняли. Тепер ішлося про пивзавод, кінотеатри, банківські вклади. Не забули ми і про м'ятну. Тягли чарчину за чарчиною. Це що? Уже площа Франсіско Пісарро? Отож приносять нам візитні картки. Бачили б ви Сімона тієї миті! Аж затанцював на радощах. Кинувся обнімати мене й цілувати. Він узяв п'ятдесят і мені стільки ж дісталося. Викурили ми останню сигару, я й кажу йому: «У мене не лишилося ні копійки, але я хотів зробити тобі приємність». Сімон ураз підвівся і пішов дзвонити дружині — попередити її, що ми прийдемо вечеряти.

Я лишився сам. Ви, певно, знаєте, що означає лишитися в ресторані самому після такої жвавої розмови? Бачу, до мене прямує офіціант. О, свята діво! Сорок сім солів? «За що?» — здивувався я. Офіціант показав рахунок. Там усе було чітко розписано. «Заждіть кілька хвилин. Я чекаю друга», — попросив я. Та він не повірив і покликав метрдотеля. Даремно я запевняв його, що я комерсант. Показав йому свої візитні картки — вони не справили на нього ніякого враження. «Та ви знаєте, хто я такий?!— сказав я йому. — Я сам Пабло Салданья!» Помогло, як мертвому кадило. Що ж, думаю, робити? Запропонував йому стати членом акціонерного товариства, навіть пообіцяв левову частку прибутків. Та він, капосний, не клюнув.

Але тепер мені пощастило! З представником влади завжди можна знайти спільну мову. Ще б пак. Людина ви освічена, не інакше як офіцер. Я обожнюю нашу владу. Навмисне ходжу на паради, щоб поаплодувати поліції. Не маю сумніву, ми з вами порозуміємось. Певен, що ви збагнули, з ким маєте справу. Пересвідчилися, що я не абищо, а людина поважна. Стривайте! Що ж це таке? Куди ви мене привели? В поліцію? Та як ви смієте? Дайте мені руку, а то... впаду. За кого ви мене маєте? Ось вам мої візитні картки. Я — Пабло Салданья. Засновник і директор акціонерного товариства. Сьогодні я нарешті відчув себе **людиною**. Розумієте, **людиною!**

РОЗБИТІ НАДІЇ

Хоч Арістідесу минуло вже сорок років, він із цілковитою підставою міг вважати себе людиною, яка не зазнала радощів життя. В нього не було ні дружини, ні коханки, небагато втіхи давала й робота — він працював у підвалі муніципалітету, записуючи до книги акти грома-

дянського стану, а жив у тісній захаращеній поламаними меблями, заваленій брудною білизною кімнатці, єдиною окрасою якої були приколоті кнопками до стін фотографії кінозірок. Давні друзі Арістідеса вже поодружувались і влаштувались у житті. І коли вони, проїжджаючи на власних машинах, бачили Арістідеса в черзі на автобус, то вдавали, що не помічають його, а якщо випадково зустрічалися з ним десь у місті, то обмежувалися квапливим потиском руки, в який вкладали всю свою зневагу. Арістідес був для них невдахою, людиною, що пустилася берега. Справді, одягався він неохайно, голився недбало, та, видно, й мився рідко — від нього завжди тхнуло дешевими стравами, що їх продають на вулиці просто неба.

Не маючи друзів, з якими можна було б погомоніти, Арістідес бавив час у дешевеньких кінотеатрах свого кварталу або ж годинами просиджував на лавочці в якомусь сквері. Коли в кіно гасло світло, він почував себе так, ніби ховається серед безлічі тіней, які то вибухають сміхом, то заливаються сльозами. У сквері Арістідес якщо й зав'язував розмову з людьми, то тільки старими, розбитими паралічем або жебраками, небезпідставно вважаючи, що й сам належить до цієї незліченної категорії людей, котрих, як і його, життя наділило гіркою долею одинаків.

Якось увечері, повертаючись із своєї звичайної прогулянки, Арістідес бездумно простував вулицями Мірафлореса. Пройшов усю авеніду Пардо, дійшов до набережної, обігнув казарми Сан-Мартін і повернув у квартали, які тільки забудовувалися. Вулиці ставали дедалі безлюдніші. Він минув церкву, недобудований кінотеатр, знову вийшов до церкви. Збагнув, що заблудився. Було вже за північ, коли Арістідес опинився у незнайомому районі, де тільки починали зводити перші будівлі майбутнього курортного комплексу.

Раптом його увагу привернуло кафе з великою терасою, тісно заставленою невеличкими столиками. Він підійшов до вікна, притиснувся носом до скла і зазирнув усередину. В залі — ні душі. Годинник на стіні показував першу. І лише за стойкою, біля каси, сиділа товста жінка з хутром на плечах. Вона курила й гортала газету. Підвівши голову, жінка лагідно подивилась на незнайомця. Арістідес, зовсім розгубившись, кинувся геть.

Кроків через сто Арістідес зупинився, оглянувся довкола: нові сучасні будиночки спали глибоким сном. Йому здавалося, він простує по пустелі, і перед ним такий химерний пейзаж, аж дух захоплює. Вернувся назад, навшпиньки підступив до вікна. Жінка біля каси так само читала газету. Помітивши незнайомця, вона загадково всміхнулась. Арістідес відскочив, як ошпарений, перевів дух і знову підкрався до вікна. Нарешті, повагавшись, осмілився — легенько штовхнув скляні двері і зайшов до кафе. Опустивши очі, сів за перший червоний столик і принишк.

У залі панувала тиша. Не знаючи, що робити, Арістідес втупився поглядом у муху, яка повзала по краю столу. Потім, ледве стримуючи тремтіння в колінах, він, зрештою, боязко звів очі. Жінка дивилась на нього поверх газети і позіхала.

— Офіціанти вже закінчили роботу, кабальєро,— зненацька пролунав басовитий, мов чоловічий голос.

Ці слова вдарили Арістідеса, мов обухом по голові, та він одразу оговтався. Його несподівано охопило почуття невимовної радості: це ж

до нього звернулася незнайома жінка та ще серед ночі... Що б то могло означати?!

Він раптом збагнув, що це не що інше, як бажання познайомитися з ним. Вкрай збентежений своїм здогадом, Арістідес підвівся.

— Але я можу сама обслужити вас. Що вам принести? — і жінка рушила до нього трохи вайлуватою, проте не позбавленою величі ходою.

Він знову сів.

— Кави. Тільки кави.

Жінка підсіла до клієнта, поклавши на стіл пухляву руку, унизану коштовними перснями.

— Кавоварка вже вимкнена. Можу запропонувати лікер.

— Тоді пляшку пива.

Жінка попрямувала за стойку бару. Арістідес скористався цим, щоб уважно роздивитись на неї. Без сумніву — це хазяйка. І в неї, звісно, водяться грошенята — кафе, напевне, дає їй чималий зиск. Арістідес хутко поправив свою стару краватку, пригладив чуба. Окрім пива, жінка принесла ще пляшку коньяку і чарку.

— Приймайте до компанії, — сказала, сідаючи поряд. — Маю звичку завжди чогось випити з останнім клієнтом.

Арістідес подякував, злегка вклонившись. Вона запалила цигарку.

— Гарна ніч, — мовила. — А ви любите нічні прогулянки? Я теж трохи сновида. У цьому кварталі люди рано лягають спати, і вже опівночі я тут зовсім одна.

— Мабуть, нудно самій? — промимрив Арістідес.

— Я живу нагорі, — і вона показала рукою на двері в глибині бару. — О другій ночі спускаю жалюзі і йду спати.

Арістідес осмілився глянути їй в обличчя. Жінка курила. Усміхаючись і пускаючи кільцями дим, вона дивилась на нього, ніби спокушала його. Арістідесу страшенно закортіло негайно розрахуватися, вибігти на вулицю і розповісти першому, хто стрінеться, дивну історію свого знайомства з цією жінкою, яка, кокетуючи з ним, ніби натякала, що згодна й на дещо більше.

— У вас знайдеться соль? З музикою веселіше.

Арістідес квапливо дістав монету.

Жінка вибрала платівку, натиснула на кнопку і знову сіла за стіл. Арістідес крадькома зиркнув на вулицю: там — ні душі. Це підбадьорило його, і він так осмілів, що запросив її потанцювати.

— З радістю, — сказала вона. Обережно поклала на краєчок стола цигарку і повісила на стілець своє хутро, оголивши всипані ластовинням плечі.

Тільки тоді, коли Арістідес обняв жінку за талію, чманіючи в її досвідчених руках, він повірив, що здійснюється одна з найзаповітніших мрій бідного старого парубка — завести роман із жінкою, байдуже якою — старою, товстою, бридкою. Його уява вже підносила її до вершин досконалості. Дивлячись на пляшки на круглих полицях, що поволі крутилися, і трохи присмирнівши у новій для себе обстановці, він був сповнений гордості за себе і в думці кепкував з того далекого і вже напівзабутого Арістідеса, який тремтів від радості, коли хтось підходив до нього спитати котра година.

Клацнув автомат—платівка закінчилась. Вони повернулися за стіл. Розмова не клеїлась. Хазяйка пригостила його чаркою коньяку. Арістідес не відмовився, навіть цигарку взяв.

— Ніколи не палив, а зараз захотілося — сам не знаю чому, — промовив.

Фраза прозвучала банально. Жінка засміялась.

Арістідес знову запросив її потанцювати.

— Спершу спущу жалюзі, — відповіла вона і попрямувала на терасу.

Станцювали ще кілька танців. Арістідес кинув погляд на стінний годинник. Була друга година. Проте хазяйка іще не збиралася йти спочивати. Це видалося йому доброю ознакою. Він, у свою чергу, запросив її на чарку коньяку. Серце сповнювала гордість за себе. Щоб з'ясувати, який у жінки настрій, поставив їй кілька нескромних запитань. Вона відповіла, що живе сама, розлучилася з чоловіком. Арістідес узяв її за руку.

— Гаразд, — мовила хазяйка, підводячись із-за столу. — Вже час зачиняти бар.— І, позіхаючи, пішла до дверей.

— Я лишаюся! — сказав Арістідес так рішуче, аж сам здивувався.

Жінка спинилася посеред зали:

— Ясна річ. Ви прийшли вчасно, — вона повернулась і пішла до виходу.

Арістідес висмикнув манжети та одразу ж і сховав їх — надто вони були обтріпані, — одним духом вихилив коньяк, запалив цигарку, погасив її, знову запалив і став уважно стежити за жінкою. Її повільні рухи ще дужче розпалювали його. Вона взяла склянку і неквапливо понесла до стойки. Потім так само поволі віднесла попільницю, чашку — кожну річ окремо. Коли всі столи були прибрані, хазяйка полегшено зітхнула і рушила до дверей. Але замість того, щоб зачинити їх, зупинилась на порозі і виглянула на вулицю.

— Що там? — запитав Арістідес.

— Треба внести столи з тераси.

Арістідес підвівся і, вилаявшись у думці, попрямував до дверей.

— Атож, це, звісно, справа чоловіча.

Та, вийшовши на терасу, став як укопаний. Там стояло десятків зо три столів і на кожному з них— попільниці, а стільців — годі й лічити. «Щоб перенести їх, потрібно не менше чверті години», — прикинув він.

— До ранку не можна залишати, бо покрадуть, — пояснила хазяйка.

Арістідес неохоче взявся до роботи. Спершу зібрав усі попільниці. потім заходився носити стільці.

— Тільки не звалюйте все купою! — сказала жінка.— Складайте в стоси, щоб завтра офіціант міг помити підлогу.

Арістідес мовчки скорився. Він прибрав тільки половину тераси, а з нього вже струменів піт. Столи були залізні і важенні, мов пудові гирі. Щоб підбадьорити Арістідеса, хазяйка кидала на нього ласкаві погляди. А коли він, засапаний, проходив повз неї, вона іноді простягала руку і кокетливо гладила його волосся. Це надавало йому сили, і він уже уявляв себе її чоловіком, який виконує сімейні обов'язки, щоб потім пред'явити свої права.

— Не можу більше,— простогнав він, дивлячись на терасу, все ще заставлену столами, яким, здавалося, кінця-краю не буде.

— А я думала, ти витриваліший, — глузливо мовила жінка.

Арістідес подивився їй в очі.

— Тримайсь, уже небагато лишилося, — і вона співчутливо підморгнула.

За півгодини Арістідес прибрав з тераси усе. Він витяг хусточку, втер з обличчя піт і мимоволі подумав, чи ця надмірна напруга не позначиться на його чоловічій силі. Добре хоч, що до його послуг бар і в разі потреби він зможе хильнути для бадьорості чарку. Арістідес уже був рушив до бару, але жінка зупинила його:

— Ой, ще підставка з вазоном! Мало не забула.

Арістідес байдуже глянув на велику підставку біля входу на терасу, на якій лежало кілька опалих листків герані. Якусь мить стояв мовчки, потім, зібравшись на силі, рішуче ступив уперед. Ледве завдав підставку собі на спину і, згорбившись під тягарем, рушив до дверей. Тільки-но підвів голову, щоб відчинити їх, як перед самісіньким його носом клацнув замок. Жінка стояла за скляними дверима і дивилась на нього знадливим поглядом.

— Відчини! — майже прошепотів Арістідес.

Хазяйка кокетливо покивала вказівним пальцем.

— Відчини! Хіба не бачиш, що ледве стою.

Вона знову заперечливо покивала пальцем.

— Ну, відчини — мені не до жартів!

Жінка взяла двері на засув, зробила прощальний реверанс і повернулася спиною. Арістідес оторопіло дивився, як вона зібрала на ходу чарки, погасила світло і нарешті зникла в глибині бару. Тільки коли запали повна темрява й тиша, Арістідес прийшов до тями. Спересердя він пожбурив через голову підставку з вазоном, і той, гепнувши на підлогу, розлетівся на черепки. Чоловік дивився на них, як на свої розбиті надії. Арістідеса раптом охопило почуття бридливості, наче він викачався в якійсь гидоті, і його обличчя спалахнуло від сорому.

БЕЗПЕРІ КРУКИ

О шостій ранку місто вже прокидається, потягується і робить свої перші кроки. Вранішня імла скрадає обриси предметів, і все довкола здається чарівним, немов у казці. Навіть люди, які в цей час з'являються на вулиці, і ті якісь незвичайні — наче зіткані з туману привиди. Сумно чвалають черниці і зникають у темних портиках церков, стомлено плентають додому, кутаючись у кашне, запізнілі нічні гуляки. На авеніді Пардо виходять на свою вимушену прогулянку двірники з мітлами й тачками. Поспішають на трамвайну зупинку робітники. Позіхають поліцаї, спершись на якесь дерево. Тремтять посинілі від ранкової прохолоди хлопчаки — продавці газет; служниці викочують на вулицю бачки із сміттям. І нарешті, ніби скоряючись якомусь таємничому сигналу, на вулиці з'являються «безпері круки».

Саме в цей час прокидається і старий дон Сантос, пристібає свою дерев'яну ногу і, сидячи на матраці, гукає:

— Гей, Ефраїне, Енріке, вставайте! Пора!

Діти враз схоплюються і, протираючи заспані очі, стрімголов біжать до канави. За ніч вода в ній устоялась, і тепер добре видно, як у траві, що росте на дні, шастають меткі пуголовки. Похапцем сполоснувши обличчя, хлопчики хапають свої бляшанки, що правлять їм за відра, і притьмом вискакують на вулицю.

Залишившись один, дон Сантос підходить до закути і своїм довгим костуром чухає кабана, який качається в багні.

— Трохи ти ще недобрав, Паскуалю. Та дійде й до тебе черга.

Ефраїн та Енріке простували не кваплячись. Вони то вилазили на дерева, шукаючи плодів, то збирали пласкі камінці, що вже не раз ставали їм у пригоді, коли треба було захистити себе. Хлопці вміли так спритно кидати їх, що вони із свистом розтинали повітря і могли добре поранити. Ще до схід сонця хлопчики добирались до свого володіння — забудованої елегантними котеджами довгої вулиці, яка виходила на набережну.

Втім, такі ранні були не лише Ефраїн та Енріке. У халупах, що без кінця-краю тяглися на околицях міста, хтось, мовби по тривозі, піднімав ватаги таких самих підлітків, як вони, і всі поспішали до міста з бляшанками, картонними ящиками, а то й просто старими газетами. Усі вони, хоч і не знали одне одного, ніби належали до якоїсь підпільної організації, що умовно поділила столицю на свої райони. Одні крутилися в громадських місцях, другі добували здобич у парках, треті — на смітниках. Навіть собаки мали свої звички, обираючи безпечні стежки, які їм мудро підказував голод.

Після короткого перепочинку Ефраїн та Енріке бралися до роботи. У кожного був свій бік вулиці. Баки з покидьками стояли в одну лінію на тротуарі. Треба було кожен перекинути, висипати сміття на асфальт і спритно й уважно перебрати його. Майже завжди в баку знаходилося щось несподіване і цікаве. Чого тут тільки не було — і бляшанки з-під сардин, і старі черевики, і огризки хліба, і дохлі пацюки, і брудна вата. Та хлопчаків цікавили тільки недоїдки. Паскуаль у своїй закуті нічим не гидував і навіть віддавав перевагу напівгнилим овочам. Хлопці швидко наповнювали свої бляшанки гнилими помідорами, шматочками цибулі — салатом, рецепт виготовлення якого не знайдеш у жодній кухарській книзі. Часом траплялися і коштовні знахідки. Якось Ефраїн знайшов шлейки і зробив з них рогатку. Іншого разу видобув із купи сміття ще не зовсім гнилу грушу і тут же з'їв. Енріке, навпаки, щастило на коробочки з-під медикаментів, на флакони з-під дорогих парфумів, стерті зубні щітки та інші скарби, які він пожадливо визбирував і колекціонував.

Ретельно перевирши сміття, хлопчаки хутко складали його знову в бак і мчали до наступного будинку. Баритися не можна було, щоб їх зненацька не застукали. Іноді їх ловили біля сміття служниці, і тоді вони тікали, залишаючи все на тротуарі. Та найдужче боялися вони муніципальної машини, яка збирала сміття. Коли вона появлялася, можна було вважати, що день пропав марно.

Та ось із-за гір бризкали сонячні промені, сизий туман миттю танув, а з ним — і казкові чари. Упавши навколішки, палко молилися черниці; засинали неспокійним сном нічні гультяї; розпродавши газе-

ти, щезали невгамовні хлопчаки; починали свою роботу, видершись на риштування, будівельники. Сонце розтоплювало чарівний світанок. «Безпері круки» поверталися до своїх гнізд.

Дон Сантос уже очікував хлопчаків, приготувавши їм гарячу каву.

— Ану, показуйте, що принесли! — і він нюхав бляшанки, повні недоїдків. Коли провізія була добра, старий казав:

— Сьогодні влаштуємо Паскуалю бенкет!

Та здебільшого він вибухав гнівом:

— Лайдаки! Що ви робили? Певне, байдикували! А Паскуаль через вас хай здихає з голоду! — Він боляче смикав онуків за вуха і шкандибав до закути, де в ямі рохкав кабан. Дон Сантос кидав йому покидьки.

— Бідолашний Паскуаль! — бубонів дон Сантос. — Сьогодні тобі доведеться поголодувати через цих ледацюг. Ніхто тебе не любить, крім мене. Ось я їм дам доброї прочуханки — тоді знатимуть, як працювати!

Як настала зима, кабан зробився ще ненажерливіший. Хоч скільки годуй, йому все мало. Бачачи, що тварина голодує, дон Сантос зганяв злість на онуках. Він почав будити їх ще раніше, змушував нишпорити в пошуках провізії на чужих територіях. А одного разу послав їх на міський смітник, що був на самісінькому березі моря.

— Там ви знайдете більше, — сказав дід. — Та й шукати легше, бо все зсипано в одному місці.

У неділю вранці Ефраїн та Енріке прийшли на стрімкий берег. Муніципальні машини під'їжджали до кручі тільки в одному місці і скидали сміття вниз на виступ у скелі. Згори смітник здавався темною горою, над якою клубочилася пара і на якій, немов мурашки, ворушилися птахи та бездомні пси. Хлопчаки стали жбурляти здалеку камінням, щоб розігнати цю зграю. Одного собаку таки влучили, і він, заскавчавши, кинувся геть. Коли підійшли ближче, в ніс ударив чадний сморід, що аж розпирав легені. Ноги грузли в багні з пташиного пір'я, послiду, гнилих продуктів. Хлопчаки стали розгортати руками покидьки і шукати чогось їстівного. Та тільки зрідка знаходили під пожовтілою газетою якийсь недоїдок. Умостившись на поблизьких виступах, за ними пильно стежило гайвороння. Сміливіші, перестрибуючи з каменя на камінь, обережно наближалися до дітей, немов хотіли їх оточити. Тоді Ефраїн гучно кричав — аж ущелиною йшла луна, від якої зривалися камінці і котилися вниз до води.

За годину хлопчаки наповнили бляшанки недоїдками і рушили додому.

— Ого! Оце так молодці! — вигукнув дон Сантос.— Треба буде частіше навідуватися туди, хоча б разів три на тиждень.

Відтоді Ефраїн та Енріке стали бігати на смітник щосереди й неділі. Незабаром вони так вписалися в дивовижну фауну тих місць, що гайворонння звикло до їх присутності і, голосно каркаючи, греблося в смітнику майже поряд.

Якось, повертаючись із такої експедиції, Ефраїн відчув гострий біль у п'яті — мабуть, десь наступив на скалку. Другого дня нога в нього напухла. Проте він таки пішов на промисел. А додому вже ледве

дошкандибав. У дона Сантоса був якраз гість, і він нічого не помітив. Гладкий різник із обляпаними засохлою кров'ю руками приглядався до кабана, визначаючи, коли його можна буде пустити під ніж.

— Я зайду тижнів за три-чотири. Гадаю, на той час він уже буде готовий,— сказав гість і, попрощавшись, пішов.

Очі дона Сантоса сяяли від радості.

— Нумо, хлопці, до роботи, до роботи! Віднині беріться завзятіше — треба годувати Паскуаля ще краще. Усе йде, як по маслу.

Наступного ранку дон Сантос, як завжди, розбудив онуків. Та Ефраїн не зміг підвестися.

— Ногу порізав,— пояснив Енріке.— Позавчора на скло наступив.

Дон Сантос оглянув онукову ногу. Вона наривала.

— Гм, нічого страшного! Помий її в канаві і зав'яжи ганчіркою.

— Але ж вона болить! — заступився Енріке.— Ефраїн не може ходити.

Дід на мить замислився. У закуті настирливо зарохкав Паскуаль.

— А в мене хіба не болить? — сердито вигукнув дон Сантос, ляснувши долонею по дерев'янці.— Мені вже сімдесят, а я досі працюю. Нема чого лінуватись!

Спираючись на плече брата, Ефраїн, кульгаючи, вийшов на вулицю. Не минуло й півгодини, як хлопчаки повернулися майже з порожніми бляшанками.

— Не могли більше! — пояснив Енріке.— Ефраїн дуже кульгає.

Дон Сантос обпік онуків лютим поглядом.

— Гаразд! — процідив він крізь зуби, чухаючи підборіддя. Потім схопив Ефраїна за комір і потяг його в чулан, що правив за спальню.— Хворий — у ліжко! Бодай би ти згнив там на своєму рядні!

І, повернувшись до Енріке, старий несамовито закричав:

— А ти працюватимеш! І за нього! Зараз же йди по корм!

Енріке повернувся додому майже опівдні, з повними бляшанками. За ним, скиглячи, плентав миршавий песик.

— Він ув'язався за мною на смітнику,— пояснив хлопчик.

Дон Сантос ухопив костура.

— Ще один зайвий рот!

Енріке підхопив собаку на руки і кинувся до воріт:

— Дідусю, не бий його! Я годуватиму песика із своєї пайки.

Дон Сантос рушив до хлопця, але загруз дерев'янкою в гної.

— Тільки собаки мені й бракувало! Досить і вас!

Енріке відчинив хвіртку на вулицю.

— Якщо виженеш песика, я теж піду з ним,— рішуче сказав він.

Старий зупинився. Скориставшися заминкою, онук став благати:

— Він такий гарненький, а їсть зовсім мало. Глянь на нього — самі ребра та шкіра. Він мені допомагатиме, поки Ефраїн нездужає. Песик добре знає смітник. А нюх у нього який!

Дон Сантос замислився і поглянув на небо, звідки сіялася мжичка. Потім кинув костур, мовчки взяв бляшанки з недоїдками і пошкутильгав до закути.

— Паскуалю... Паскуалю... Паскуальчику...— ніжно лепетав дід.

Хлопець радісно усміхнувся. Він добре знав свого діда: якщо мовчить, значить згоден. Міцно пригорнувши до грудей свого нового друга, Енріке побіг до брата.

— Я тебе зватиму Педро,— сказав хлопець, гладячи песика по голові.

Та коли він побачив брата, радість його вмить погасла. Обливаючись потом, той корчився на ліжку від болю. Нога в нього розпухла, стала немов скляна. Пальці втратили свою форму.

— Я приніс тобі подарунок, ось глянь,— сказав Енріке, показуючи на песика.— Його звуть Педро. Він лишиться з тобою, коли я піду по корм, щоб ти не сумував один. Ви будете цілий день гратися, навчиш його приносити в зубах камінці.

— А що сказав дід? — кволо спитав Ефраїн, простягаючи руку до песика.

— Нічого,— заспокоїв Енріке.

Надворі сіялась мжичка.

— Паскуалю... Паскуалю... Паскуальчику!..— долинав від закути дідів голос.

Цієї ночі в небі засяяв місяць уповні, і хлопчики занепокоїлись: коли сходив повний місяць, дід ставав просто нестерпним. Ще з вечора вони чули, як він ходив подвір'ям, розмовляючи сам із собою, стукав костуром по закуті. Раз у раз зазирав у халупу, невдоволено дивився на онуків, що сиділи, зачаївши подих, і, харкнувши, плював на них. Педро боявся старого і щоразу, коли він з'являвся, скулювався від страху.

— От напасть, ну й напасть! — усю ніч зітхав старий Сантос, поглядаючи на місяць.

Наступного ранку Енріке також прокинувся недужий. Уночі дід чув, як онук кахикає, проте не сказав нічого, хоча відчував, що насувається біда. Якщо захворіє і другий хлопець, хто добуватиме корм для Паскуаля? А кабан, набираючи у вазі, ставав дедалі ненажерливішим. Увечері, риючись у гної, він безперестану рохкав, та так люто, що прибігли скаржитися навіть сусіди, які жили за квартал.

А другого дня сталося лихо: Енріке захворів. Цілу ніч він кашляв, а на ранок його почало морозити, кидало то в жар, то в холод.

— І ти теж? — буркнув старий.

— Простудився я, дідусю,— ледве вимовив хлопчик.

Він важко дихав, у грудях йому хрипіло.

— Е-е, не годиться так дурити мене, зовсім не годиться! — розпачливо нарікав дон Сантос.— Пожаліли б старого, кульгавого — знаєте ж, що я не можу ходити! А то давно вже послав би вас під три чорти і сам шукав би корм для Паскуаля!

Ефраїн, прокинувшись, застогнав від болю. Енріке зайшовся кашлем.

— Ну й чорт із вами! Я сам, сам усе зроблю! Ви негідники! Вигнати вас, і годі! Нікчемні безпері круки!.. Ви ще побачите, на що я годен! Пересвідчитеся, чого вартий ваш дід — так, так... Але знайте: їсти я вам більше не дам! Ані крихти, поки не встанете і не візьметесь до роботи!

Крізь відчинені двері онуки бачили, як дід сердито схопив бляшанки і пошкандибав на вулицю. Та невдовзі повернувся, засапаний, з напівпорожніми бляшанками: треба було справді мати дитячу спритність, щоб устигнути перерити сміття, доки по нього під'їде муніципальна машина. На лихо, старого ще й мало не покусали бездомні пси.

— Ледацюги! — цідив він крізь зуби.— Ви в мене швидко схопитесь на роботу. Посидите голодні, лінощі де й дінуться.

Наступного дня дон Сантос знову спробував піти по корм для кабана, але марно. Кукса так розпухла, що він не міг ступити на неї. А ще через день старий і зовсім не підвівся з ліжка, лежав нерухомо і тільки повторював:

— Якщо Паскуаль здохне з голоду — це буде на вашій совісті.

Потяглися сумні, нескінченні дні. Усі троє лежали в чулані мовчки, немов ув'язнені у тюрмі. Ефраїн безперестану перевертався з боку на бік, заходився кашлем Енріке. Тільки Педро час від часу схоплювався і вибігав надвір. Знаходив який-небудь камінець, приносив його в зубах до ліжка хлопчиків і обережно клав їм у руки, лагідно тицяючи своїх друзів мордочкою. Дон Сантос, напівлежачи, крутив у руках дерев'янку, раз у раз сердито зиркаючи на онуків. Опівдні він таки підводився і шкандибав у куток подвір'я, де в нього було кілька грядок городини. Варив собі з овочів юшку і нишком їв. Інколи приносив і хлопчикам у ліжко листок салати чи морквину, але робив це лише для того, щоб розпалити в них ще більший апетит і в такий спосіб якнайдошкульніше допекти їм.

Ефраїн уже не мав сили навіть стогнати. Енріке відчував якийсь дивний страх. Хлопчик дивився дідові в очі і не впізнавав їх — вони наче втратили людський вираз. Уночі, коли сходив місяць, Енріке брав на руки Педро і гладив його, аж поки той починав гарчати. А кабан тим часом кувікав як під ножем, і тоді дон Сантос кричав, наче хтось пік його розжареним залізом. Іноді він прив'язував свою дерев'янку і виходив надвір. У місячному сяйві Енріке бачив, як дід сновигає від сажа до грядок і сердито шпурляє у яму все, що йому трапляється під руки. Повернувшись в чулан, дід люто дивився на хлопчиків, наче вони були винні в тому, що Паскуаль голодний.

В останню ніч повного місяця ніхто не міг спати. Паскуаль уже не хрюкав, а жалібно скиглив. Енріке колись чув, що свині з голоду навісніють, як і люди. Дон Сантос не спав і не гасив світла. Він не виходив надвір, не бубонів прокльонів. Лежав мовчки, втупивши погляд у двері. Він весь аж кипів від люті і ледве стримував себе. Та тільки-но засіріло над вершинами гір, як дід підхопився на ноги і закричав, мов несамовитий:

— Вставайте, вставайте, вставайте! — і за кожним словом бив одного й другого костуром.— Встаßайте, ледацюги! Скільки можна лежати! Не дозволю! . Годі!..

Ефраїн спросоння кволо застогнав, а коли збагнув, що діється, зайшовся плачем. Енріке миттю схопився, але відразу ж безсило прихилився до стіни: розлючені дідові очі ніби гіпнотизували хлопця, і він навіть не відчував болю, тільки стежив за костуром, який то піднімався, то опускався на його голову, наче картонний.

— Тільки не бийте Ефраїна! — отямившись, почав благати хлопець.— Він не винен! Я сам піду, зараз же піду по корм!

Дід важко перевів подих.

— Негайно, зараз же рушай! Набери дві, ні, чотири бляшанки! Не менше!

Енріке вискочив із халупи, схопив бляшанки і вибіг на вулицю. Від хвороби й голоду його хитало. Біля хвіртки хлопчика наздогнав Педро.

— Не ходи зі мною,— погладив Енріке пса.— Лишайся вдома — стережи Ефраїна.

Вдихаючи на повні груди свіже ранкове повітря, Енріке рвав мокру від роси траву і жадібно запихався нею — в цю мить він був ладен їсти навіть землю. Усе довкола бачилось йому, немов крізь туман. Від слабості хлопчик почував себе невагомим: він наче летів. Такий собі птах серед справжніх птахів на смітнику, тільки безперий. Назбиравши повні бляшанки покидьків, хлопець рушив додому. Це був час, коли вулицями никали черниці, нічні гультяї, босі хлопчаки — продавці газет, схожі на темні привиди міста, розбуджені світанком. Знову опинившись у звичайному середовищі — серед собак і привидів, Енріке простував щасливий, заворожений чарами вранішньої імли.

Тільки-но ступив на подвір'я, як у ніс ударив такий сморід, що хлопчик аж зупинився. Здавалося, що тут, перед парканом, кінчався один світ і починався інший — світ бруду, хрюкання і биття. Та цього ранку на подвір'ї панувала дивна тиша. Вона нічого доброго не віщувала. Це було ніби затишшя перед бурею. Дід стояв, спершись на огорожу закути, і дивився в яму, де вовтузився кабан. Старий скидався на дерево, що розгалужувалося з дерев'янки. Енріке кахикнув кілька разів, та дід навіть не ворухнувся.

— Дідусю, я приніс повні бляшанки!

Дон Сантос рвучко одвернувся від хлопця і знову завмер. Це насторожило Енріке. Він поставив бляшанки і кинувся в хатину. Побачивши його, Ефраїн застогнав:

— Педро... Педро...

— Що сталося?

— Педро вкусив діда,— ледь чутно вимовив хлопчик.— Дід схопив костур... Потім я тільки чув, як Педро скавчав...

Енріке притьмом вискочив із халупи.

— Педро, Педро! Де ти? Педріто, до мене,— кликав він.

Собака не з'являвся. Дон Сантос так само стояв, втупивши погляд у яму. Енріке відчував. щось скоїлося. Підбіг до діда.

— Де Педро?

Старий очима показав на кабана. Паскуаль, по коліна в багні, щось пожирав. Збоку лежали лапи і хвіст.

— Ні, ні! — закричав Енріке, затуляючи обличчя долонями.— Ні, ні!

Крізь сльози хлопець намагався зазирнути дідові в очі, але той одвертався. Енріке, вчепився старому в сорочку, тупцював довкола і все хотів заглянути йому в очі...

— Навіщо ти це зробив? Навіщо? — кричав хлопчик.

Але дон Сантос не відповідав. Зрештою терпець йому урвався, і він так стусонув онука, що той аж покотився по землі. Розпластавшись, хлопець люто подивився на діда: той височів над ним, немов велетень, із насолодою стежачи, як Паскуаль доїдає рештки пса. Енріке простягнув руку і дістав палицю із закривавленим кінцем. Спираючись на неї, він тихенько підвівся і навшпиньки підкрався до діда.

— Обернись! — гукнув Енріке. — Обернись!

І коли дон Сантос обернувся, вперіщив його палицею по обличчю.

— Ось тобі! — розпачливо крикнув хлопець і замахнувся ще раз. Але відразу ж і злякався свого вчинку. Він кинув палицю і винувато поглянув на діда. Дон Сантос, затуливши обличчя руками, поточився

назад, дерев'янка його посковзнулася на сирій землі і він, жалібно схлипнувши, упав спиною в яму до Паскуаля.

Переляканий Енріке відскочив убік і напружено прислухався — довкола стояла тиша. Він боязко підступив до ями. Дід лежав у багні: дерев'янка його була поламана, рот роззявлений, сповнені жаху очі втупились у Паскуаля, який стояв неподалік і нюхав землю.

Хлопчик відступив назад так само тихо й обережно, як і підійшов. Дід, певне, помітив онука, бо коли Енріке кинувся до халупи, йому вчулося, ніби той гукнув його таким жалібним голосом, якого малий ще ніколи від нього не чув.

— Мерщій! — крикнув хлопець, ускочивши в комірчину до брата.— Мерщій, Ефраїне! Дід упав у яму до Паскуаля. Тікаймо звідси! Мерщій!

— А куди? — кволо спитав Ефраїн.

— Все одно куди. На смітник, там хоч знайдемо щось попоїсти. До круків.

— Я не можу встати,— ледве вимовив Ефраїн.

Енріке обхопив брата руками і так, обнявшись, вони повільно перейшли подвір'я. Коли відчинили хвіртку на вулицю, то побачили, що чарівна світанкова імла розтанула і розбуджене гомінливе місто відкрило перед ними свою величезну хижу пащу.

З ями долинав відгомін поєдинку.

БАНКЕТ

До цієї великої події лишалося ще два місяці, а в дона Фернандо Пасамано уже все було готове. До найменшої дрібниці. Насамперед, він зовсім перебудував садибу. Будинок був старовинний — отож довелося викинути деякі стіни, розширити вікна, замінити підлогу, заново пофарбувати двері. Як то завжди буває, реконструкція викликала низку інших, непередбачених витрат... Це щось на зразок того, коли, придбавши нові черевики, ви змушені обновити і шкарпетки, а потім і сорочку, і піджак, і так аж до білизни. Отож донові Фернандо довелося поміняти в домі спочатку всі меблі — від стола до канапи, потім килими, штори та люстри і навіть придбати картини, щоб стіни не були голі. За програмою передбачався й концерт на лоні природи — отож треба було створити це «лоно» та ще й неабияке. За два тижні кілька японських майстрів озеленення перетворили дикий чагарник на чарівний сад «рококо», де все милувало око — і струнке кипариси, і ставок із червоними рибками, і дерев'яний місток, що химерно зависав над штучним водоспадом, і печера, на стінах якої були зображені лики святих.

Та, як виявилося, найважче було скласти меню. Дон Фернандо і його дружина народилися не в столиці, і досі бували тільки на провінційних вечірках, де чічу [1] змішують із віскі, а куя [2] їдять руками. Тому вони досить невиразно уявляли собі, що й коли подають на банкеті на честь президента. Скликали на раду всю рідню, але це тільки внесло ще більше сум'яття. Зрештою дон Фернандо вирішив проконсультуватися щодо цього в найфешенебельніших столичних ресторанах. Там він дізнався, що для президента існують спеціальні делікатеси та особливі вина. Таких вин у нього не було, і він негайно замовив доставку їх літаком із півдня країни.

Коли ж, нарешті, все було готове, дон Фернандо не без смутку повідомив дружину, що цей банкет, на який запрошено сто п'ятдесят поважних осіб, сорок офіціантів, два оркестри, балетну трупу та кінооператора, обійдеться їм у чималу копійку, власне, він уклав у нього весь свій статок. Та всі ці витрати здавалися йому просто мізерними порівняно з тим величезним зиском, який він сподівався мати з цього прийому.

— Не встигнеш і оком змигнути, як мене призначать послом у якусь європейську країну, до моїх земель у горах прокладуть залізницю, і витрати окупляться з лишком,— запевняв він дружину.— Я людина скромна, на багато не претендую.

— Та ж ти не знаєш, чи президент приїде на твій банкет,— не вгамовувалася дружина.

І тут дон Фернандо згадав, що й справді досі не надіслав президенту запрошення. А для такого запрошення в нього були підстави. Адже він вважав себе далеким родичем президента, хоч ніколи не підкреслював цього, боячись, що не знайде доказів їхньої спорідненості. Щоб заспокоїти скоріше дружину, аніж себе, дон Фернандо зробив перший візит до палацу. Виждавши слушну мить, він відкликав президента вбік і навпростець повідав йому про свій намір.

— Гаразд,— відповів президент.— Мені здається, це чудова ідея. Проте зараз я дуже заклопотаний. Як тільки трохи звільнюсь, негайно напишу вам про свою згоду.

Окрилений, дон Фернандо став чекати листа. Щоб скоротати час, він наказав провести в домі ще деякі перебудови, внаслідок яких його оселя стала схожою на палац, де мав відбутися якийсь урочистий маскарад. Останнє, що йому спало на думку,— це замовити портрет президента. Відомий художник майстерно скопіював його з фотографії, і дон Фернандо почепив портрет глави держави на чільному місці в залі.

Десь за місяць від президента надійшов лист, у якому він давав згоду приїхати на банкет. Дон Фернандо, що вже втратив усяку надію, був на сьомому небі від радості. Отже, велике свято не за горами. Того вечора дон Фернандо, перед тим як лягти спати, вийшов із дружиною на балкон і довго милувався осяяним ілюмінацією садом. А вночі йому приснилося, нібито він висока особа, що всюди виступає на перших ролях. Він бачив себе у фраку й циліндрі, з сигарою в зубах, мов на туристській рекламі, на тлі архітектурної мішанини чотирьох європейських столиць. Трохи згодом йому приверзлося, що в одному з найхимерніших куточків його саду раптом виріс дрімучий ліс, а з нього вимчав поїзд з повними вагонами золота. І весь час перед очима щасливо-

[1] Чіча — кукурудзяна горілка.
[2] Куй — тварина, м'ясо якої нагадує кроляче.

го дона Фернандо маячила кокетлива й чарівна жіноча постать у капелюшку «маркіза», з тендітним станом і очима таїтянки, зовсім не схожа на його дружину.

В день банкету першими прибули детективи. Вже о п'ятій годині вечора вони стали на розі вулиці, силкуючись не привертати до себе уваги, хоча їх з головою виказували капелюхи, незвичайна поведінка, а надто ті неприродні дії, до яких звичайно вдаються слідчі, таємні агенти та й узагалі всі, хто має справу з конспірацією.

Згодом почали під'їжджати автомашини. З них виходили міністри, депутати парламенту, дипломати, бізнесмени та інші поважні особи. Воротар раз у раз відчиняв браму з чудернацькими візерунками, швейцар оголошував чини прибулих, портьє улесливо приймав їхні особисті речі, а дон Фернандо, стоячи посеред холу, метушливо тиснув гостям руки і збуджено бурмотів привітальні слова.

Нарешті з'їхалися всі високі особи, що значилися в списку запрошених. Мов череда, вони з'юрмилися перед чепурним будинком і стали чекати президента, який невдовзі прибув у супроводі свого почту. Він рішуче пройшов прямо до господи під цікавими поглядами простолюду, що зібрався на вулиці. Розчулений дон Фернандо, пойнятий родинними почуттями, забув про правила етикету і так рвучко обійняв високого гостя, аж пошкодив йому еполет.

Гості заповнили зали, коридори, тераси, розбрелися по саду. Звучали жарти, улесливі слова, щедро лилося віскі, добірні вина та коньяки. Невдовзі було випорожнено сорок ящиків славетного шотландського напою.

Потім усі посідали за стіл — кожен на спеціально відведене для нього місце — і жадібно накинулися на їжу, голосно вихваляючи вишукані страви.

Президент та інші знаменитості сіли за окремий стіл, по-мистецькому прикрашений орхідеями.

Десь у кутку зали настирливо грав оркестр, марно силкуючись привернути до себе увагу.

У розпалі банкету, коли вже були гідно оцінені білі рейнські вина і в келихах заіскрилися червоні середземноморські, гості стали виголошувати промови. Та довго очікувана поява на столі запашного фазана вгамувала їх ораторський запал. Красномовність до гостей повернулася тільки наприкінці банкету, коли з'явилося шампанське. Тости виголошувалися, аж поки не подали каву, і остаточно потонули в чарках коньяку.

А тим часом дон Фернандо стурбовано стежив за банкетом, що відбувався за своїми власними, непередбаченими законами: господар ніяк не міг вибрати слушної миті, щоб конфіденціально поговорити з главою держави і повідати йому свої заповітні мрії. Здавалося, усі забули про господаря, а президент і поготів. Щоб спіймати жадану мить, дон Фернандо, всупереч усім правилам етикету, сів ліворуч від високого гостя, проте й тут йому не пощастило. Як навмисне, гості їли — аж за вухами лящало. Наївшись донесхочу, вони повилізали з-за столу й розбрелися по садибі, а він, як господар, мусив бігати від гурту до гурту, кого підбадьорити чаркою м'ятної, кого почастувати сигарою, а кого привітати добрим словом чи просто поплескати по плечу.

Нарешті, десь опівночі, коли міністр, який сидів праворуч від президента, галасуючи, почвалав надвір, дону Фернандо пощастило завести першого урядовця держави до музичної зали. Там вони зручно вмости-

лися на софі,— на таких у Версалі розладнували коаліції та палко освідчувались принцесам,— і господар боязко висловив на вухо високому гостеві своє потаємне бажання.

— Тільки й того? Вважайте, що справу вирішено,— відповів президент.— Якраз цими днями в мене звільняється посада посла в Римі. Завтра на засіданні ради міністрів я й запропоную вашу кандидатуру, тобто нав'яжу, коли по щирості... А щодо залізниці до вашої асьенди, то вже давно існує якась комісія депутатів, яка розглядає проєкт прокладення колії в цих краях. Післязавтра я викличу до себе всіх її членів і вас теж, щоб у вашій присутності вони розв'язали цю проблему на вашу користь.

За годину високий гість відбув з банкету. Прощаючись із господарем, він ще раз запевнив, що той не встигне й оком змигнути, як усі його мрії здійсняться. Одразу за президентом банкет покинули один за одним,— як то заведено, по старшинству,— міністри, депутати парламенту та інші поважні гості.

О другій годині ночі в барі тинялося лише кілька останніх царедворців — тих, хто не міг похвалитися пишними титулами. Вони плекали надію, що їм відкоркують ще пляшку славетного шотландського віскі або очікували нагоди, щоб «позичити» якусь із незліченних срібних попільничок.

Та незабаром і ці гості роз'їхались. Дон Фернандо та його дружина лишилися самі. Схвильовані, що глава держави виявив їм таку честь, прибувши на банкет у супроводі міністрів, господарі ще довго ходили по спорожнілих кімнатах, поміж столів, завалених рештками нічного бенкетування і, розчулені обіцянками президента, тішили себе омріяними багатством та владою.

Уже почало світати, коли втома нарешті здолала збуджене, щасливе подружжя Пасамано. Дон Фернандо та його дружина лягли спати, переконані, що досі ніхто в Лімі не влаштовував такого пишного шанування його превосходительству президенту країни. Рожеве майбутнє малювалось їм у всій своїй красі.

Опівдні наступного дня дона Фернандо розбудив розпачливий крик дружини. Він підхопився з постелі, і жінка сторопіло подала йому ранкову газету. Ще не прочумавшися від сну, ледве підвівши важку з похмілля голову, дон Фернандо насилу розгледів великі літери сенсаційного повідомлення, яке, мов блискавка, обпалило його свідомість. Навіть не зойкнувши, щедрий господар, наче підкошений, упав на ліжко. В країні відбувся державний переворот!

Скориставшись із того, що президент та більшість членів його уряду були на банкеті, один з міністрів захопив владу в свої руки.

З іспанської переклав
Михайло РОЙ

Збігнєв ДОМІНО

Блукаючі вогні

Роман

До стодоли зазирнув крізь шпари блідий світанок, а Рейтар і досі не спав. Розмірковував. Пригадував події давніх днів... Так, великої помилки припустився тоді Лупашко, призначивши Молота своїм наступником. І що він знайшов у цьому шкандибі?! Хіба тільки те, що Молот був так само впертий і хамуватий, як і він. Адже цей довоєнний капрал не мав ні тієї бойової виучки, ні того загального розвитку, як, скажімо, Бурий.

Бурий страшенно образився, коли Лупашко призначив своїм наступником не його, а Молота. Як же це? Він, Бурий, командир окремої бригади ще з давніх часів, має тепер козиряти отому кульгавому недоукові, котрий тямиться на командуванні, як циган на вівцях! Та ніколи й нізащо! Озлоблення Бурого посилювалося й тим, що він не хотів і не міг погодитися з новою тактикою, яку в боротьбі з народною владою запроваджувала ВіН. Роблячи ставку на Польську народну партію, вінівський центр вирішив законспірувати свої кадри, сховати зброю, перетворити бойові групи на так звану систему самооборони, яка при потребі могла б завдати удару у відповідь на репресії міліції й органів безпеки. Бурий втратив довіру до своєї військової організації: він був певен, що рано чи пізно доведеться-таки підкоритися і розпустити свій загін. А цього йому дуже не хотілося робити. Він ні на мить не забував, що є дезертиром з народного Війська польського, притому дезертиром воєнного часу, і вже за самий цей факт йому загрожувала смертна кара, не кажучи про те, що на руках його була кров колишніх товаришів-солдатів. Амністії він не вірив і сам ще не знав, як розпорядитися власною долею й долею свого загону, коли до нього прибув представник НВС. Національна визвольна спілка запропонувала Бурому перейти до її табору, пообіцявши звання й гроші. Бурий уже знав, що начальник Бєлостоцького округу НВС Котвич охарактеризував тактику АК і ВіН, як ганебний акт, був категорично проти виходу з підпілля. У вересні сорок п'ятого року він видав наказ: роззброювати формування Армії крайової, які збиралися вийти з лісів, а найбільш упертих розстрілю-

---

Продовження. Початок див. «Всесвіт» № 1, 1979.

вати. Той-таки Котвич закликав, щоб НВС офіційно перебрала зв'язки з польськими збройними силами генерала Андерса на Заході, а також підпорядкувала собі загони АК, які ще діяли на терені. Тож представник Котвича, який прибув до Бурого, не міг втрапити краще. Бурий без вагань прийняв пропозицію і з усім загоном, що налічував на той час близько ста чоловік, перейшов до НВС. Обминувши звання поручника, він одразу став капітаном і начальником окружної спеціальної служби. Повноваження цієї служби зводилися в основному до того, щоб нещадно ліквідувати на території округу людей, відданих новій владі: активістів, службових осіб, працівників служби безпеки, комуністів чи тих, хто їм симпатизує.

...Бурий полегшено зітхнув: нарешті його помітили й оцінили. Перейшовши до нової організації й отримавши нові завдання, він почав активно поповнювати свій загін, доозброювати його й навчати. В його розпорядження НВС передала кількох унтер-офіцерів, зокрема Ветерана, Яструба, Темного, Лешека, Пройду, Голуба, Хмару, Тура разом з їх підлеглими. Заступником Бурого став Акула. На кінець сорок п'ятого року банда вже налічувала двісті відчайдушних головорізів.

Спочатку все в нього складалося гаразд. Новорічної ночі боївки Бурого напали на кілька постів міліції, роззброїли й повбивали міліціонерів. Водночас три групи бандитів, перевдягнених у військову форму, напали на армійські пікети. Банда здобула значну кількість зброї, боєзапасів, обмундирування й продовольства, повернулася до лісу й почала готувати новий наскок. Бурий підкинув Котвичу ідею «умиротворення» цієї частини Бєльського повіту, зокрема Гайнувки. Котвич підтримав його, навіть підпорядкував Бурому банду Хороброго — близько п'ятдесяти чоловік.

На цей район, надто ж на мешканців Гайнувки, НВС віддавна мала зуб. Тут ще перед війною, особливо серед лісорубів та сільської бідноти значним впливом користувались комуністи. Звідси, відколи утворилась нова Польща, відправлялись до міст продовольчі обози, звідси вийшло багато демократичних діячів, активістів нового ладу. Коли ж говорити про саму Гайнувку, то вона була більмом на оці в Бурого: адже його тут знали як малопримітного підпоручника Гураля — командира підтоптаного взводу охорони лісів, який складався з непоказних, переважно літніх солдатів. Тож хай побачать тепер капітана Бурого, командира бригади, начальника спецслужби цілого округу, хай побачать його численний, чудово обмундирований загін. У Гайнувці Бурий колись мешкав, у Гайнувці пиячив і знав багатьох тих, хто вірою й правдою служив новій Польщі. Саме цих людей Бурий найбільше прагнув стріти і влаштувати їм гойдалку на телеграфних стовпах. У Гайнувці ж таки лишалась і його дама серця, смагляволиця Тамара, якій він теж хотів показатися в ореолі лицаря-переможця.

Морозяного січневого вечора Бурий наказав узяти Гайнувку. Завчасно підтягнуті сюди й замасковані на узліссі, його загони блискавично оволоділи містом. У Гайнувці було лише відділення міліції й взвод солдатів, що мав охороняти ліси. Нагло заскочена міліція не встигла вчинити опору, солдати, власне, теж. Щоправда, частина з них, збагнувши, з ким має справу, відчайдушно боронилася, незважаючи на чисельну перевагу бандитів. Бурий став хазяїном Гайнувки. На перехресті доріг, неподалік від пожежного депо, він розмістив дві тачанки з кулеметами, блокувавши в такий спосіб головні шляхи. Його ватага заходилася виловлювати пепеерівців і чинити розправу, та в цей час на

залізничній станції почулася стрілянина. До Бурого, який встиг уже влаштуватись у прекрасної Тамари, прибіг зв'язковий від Акули й доповів, що на вокзалі вони несподівано натрапили на ешелон радянських солдатів, які поверталися з фронту, і саме з ними оце зав'язався бій. Бурий вилаявся. Цього він не передбачав. Узявши з собою підкріплення, він скочив на коня й помчав на станцію. Становище банди ставало дуже скрутним. Лютий на Акулу, який устряв у цей бій, Бурий, нашвидку оцінивши ситуацію, дійшов висновку, що нічого тут не вдіє. Бачив, що має справу з обстріляними фронтовими солдатами. Автоматний вогонь посилювався. Банда не витримувала натиску, тим більше, що радянські солдати, до яких приєдналися рештки польського взводу, почали обходити її з флангів. Зважившн на те, що радянські солдати повертаються з фронту і навряд чи вдадуться до переслідування, Бурий наказав негайно відходити до Біловезької Пущі. Там йому нічого не загрожувало: в Пущі не було регулярних військ. Прихопивши Тамару, яка, прибравши кличку Козачок, лишилась при ньому в бригаді, Бурий заглибився в ліси. Гайнувку було врятовано.

Знавіснілий від невдач, він удався до ще нестримніших репресій. Розділивши банду на дві частини, з однією половиною рушив сам, другу доручив Акулі. Метою їхніх рейдів було «умиротворення» населення розташованих поблизу Пущі сіл, що лояльно ставилося до народної влади. Акула подався на південь, до Клещель, Бурий на північ, у напрямку Наревки.

...Завіяні снігом попід самі стріхи невеликі Залешани, що притулилися до вікової пущі, тільки-но прокидались. Над деякими хатами вже курів дим, коли з лісу виїхали озброєні люди у формі Війська польського. Частина з них оточила село, решта вступила на вулиці. Ніщо, здавалося, не віщувало біди. Ніхто не стріляв, ніхто нікого не боявся. Солдати як солдати. Дівчата, беручи воду з колодязя, посміхалися до вояків. Бурий зі своїм штабом розташувався в найбільшій сільській хаті. Розпитав господарів, як вони ставляться до народної влади, і подав умовний сигнал. Пролунав перший постріл, узялася вогнем перша солом'яна стріха — для Залешан та їх мешканців вибила смертна година. Грабували, гвалтували, палили й розстрілювали. Ті, кому не поталанило втекти до лісу, гинули від куль виставленої кругом села варти. За наказом Бурого до однієї хати зігнали кількох селян і, оголосивши вирок, спалили їх живцем. Не зглянулись ні на старого, ні на малого. Бандитів охопив шал. Село конало, й не було звідки чекати порятунку... Коли нарешті банда забрала награбоване й майнула в ліс, зосталися після неї тліюче згарище, обвуглені трупи закатованих і плач нечисленних людей, котрим чудом пощастило врятуватися. За селом, на чорному, струхлявілому від дощів і спеки старому хресті Бурий наказав прибити видний здалеку напис: «Ви виконали державні поставки й цим завдали нам шкоди, тому я вас покарав. Бурий».

А на другому кінці Біловезької Пущі того самого дня така ж доля спіткала село Вульку Вигановську. Банда Бурого розправилася й з тридцятьма селянами, яких захопила з саньми в пущі.

Бурий і Акула не вгамовувались. За кілька днів, уже разом прямуючи до Рудзького лісу, вони піддали теророві села Занє, Шпаки й Малеше: людям виколювали очі, відтинали кінцівки, вирізали на тілі зірки... П'ять спалених сіл, десятки по-звірячому замордованих чоловіків, жінок і дітей.

Смерть ходила разом із Бурим.

Після кривавих зимових розправ бандити поховались по схронах і на якийсь час принишкли. Та невдовзі, за наказом Котвича, щоб упередити регулярні війська й органи безпеки, Бурий, підсилений бандами Сталевого і Хороброго, взяв курс на Ольштинське воєводство. Банда Бурого вже мала свій ескадрон кавалерії й нараховувала загалом близько двохсот п'ятдесяти чоловік, майже два десятки станкових кулеметів, ще більше — ручних, автомати й чималу кількість гранат. Прямували до великих лісових масивів навколо Орлова. Цього разу Бурий будь-що прагнув уникати сутичок. Проте не зміг.

Перший значний бій з солдатами стався наприкінці зими сорок шостого року в селі Юрковому. Бронетранспортер, який підтримував передовий військовий підрозділ, бандити впустили в село і там закидали гранатами. Лобова атака захлинулася. Лише коли солдати почали оточувати село, бандити відступили до лісу.

В цьому бою Бурий зазнав серйозних втрат. План переходу вглиб Ольштинщини провалився. Бурий знов повернувся до Рудзького лісу. Тут, на вимогу нового начальника округу НВС Блакита, Бурий поділив свою банду на окремі групи, одну з яких очолив Акула, й подався до весни в укриття. Тим часом Акула переправився за Буг, де, за вказівкою того-таки Блакита, розпочав переговори з Молотом, прагнучи завербувати його до НВС. А Бурий безуспішно намагався перетягти на свій бік Рейтара. В рідному районі Рейтар почував себе найпевніше і, незважаючи на те, що Лупашко призначив його заступником Бурого, ніколи цієї функції не виконував. Відколи ж Бурий перейшов до НВС, Рейтар вважав, що організаційно їх більше нічого не зв'язує. На ті часи Рейтар мав під своєю орудою значний загін, не рахуючи кавалерійського ескадрону.

Бурий тримав при собі близько сорока чоловік і серед них кільканадцять вершників, які становили його невідлучний почт.

Ледь дочекавшись першого листя, Бурий наприкінці квітня під селом Оссе-Багно знезброїв групу міліціонерів. Навздогін банді з Високомазовецького вирушила оперативна група КВБ, підсилена місцевими працівниками міліції й органів безпеки. Під Бжозово-Антоніем вони потрапили в засідку, влаштовану бандами Бурого, Акули і Молота, який уже був не від того, щоб перейти до НВС, і з цією метою прямував із своїм загоном у район Цеханє Гура — Сливово. Бій тривав години дві, бандити взяли гору. В одній із захоплених автомашин за наказом Бурого було спалено працівника міліції Казімєжа Напералу. Інших одвели в Бжозово-Корабє й на очах усього села, досхочу назнущавшись, розстріляли.

Звідти Бурий вирушив у заздалегідь визначений район збору, де мали відбутися переговори про об'єднання сил белостоцької ВіН та НВС.

Тим часом військо підтягло сили й пішло форсованим маршем по слідах банди. Її заскочили під селом Внори-Ванди, в розтоці малої багнистої річечки Сливи та її притоки, а потім притисли до Сливова і Сливовського лісу. Розгорівся запеклий бій. Невдовзі стало ясно, що перемога буде за армійцями. Банду охопила паніка. Коли б не кавалерійський ескадрон Рейтара, котрий разом з Молотом наспів на виручку, важко сказати, що було б... І все ж під Сливовим банда Бурого зазнала нищівного удару. Тільки ніч врятувала її від повного розгрому.

Востаннє Рейтар бачив Бурого в Рудзькому лісі восени сорок шостого року. Коней у нього вже не було — вештався по лісах із шістьма

прибічниками; стільки їх у нього залишилося. Не було вже й Тамари — виїхала на Західні землі. Бурий мав вигляд стомленої й геть спустошеної людини, хоч при Рейтарові намагався бадьоритись, похвалявся своїми зв'язками з Блакитом, згадував про якісь приховані резерви, котрі буцімто хоч коли може викликати до лісу. Але Рейтар розумів, що все це тільки теревені. Тижнів за два Рейтар дізнався, що Бурий покинув і тих шістьох та подався на Повернені землі, мабуть, навздогін за Тамарою.

7

Грабик закінчував доповідати про справу Кевлакіса. В кабінеті, крім Еляшевича, був ще заступник прокурора поручник Зимняк з окружної військової прокуратури, який терміново приїхав до Ляска в супроводі групи інших працівників.

— Так чи так, — підсумовував Грабик, — а, на мою думку, за Кевлакісом щось є й узяти його під арешт треба.

Зимняк гортав підшиті протоколи допитів, ніби чогось шукаючи. Коли він перегорнув останній папірець, Еляшевич поцікавився:

— А якої думки ви, прокуроре?

Зимняк розвів руками:

— Немає доказів. Як собі хочете, але нема. Я знову переглянув протоколи — про Кевлакіса жодного слова, а про нього ж запитували всіх! Або його взагалі не знали, або не мали з ним нічого спільного.

— Товаришу Зимняк, це такі хитруни: ніколи нічого «не знають»! — обстоював свою позицію Грабик.

— Хтозна, товаришу Грабик, хтозна, але ми не маємо права спиратись на домисли, бо в такому разі мали б посадити майже увесь повіт. Якби бодай один доказ, щось конкретне, то ми пішли б на ризик і дали санкцію на арешт. А так нічого не вдієш...— Зимняк знову розвів руками.

— Хіба того, що в нас уже є, для цього недосить? Адже про вбивство Годзялків він сповістив міліцію не відразу, а за годину, коли не більше. Тим часом у статті вісімнадцятій кримінального кодексу сказано недвозначно: «негайно». Це одне. А по-друге, товаришу прокурор, він же андерсівець, реакціонер, до Польщі аж сорок сьомого повернувся! Це, либонь, незаперечний факт?

Утрутився Еляшевич, який досі мовчки слухав:

— Зачекайте-но, товаришу Грабик. Не гарячкуйте. Кевлакіс був на Заході — це факт. До Польщі повернувся лише сорок сьомого року — теж факт. Але давайте поміркуємо, товариші: хіба один він так пізно повернувся? Ні, цю обставину, якщо немає конкретних доказів, не можна ставити йому в провину.

Грабик не відступався:

— А те, що під час останньої зустрічі з Молотом Рейтар був зодягнений в андерсівський мундир? Звідки він у нього взявся? В усій околиці тільки Кевлакіс такі лахи носить.

— Хто сказав, що їх дав йому саме Кевлакіс? Андерсівських мундирів на товчку в Бєлостоці, не кажучи вже про Варшаву, можна купити скільки завгодно,— відрізав Зимняк.

— Ну гаразд, а стаття вісімнадцята?

— Товаришу Грабик, це сюди тулиться, як горбатий до стіни. Не

шиймося в дурні перед судом, адже суд його виправдає, — вже трохи роздратовано сказав Зимняк.

Дискусію припинив Еляшевич:

— Закон є закон, нічого не вдієш. Прокурор знає краще від нас, товаришу Грабик. І Кевлакіса треба випустити сьогодні ж.

— Як це так, товаришу начальник! Отого реакціонера? Ось побачите, незабаром знову доведеться його заарештовувати.

— Якщо матимемо докази, заарештуємо.

— Я можу бути вільний?

— Так, ідіть.

Грабик зібрав протоколи й, зиркнувши скоса на прокурора, вийшов.

— Старанний працівник, але часом як затнеться...

— Я його знаю, шефе. Він не вперше на мене супиться. Але ж не можна керуватись інтуїцією в таких випадках.

— Так. А якої ви думки про інші наші справи? Все гаразд?

— Серйозних зауважень не маю.

— А що маєте?

— Як завше. Сумніви, коли йдеться про тих селюків, які потрапляють в халепу. Ви ж знаєте, як це буває. Розпитуєш його, а він боронитьсяː «Пане, що ж я мав робити? Живу під лісом; сам як палець, а їх наскочило декілька, та всі озброєні, наказали нагодувати, переночували, а вранці пішли, нахваляючись, що коли повідомлю, то вб'ють. А я й справді знаю, що вбивають, коли хто донесе, то що мені було робити, пане? В мене жінка й троє малих дітей: уб'ють, господарство спалять, худобину знищать...» Ну що йому, шефе, на це відповіси?

— Так, до простих такі справи не зарахуєш. Годзялко, скажімо, наважився, сповістив — убили. Але з другого боку ми не можемо допускати й сприяння бандам, бо до чого б це призвело? Так, ризик великий, не заперечую. І все ж декотрі знаходять можливість в подібних випадках подати нам звістку й допомагають нам цим надзвичайно. Є такий афоризм: грудка лавину зриває. Так і в нас, часом найдрібніша деталь може навести на слід банди.

— Згоден. Але трапляються ситуації, коли без сумнівів не обійдешся.

— «Хто сумнівається — той мислить». Це добре, прокуроре, добре.

— А взагалі — поздоровляю з успіхом, шефе: Молот більше не турбуватиме вас, іще б Рейтара позбутися... Ви звернули увагу, що ніхто з його людей не провалився, навіть з тих, хто допомагає їм переховуватися?

— Так, Рейтар нам ще завдасть клопоту.

— Нічого нового нема?

— Як вам сказати... Знаємо одне: що він у нашому ловіті. Зачаївся в криївках, перечікує. Оце поки що й усе. А як справа Бурого? Коли процес?

— Десь у вересні.

— Мабуть, смертна кара?

— А на що інше він може сподіватись?

Озвався телефон. Еляшевич зняв трубку:

— Гаразд, обійдеться без перепустки. Лабудзький, я вам по-польськи кажу: приведіть її негайно до мене, ясно? — Поклав трубку.— От упертий козел! Якась жінка не називає прізвища, не показує докумен-

тів, хоче говорити тільки зі мною, а черговий затявся, що повинен виписати їй перепустку.

— Тоді я піду, шефе, не буду вам заважати.

— Посидьте, поручнику, я від вас не маю таємниць. Побачимо, що то за відвідувачка, а потім закінчимо нашу розмову. Може, знову якась пришелепувата. Різні сюди приходять. Але в мене принцип: говорити з кожним. Якось доповідають хлопці, що прибула до мене княжна...

У двері постукали, ввійшов черговий:

— Товаришу начальник, привів громадянку без документів і перепустки. Прізвища свого вона теж...

— Добре, голубе, дякую вам. Запросіть громадянку і йдіть.

— Слухаюсь!

Капрал Лабудзький відчинив двері, сказав «прошу», й до кабінету ввійшла стара Добиткова. Такого візиту Еляшевич не сподівався.

Незважаючи на те, що відразу після стрілянини було прочісано всю місцевість, брати мов у землю запались, хоч відомо було, що наймолодшого поранив Молот і, здається, важко. А тут раптом приходить у повітове відділення державної безпеки їхня мати...

Жінка мовчки стояла біля дверей. Ще дужче постаріла відтоді, як Еляшевич розмовляв з нею в садку. З-під великої картатої хустки вибивались пасма сивого волосся. Під червоними від сліз і безсоння очима залягли глибокі зморшки. Вона хотіла щось сказати, та на неї знову наринув такий гострий жаль, що не в силі була вимовити й слова, тільки розплакалася тихо, безпорадно. Еляшевич вийшов з-за столу і, взявши стару під лікоть, посадовив на стілець. Налив у склянку води й мовчки подав. Вона відсторонила склянку, втерла кінчиком хустки очі й угамувала плач:

— Ось я й прийшла до тебе, Еляшевич. Про синків своїх непутящих поговорити прийшла.

Еляшевич підсунув стільця й сів навпроти жінки:

— Ну, то кажіть, матінко. Слухаю вас.

— Але я тільки з тобою хотіла говорити, Еляшевич.

Вона поглянула на Зимняка. Той зашарівсь, підвівся й мовчки вийшов. Добиткова виждала, доки за ним зачинилися двері.

— Я їх привела, Еляшевич. Словом твоїм запевнила й привела... Хай станеться те, що має бути.

— А наймолодший? Нам відомо, що Молот його поранив. Може, потрібен лікар?

— Йому вже нічого не потрібно, нічого...

На згадку про наймолодшого й, схоже, найулюбленішого сина, Добиткова, забувши, де вона є, заголосила. Двері до кабінету прочинились. Еляшевич махнув стривоженій секретарці. Стара виплакалась, утерла гіркі сльози й почала розповідати про смерть наймолодшого, про те, як, прагнучи врятувати двох інших, доклала всіх своїх материнських сил, щоб переконати їх віддатися в руки правосуддя.

— Бояться вони тебе, Еляшевич. Не вірять вам. Різне про вас люди говорять. Кажуть, б'єте, в підвалах тримаєте, засуджуєте на смерть...

Вимовляючи це, стара жінка пильно вдивлялася в Еляшевича. Жоден м'яз не ворухнувся на його обличчі. Він лише трохи зблід:

— Люди говорять? А які? Ви знаєте, що це за люди? Скільки вже разів ми давали шанси тим, із лісу? Дві амністії було. Той, хто повірив, живе собі спокійно, ростить дітей. Кажуть, б'ємо, в підвалах три-

маємо? Особисто я ні на кого руки не підняв, мені це просто гидко, матінко. Але люди є люди. Може, й траплялося, що хтось із наших не витримував, коли йому плювали у вічі, обзивали холопом, брудним словом паплюжили матір. Але ми нікому не виколюємо очей, зірок на грудях розпеченим залізом не випалюємо, сокирами не рубаємо й не кидаємо в ополонки, як це вони з комуністами роблять. Стріляємо в бою, це правда, віддаємо під суд — теж правда. Але стосується це тих, хто в нас стріляє, мордує мирних людей, дітей залишає сиротами, як ось нещодавно Годзялкових... Та що тут балакати!..

Еляшевич схопився й почав ходити по кабінету. Добиткова потупила зір, помовчала хвилю й з надією в голосі спитала:

— То що ж з моїми синочками буде, Еляшевич? Залишите їх живими старій матері?

Еляшевич зупинився біля неї.

— Отой офіцер, що був у моєму кабінеті,— військовий прокурор. Він знає кодекси й краще від мене зміг би вам усе розтлумачити. Я можу сказати одне, власне, повторити те саме: вони мусять стати перед судом, але їхнє розкаяння напевно буде взято до уваги. Яка вина — така й кара, яке каяття — така й ласка. Думаю, їх залишать вам, напевно залишать, хоча б за ці ваші старання, за вашу довіру до народної влади.

Він і незчувся, як Добиткова бухнулася на коліна й намагалась поцілувати йому руку. Збентежений Еляшевич підняв її й знову посадовив на стілець:

— Що ви, матінко, що ви, тут не костьол, і я не ксьондз.

За годину стара жінка з'явилася знову в кабінеті начальника повітового відділу держбезпеки — цього разу в супроводі синів, які мовчки видобули з-під плащів автомати, а з кишень пістолети, патрони, по кілька гранат і поскладали все це на покритому зеленим сукном столі Еляшевича...

На другу половину дня його викликали до повітового комітету партії. Еляшевич зайшов до їдальні пообідати й підсів до Боровця, який був уже там. Без апетиту сьорбаючи густу круп'яну юшку, Еляшевич розповів йому про Добитків, про останні новини, одержані від затриманих бандитів, а також про те, що й досі невідомо, де подівся Світанок після розгрому його групи на Бузі, і що Рейтар ніби в повітрі розчинився.

— Коли так, то почекаємо,— промовив підпоручник, допиваючи другу склянку компоту. Тоді глянув на годинник і гукнув: — Ой, лишенько! За п'ятнадцять хвилин треба бути в повіткомі.

— Встигнемо, я теж туди йду.

— Ви не знаєте, шефе, чого від мене хочуть? Я ніколи ще там не був.

— Важко сказати, голубе мій, може, похвалять,— усміхнувсь Еляшевич.

— А не навпаки? Надовго це затягнеться?

— А куди ти сьогодні так біжиш? Еге, здається мені, за цим щось криється.

— Просто у мене квитки в кіно.

— На котру?

— На шосту.

— Мабуть, устигнеш. Ну то як, ходімо?

— Ходімо.

Повітовий комітет містився в невеликому двоповерховому будинку, оточеному добре доглянутим газоном і живоплотом із смородини та бузку. Еляшевич і Боровець подалися навпрошки й зіткнулися з літнім чоловіком.

— Привіт, товариші. Всі вже зібралися, але хвилин п'ять ми, мабуть, іще маємо?

— Чотири, товаришу секретар. Дозвольте відрекомендувати вам нового командира групи КВБ підпоручника Боровця.

— Чув, чув про вас, товаришу Боровець. Гасаєте тут по нашому повіті, а секретар повіткому вас не знає. Як же так?

Незважаючи на втомлене обличчя, усмішка в нього була приязна й м'яка, а трохи примружені очі дивилися доброзичливо. Відповідаючи на міцний потиск руки, Боровець виправдовувався:

— Якось не виходило, товаришу секретар, та й заважати не хотілось.

— Секретар на те і є, щоб йому члени партії «заважали». Ви давно в партії?

— Нещодавно минув рік: вступив в училищі, а перед тим був у ЗМП [1].

— А звідки родом?

— З Жешовщини.

— Далеченько від дому закинула вас доля. Що ж, як кажуть в армії, служба не дружба. Парубок?

— Парубок, парубок, товаришу секретар,— озвався замість Боровця Еляшевич,— але чує моє серце, що ми тут нашому підпоручникові якусь шляхтянку знайдемо.

Боровець хотів був щось сказати, та не встиг, бо секретар засміявся:

— Ну, гарних шляхтянок у нас і справді не бракує. А якщо запросите на весілля, то й «гірко» охоче гукну... От тільки б спокою домогтися, щоб перестала литися кров. До речі, саме про це ми й хочемо сьогодні спільно з вами поговорити, товариші. Ходімте нагору, бо там уже всі члени бюро.

...В невеликому кабінеті секретаря, хоч вікна були й відчинені, плавав сизий дим. Ніхто не дивився на годинник, навіть підпоручник Боровець забув, що поспішає. Засідання бюро Ляського повітового комітету проходило бурхливо, цілком присвячене одному питанню: проблемі боротьби з бандами. Спочатку другий секретар Кубик дав політичну оцінку обстановки. Потім із звітом про останні операції повітового відділу держбезпеки виступив Еляшевич; він говорив аргументовано й спокійно, і Боровець завагався в слушності деяких висновків другого секретаря.

— Мені здається, товариші,— взяв знову слово Кубик,— що банди в наших краях мають міцнішу базу, ніж деінде, бо ми, знаєте, надто стримано говоримо про беззастережну й повсюдну колективізацію. Надто багато значення надаємо якимось там, знаєте, пережиткам, шляхетчині, багато балакаємо про наші специфічні умови, а це, знаєте, по суті опортунізм, коли навіть селяни, котрі отримали землю від народної влади, не хочуть вступати до кооперативу, а тримаються тієї землі руками й ногами. З наймитів, бідняків поробилися середняками, грош

[1] Від Związek Mjodzieży Polskiej — Спілка польської молоді.

до гроша збивають, кожне тягне в свій бік, це вже перший крок до куркульства, а куркулі, знаєте, вже підпора реакції, вороги народної влади й помічники банд. Товариші, пропоную взяти курс на негайну колективізацію в нашому повіті, щоб таким чином об'єднати селянство в міцні колективи й підтяти банди під корінь. І нема чого тут, товариші, панькатись. Усіх куркульських поплічників — під суд, знаєте, як класових ворогів, тоді не буде й специфічних умов, і банди втратять грунт, бо так далі тривати не може!

Кубик пригладив довге кучеряве волосся, витер спітніле чоло носовиком, сів і дістав цигарку. Переборюючи хвилювання, Боровець хотів був попросити слова, але його випередив Грошко — сивий вусатий чоловік. Він говорив не дуже голосно, виразно вимовляючи кожне слово:

— Ви вже даруйте, товаришу Кубик, я не зовсім з вами згоден. Але дозвольте спершу невеличкий відступ... Більшість із нас пам'ятає, як ото було в сорок четвертому з розподілом землі. Я з цими справами був зв'язаний досить тісно, бо працював тоді гмінним уповноваженим у справах земельної реформи. І хочу нагадати вам, що попервах усяко бувало. Часто колишні наймити чи бідняки, хоч ладні були молитись на ту землю, боялися її брати. Я казав: «Люди, та це ж народна влада вам землю дає, а ви не хочете брати? Чи вам глузд за розум завертає?» Та вони були при здоровому глузді. Пригадайте-но, товариші, реакція тоді не тільки залякувала і вбивала. Вона втовкмачувала цим біднякам: сьогодні візьмеш панську землю, а за місяць-два заженуть тебе до колгоспу, і буде там у тебе спільне корито і спільні жінки на весь колгосп — от що в тебе буде. Не встигнеш ту землю зорати й засіяти, а тебе так обкладуть податками, що й ноги повідкидаєш. Отак реакція залякувала селян, як ксьондз диявола свяченою водою. Одначе ми, товариші, розтлумачували тоді селянам, що все це ворожа пропаганда. Ми говорили: «Беріть поміщицьку землю, господарюйте, як вважаєте за потрібне, живіть по-людськи». І треба сказати, нас послухали не тільки колишні наймити та бідняки, а й ті маломаєтні, котрі зараховують себе до шляхти і котрих тут так ганив товариш Кубик. Ну, а коли вже селянин землю взяв, коли в неї вчепився руками й ногами, то, вірте мені, товариші, забрати її в нього важко. Уявляєте собі: колишній наймит графа Потоцького одержав нарешті ті два чи три гектари — то він же ними натішитися ще не встиг! І я його розумію. Це моє — й годі! Мені народна влада дала...

— І та ж народна влада може відібрати. Отак, знаєте, треба людям пояснювати, а не інакше,— докинув Кубик.

Перший секретар Колинський енергійно постукав олівцем по склянці.

— Не перебивай, дай людині висловитися. Будь ласка, продовжуйте, товаришу Грошко.

— Товариш Кубик каже, народна влада може відібрати. Авжеж. Тільки розумна влада повинна думати, що вона чинить і як. Коли ми зараз почнемо примусово забирати в селян землю, яку самі їм дали, то, даруйте, товариші, напевно цим їх до народної влади не дуже привернемо. Більше того. Хоч-не-хоч, тільки підтвердимо реакційну пропаганду про те, що маємо намір силоміць заганяти людей до кооперативів...

— Що за пропаганда, товаришу Грошко? — Кубик підхопився з місця.— Це вже тхне ухилом, так, так. Хто виступає проти виробничих

кооперативів, хто цю ідею не підтримує, той, знаєте, не зробив ніяких висновків з останнього пленуму ЦК...

Колинський насилу заспокоїв розбурханого Кубика. Незворушний Грошко провадив далі:

— Нема чого дратуватися, товаришу Кубик, і не треба ловити мене на слові. Або ми дискутуємо як товариші, або нам взагалі нема про що говорити. ЦК визначає політику й ідеологію, але конкретні справи в конкретному повіті за нас із вами, товаришу Кубик, не розв'язуватиме... Ви самі добре знаєте, що я не проти виробничих кооперативів, а проти поспіху й примусу, проти авантюризму, з якого більше шкоди, ніж користі.

Грошко відпив ковток води. Кубик іронічно посміхався. Колинський дивився понад головами присутніх і бавився червоно-синім олівцем. Грошко поставив склянку:

— А тепер про головне. Прошу внести до протоколу, що, як член бюро, я вважаю неправильними твердження товариша Кубика, начебто негайна примусова колективізація в нашому повіті прискорить ліквідацію банд. Більше того, це шкідливе лівацтво.

— Ну, знаєте, товаришу Грошко!..

— Сядь, чоловіче. Без колотнечі.— Колинський потяг Кубика за рукав і змусив знову сісти.— Хто ще бажає взяти участь в обговоренні? Справа вельми важлива, адже йдеться про те, щоб у нашому повіті якнайшвидше перестала литися кров. Кожна конструктивна пропозиція в цій справі — на вагу золота, навіть більше — на вагу людського життя. Будь ласка, хто бажає висловитись?

— Дозвольте мені.

Боровець по-школярському тяг два пальці вгору. Всі повернули голови в його бік. Колинський підбадьорливо посміхнувся:

— Слово має підпоручник Боровець, командир групи КВБ, що так добре зарекомендував себе в сутичці з Світанком під Дрогичином. Будь ласка, товаришу Боровець, сміливіше.

— Даруйте, товариші. Я тут недавно й ще не в усьому розібрався. Багато що мене дивує. От хоча б оті балачки про шляхту: я сам із Жешовщини, а в нас таке відомо тільки з історії. Та про одну річ хочу сказати, про ту, котра нам, солдатам, здається найважливішою. Треба створити таку обстановку, щоб нам довіряло дедалі більше людей. Бо те, що я тут бачив, скажу щиро, мене непокоїть: коли наш підрозділ підходить до села, люди ховаються і вдень зачиняють віконниці, не дуже хочуть із нами й розмовляти. Не знаю, яких заходів треба вжити, але, на мою думку, військо небагато зробить, якщо все населення не допомагатиме йому. Може, слід частіше бувати в селах, роз'яснювати? Може, створювати групи сприяння міліції? У кожному разі, треба зробити все, щоб населення нам дедалі більше довіряло, щоб люди не зачинялися від нас, щоб, незважаючи на страх перед бандитськими розправами, допомагали саме нам, а не бандам.

Розхвильований Боровець замовк. Удруге підвівся Еляшевич:

— Дозвольте ще кілька слів?

— Прошу.

— Як я вже зазначав у звіті, сам тільки наш апарат і військо проблему остаточно не розв'яжуть. Потрібна ширша допомога населення. Ви знаєте, що я маю на думці. Годзялко нам вірив, хоча й наклав головою за це. І стара Добиткова повірила. Та цього замало. Ми мусимо підняти маси. Так, саме маси. Мій молодший колега, підпоручник Боро-

вець, має рацію. Товариш Грошко теж: не можна відлякувати людей. Із зізнань хазяїв колишніх «малин» і з бандитських листівок ми знаємо, що реакція залякує людей колгоспом, причому, ясна річ, змальовує його гірше за пекло. І чимало людей у нашому повіті їм вірять, до того ж не лише куркулі, від яких іншого нема чого й сподіватись, а й середняки та біднота. Тож навряд чи товариш Кубик має цілковиту рацію. Я вважаю, що вступ до кооперативів повинен бути добровільним. Треба більше довіряти людям і там, де вдасться, створювати групи сприяння міліції. Не можу також повністю погодитися з тим, нібито не варто зважати на «шляхетську» специфіку. Якщо тут підеш напролом, то тільки ворогів наживеш. Рейтар, наприклад, шляхтич. Хитрий. Шляхту він поки що не чіпає, нападки робить на села й хутори з сільським населенням: їх грабує, серед них сіє смерть. Але й шляхті він уже стає кісткою в горлі — переховується в шляхтичів, данину з них збирає — отже, треба привертати до себе й цих людей. Не роз'ятрювати їх, а брати довірою.

Кубик знову поривався виступити. Колинський стиха розраджував його, але той таки підвівся:

— Класова боротьба, товариші, це боротьба, й тут не повинно бути гнилих компромісів, жодних вагань. Товариш підпоручник іще молодий і може помилятись, але мене дивує товариш Еляшевич. Він представляє найчутливіший орган і мусить бути, я б сказав, мечем революції, а не сповзати на позиції товариша Грошка. З товариша Грошка я не дивуюся тільки через те, що його погляди нам уже давно відомі й треба буде придивитися до них трохи пильніше. Тут, знаєте, намагалися перекрутити мої думки. Хіба ж не ясно, що я не виступаю проти мас? Але це мають бути маси революційні, а не шляхетсько-міщанські, які тільки те й уміють, що вигукувати, мовляв, мужва допалася до влади. Таким лише дай зброю в руки — відразу половина піде до лісу. Будь ласка, хто бажає, хай знаходить з нами спільну мову, хай, знаєте, засвідчить свою лояльність, нехай вступить до виробничого кооперативу. Ми повинні наступати широким фронтом, без жодних відхилень, знаєте, без будь-яких поступок...

Бюро прийняло рішення, запропоноване Колинським, в якому узагальнювались найістотніші пропозиції промовців.

Боровець вийшов разом з Еляшевичем. Він уперше брав участь у гострій політичній полеміці на такому рівні.

Йшли мовчки. Було вже далеко по восьмій вечора. Боровець аж тепер згадав про побачення з дівчиною, видобув з нагрудної кишені квитки і, повагавшись, засунув їх назад. Усе пропало. Кінець. Мабуть, вона вважатиме його звичайнісіньким зальотником. Біля єдиного в містечку кінотеатру — легкої дерев'яної будівлі — стояло кілька підлітків, пихкаючи цигарками. Барбара, звісно, вже давно пішла. Боровець вийняв квитки, зозла подер їх на клаптики й викинув. Еляшевич раптом повеселішав:

— Коли що — кивайте на мене, підпоручнику, може, повірить.

— А, пусте. От тільки думатиме, що я її за носа водив.

— Трохи засиділися сьогодні...

— Вони завжди так?

— Ви про кого?

— Ну, про другого секретаря й отого старого, вусатого.

— Як вам сказати... Тут, мій голубе, все так складно переплелось. Але якщо сперечаються, то добре.

— А той Кубик — їжакуватий чоловік. Він тутешній?

— Так, з місцевих.

— То хіба він не знає ситуації?

— Не скажу. Може, й справді вірить, ніби так буде краще. Поживемо, побачимо. В усякому разі, ви й Грошко мали рацію: треба зробити все, щоб привертати до нас людей. До речі, Колинський підтвердив це в резолюції.

Біля будинку повітового відділу держбезпеки вони попрощалися: Боровець мешкав метрів за двісті звідсіля. Еляшевич завернув на службу.

Він попередив Грабика, щоб затримав Кевлакіса — хотів спершу поговорити з ним особисто. Про що — Еляшевич і сам до пуття не знав. На допомогу Кевлакіса не розраховував. Та й видобути з нього щось нове навряд чи міг. Хотів поговорити й годі. Просто так: адже обіцяв Кевлакісові ще на подвір'ї Годзялків. Правда, тоді нерви трохи зрадили, та коли вже пообіцяв, мусив додержати слова. А може, причина була не тільки ця?.. Еляшевич гнав від себе ту думку, твердо переконаний, що зараз не час на сентименти...

Перед війною Кевлакіс, Еляшевич і Рейтар жили в сусідніх селах і навіть ходили до однієї гімназії. Під час війни їхні шляхи розійшлись. Лише Рейтар зостався в Польщі. Кевлакіс тридцять дев'ятого року через Румунію, потрапив на Захід, Еляшевич — на Схід, звідки повернувся з першою дивізією імені Костюшка. А оскільки вони ходили до однієї школи, смикали за коси тих самих дівчат, нічого дивного, що лишилися й якісь спільні спогади. По війні Еляшевич бачив Кевлакіса кілька разів, але завжди випадково. Тільки раз між ними відбулася довша розмова. Це сталося першого дня — коли Кевлакіс повернувся до Ляска. Їдучи машиною з Високого через Шепетово, Еляшевич здибав його на станції: той саме повитягав з поїзда свої клунки й розглядався — чи немає в бік Ляска машин.

— Кейстуте!

— Томеку!

Вони обнялися, розцілувались. Дивилися з цікавістю один на одного, Кевлакіс у тій своїй андерсівській формі, Еляшевич — у цивільному.

— Сідай, голубе, підвезу.

— От спасибі! Бо я сестру не сповістив, розумієш, сюрприз!

— Розумію.

Еляшевич допоміг йому повкладати клунки. На вибоїнах «вілліс» так трясло, що до самого Ляска майже не розмовляли. В лісі водій дістав з-під сидіння автомат і подав Еляшевичу, а другий поклав обік себе, під праву руку. Кевлакіс не приховував свого подиву. Очевидно, не здогадувався, в чім річ, бо ж Еляшевич і шофер були зодягнені по-цивільному.

— Що це? — кивнув він на автомати.

Еляшевич посміхнувся:

— ППШ!

— Це я бачу, але навіщо?

— Може, заєць який вискочить.

Обидва засміялись, але вдавано: кожен думав про своє. Еляше-

вич нишком стежив за Кевлакісом, який жадібно роздивлявся навкруги. Відчувалося, з якою радістю вітав він кожне сільце, кожне дерево, кожен придорожній хрест, кожен місток і знайомий пагорок. Еляшевич розумів, що зараз діється в душі Кевлакіса. Пам'ятав самого себе, коли цією ж дорогою йшов пішки до рідного Ляска, пам'ятав, як вітався з кожним кущиком і жайвороном, як аж тремтів, думаючи про скору зустріч з матір'ю. Машина виїхала на невисокий горбок, звідки вже можна було побачити вдалині виразні обриси Ляска, костьол, високий димар цегельні. Підхопившись з місця, Кевлакіс хитнувся на виболїні й мало не випав. Еляшевич наказав водієві зупинитися. Кевлакіс вискочив з машини й побіг на вершечок горба. Еляшевич неспішно рушив слідом. Кевлакіс дивився й не міг надивитись. Довго стояв, мовчки ковтаючи слину, тоді нахилився, набрав у жменю землі, розім'яв пальцями, розвіяв і витер руки об штани:

— Селянин я, і все тут. Люблю землю.

— То що, господарюватимеш?

— Авжеж. А ти чим займаєшся?

— Та ось...— Еляшевич махнув автоматом, але Кевлакіс і досі ще нічого не збагнув.— Я працюю в держбезпеці.

— Ага! — тільки й вимовив той і, зсутулившись, одразу ж почвалав до «вілліса». Еляшевич замислився. Виходить, там теж знають, що таке ДБ; по-своєму, звісно. Біля машини Кевлакіс пристав, обернувся.

— Про Влодека не чув нічого?

— Не по дорозі мені з ним. Стріляємо один в одного.

— Невже немає на це іншої ради?

— Довго оповідати. Згодом сам побачиш.

— Ти з ним говорив?

— Як оце з тобою.

— Ну й що?

— Нічого... Кожен обрав свій шлях. А ти чом так довго не повертався?

— Коли я тобі скажу, що нас відти не дуже охоче випускали, хіба повіриш?

— А чого б це я мав тобі не вірити? Я там не був.

Кевлакіс підійшов до машини, витяг з портфеля пласку зелену пляшку, відкрутив ковпачок і випив за здоров'я Еляшевича. Той теж ковтнув, закашлявся, витер губи рукавом.

До Ляска приїхали надвечір. Еляшевич одвіз Кевлакіса до сестри, але в дім не заходив, пославшись на те, що не хоче їм заважати при першій родинній зустрічі. Відчував — небагато вони з Кевлакісом зможуть сказати один одному. Пізніше бачив його ще кілька разів. Кевлакіс невдовзі одружився з молодою дівчиною й цілком поринув у господарювання. З людьми жив у злагоді, обрали його солтисом села. Чи зв'язувало його щось із Рейтаром? Еляшевич узяв зелену теку, до якої Грабик скрупульозно збирав усі відомості про Кевлакіса, і ще раз перечитав оту погрозу. Ні, то була не Рейтарова рука: хтось за нього підписався. Тільки чому погрожували саме Кевлакісові? Жодних серйозних матеріалів у теці не було; нічого конкретного. Бачився Кевлакіс із Рейтаром чи ні? Еляшевич погортав останній протокол допиту. Грабик писав бісерним, майже каліграфічним почерком. У світлі лампи сріблясто мінилося зроблене з хімічного олівця чорнило. Анкетні дані, пере-

біг служби на Заході, повернення до Польщі. І запитання. Те саме, з яким і він звернувся до Кевлакіса тоді, в день повернення. Еляшевич читав рівнесенькі рядки вправного Грабикового письма:

«Запитання. Чому так пізно, лише влітку сорок сьомого року, ви повернулись із Заходу до Польщі?

Відповідь. Нас тримали силоміць у таборах і відмовлялись демобілізовувати з війська.

Запитання. В якому таборі вас тримали й у чому цей примус полягав?

Відповідь. Я перебував у Шотландії, в таборі Кіпгарден, куди мене, як і багатьох інших польських солдатів, відправили тоді, коли ми висловили бажання повернутися на батьківщину. Там нас тримали під наглядом польської й англійської жандармерії, не випускали до міста, стежили за тим, щоб до нас не доходила жодна інформація, листи з Польщі. Коли двоє солдатів утекло, жандармерія їх спіймала, й вони були засуджені військовим трибуналом, як дезертири, на кілька років ув'язнення. Іншим разом одного рядового, що теж просився додому, табірна жандармерія мало не забила до смерті шомполами. За саме лише слухання радіопередач із Польщі відправляли до дисциплінарних рот і понижували в званні. Аж сорок сьомого року, після голодного страйку, до нас дісталися працівники нашого посольства й з'явилась можливість виїхати додому. Я прибув до Гдині пароплавом «Медіна Вікторі».

Запитання. Чи підтримуєте ви зв'язки із закордоном?

Відповідь. Ніяких зв'язків із закордоном я не підтримую.

Запитання. Яке завдання шкодити народній Польщі ви отримали й від кого.

Відповідь. Ніхто мені таких завдань не давав.

Запитання. Розкажіть про свою ворожу діяльність проти народної влади.

Відповідь. Нічого подібного я не робив.

Запитання. Чи знаєте ви Влодзімежа Мінського, він же Рейтар?

Відповідь. Так, знаю.

Запитання. Розкажіть про свої контакти з ним.

Відповідь. Ми перед війною ходили разом до школи. Відколи почалася війна, більше не зустрічалися. Я лише чув од людей, що Мінський перебуває в банді і має кличку Рейтар.

Запитання. Ваші слова не відповідають дійсності. Я вимагаю, щоб ви розповіли правду про свої таємні контакти з ним...»

Еляшевич роздратовано відсунув протокол. Ну й пилка цей Грабик! «Я вимагаю, щоб ви...» Як нема доказів, то так можна вимагати до безкінця. Не знає він Кевлакіса. Знав би, що то за кремінь... І все-таки схоже, що в одному Грабик має рацію: Кевлакіс, либонь, зустрічався-таки з Рейтаром. Еляшевич зателефонував вартовому камери попереднього ув'язнення:

— Фельштинський? Приведіть-но того Кевлакіса... Так, сюди. Негайно!

Він поклав трубку й дістав цигарки.

З'явився сержант:

— Товаришу начальник, заарештованого доставлено.

— Гаразд.

Увійшов Кевлакіс, похмурий і зарослий, у тій, що й завше, андер-

сівській формі, й почав доповідати, як цього вимагали від усіх, хто перебуває в камері попереднього ув'язнення:

— Заарештований Кевлакіс...

— Облиш.

Кевлакіс дивився кудись понад головою Еляшевича, заклавши руки назад, згідно з правилами. Від усього цього Еляшевичу стало ніяково.

— Сідай,— він кивнув на стілець і простяг сигарети: — Закуриш?

Лише тоді Кевлакіс звів на нього втомлені, збляклі очі в темних півколах:

— Дякую. Відучився під час війни.

Еляшевич закурив. Краєм ока бачив, як тремтіли в Кевлакіса руки, які той поклав на коліна. «Нервує»,— подумав і майже відразу сказав:

— Відпускаю тебе додому, Кейстуте.— Права рука Кевлакіса безвладно впала, ліва судомно вп'ялася в коліно.— Зараз тебе звільнять, і ще до ночі будеш удома.

Кевлакіс провів долонею по обличчі, як буває, коли хочуть приховати непрохані сльози, або хоч на хвилю відігнати страшенну втому чи важку, незбориму сонноту. Й коли опустив руку, обличчя було спокійне:

— То я можу йти?

— Власне, так. Але маю до тебе ще одне запитання. Хочеш — відповіси, не хочеш — можеш не відповідати. Послухай-но, Кейстуте, скажи мені правду, ти бачився з Мінським після повернення?

Якусь мить вони дивились один одному в вічі. Кевлакіс опустив голову, та відразу ж знову її підвів:

— Хочеш зіграти на старій дружбі? Хай буде, що буде. Так, бачився. Тепер уже можеш не звільняти мене.

Еляшевич ні про що більше не допитувався. Мовчки курив і чекав. Кевлакіс почав говорити:

— Вір мені чи не вір, але бачився я з ним один тільки раз — наступного дня після повернення. Пам'ятаєш, я приїхав тоді ввечері, ти ще підвозив мене своїм «віллісом». Цілу ніч ми пробалакали з сестрою й зятем, я трохи випив і потім проспав мало не весь день. Увечері подався на цвинтар, до могил батьків: хотів побути сам, тому й вибрався досить пізно. Довго я там сидів. Світив місяць, було тихо. І тоді, мов привид, з'явився Мінський. Як я збагнув уже пізніше, він був не один: двоє чи троє його людей чекало біля брами, коло старого дуба. Початок розмови був такий самий, як отоді з тобою. Потім він спитав, чи знаю я щось про нього. Я сказав: «Чув, що ти ходиш у лісі». «Ось побачиш,— каже,— моє буде зверху. В Америки атомна бомба, а що в тих голодранців? Аби тільки війна, тоді всю комунію зітремо на порох». Я мовчав. «Як там на Заході? Чому ти повернувся? Тобі там погано велось?» — «Ти знаєш, що таке туга?» — питаю. «Знаю,— відповів він і замислився.— Я теж,— каже,— за якусь версту від батьківського дому ходжу, а не можу до матері заскочити, бо той...— він вилаявся, назвав твоє прізвище,— ...мені на п'яти наступає. Ти чув, що він збільшовичився й зараз тут начальником держбезпеки?» — «Чув,— кажу,— підвозив мене машиною із станції».— «От сучий син!» Не сердься, це він так сказав і плюнув. Радив мені: «Краще тримайся від нього подалі!» Я спитав його, як і тебе першого разу запитував: «Ти пробував з Томе-

ком поговорити?» Він тільки рукою махнув: «Що мені з комуною розмовляти. Куля нас розсудить». І запитує мене: «А ти що збираєшся робити?» — «На землі, кажу, осяду, за господарство візьмуся».— «Нічого це тобі не дасть. Заженуть тебе до колгоспу, до того ж, як андерсівцю, життя тобі не буде».— «Побачимо,— кажу.— Стільки за війну наблукався, намучився, що хочеться врешті-решт по-людськи пожити. Скільки разів смерть мені в очі зазирала! От тоді я собі й сказав, що коли виживу — повернуся до землі, господарюватиму, й жодна сила мене більше не зрушить. Люблю,— кажу йому,— землю». А він мені на це: «Маю конкретну пропозицію. Йди до мене, зроблю тебе своїм заступником, звання дістанеш. Ну?» — «Не сердься,— кажу,— Влодеку, але це не для мене. Війна мені остогидла, я хочу трохи пожити, одружитися». Розгнівався. Ти ж знаєш, який він запальний. «То що, волієш бути нейтральним?» — «Я хочу трохи пожити в спокої»,— кажу.— «Зажди, я це тобі колись пригадаю! Ну, а якщо, не дай боже, перейдеш до комуни, то не нарікай. Тоді на ласку не сподівайся. І взагалі, Кейстуте, помилився я в тобі».— «Що поробиш,— кажу,— я хочу жити в спокої, отою проклятущою війною й стріляниною ситий по зав'язку».— «Інакше кажучи, не дуже ти Польщу шануєш.— І додав на прощання: — Колись тобі Польща оту твою нейтральність пригадає». Я посидів ще трохи над материною могилою й подався додому. Відтоді не зустрічав його жодного разу. Хоч вір, хоч ні.

— А ота записка?

— Яка? А, що ти мені її біля хати Годзялків показував? Поняття не маю. Сам увесь час сушив собі над цим голову. Може, й справді хотів мене застерегти, а може, настрахати, бо ж мене й солтисом обрали, і до сільськогосподарського гуртка втягли. А може, мститься, кидає на мене підозру?

— Багато в тебе землі?

— Чотири гектари. Воно, може б, іще трохи докупив, але дім будую. Для цього теж гроші потрібні.

— Дітей маєш?

— Дружина вагітна. Місяців за два-три, розумієш...

— Розумію. Ну, то що ж, ти вільний, Кейстуте.

— А за ту зустріч?

— За яку?

— Ну, на цвинтарі... Нічого мені не буде?

— Якщо правду сказав — нічого.

— Хай мене господь скарає!

— Усе ж таки ти повинен був тоді про це повідомити.

— А ти б на моєму місці повідомив?

— Ну досить. Але запам'ятай: коли щось подібне повториться, жартів не буде.

— Я ні в що не хочу втручатися. Жінка от-от має родити, хату будую, жнива наближаються. Тільки встигай...

Еляшевич натиснув на кнопку дзвоника й, коли ввійшов вартовий, вручив йому наказ про звільнення Кевлакіса й розпорядився негайно відпустити затриманого. Присутність вартового полегшувала його становище: він не хотів, щоб Кевлакіс дякував йому за звільнення, та й не знав, як з ним прощатись і як, зрештою, ставитись до нього. «Хочу спокою, люблю землю, не по дорозі мені з вами». Еляшевич закурив і

виглянув у вікно: вже налягла темрява. Сьогодні знову не доведеться побувати в матері.

8

Недільний ранок обіцяв погідну днину. Сяяло сонце, повівав свіжий вітерець. Вифранчений підпоручник разом з кількома солдатами під'їхав до будинку повітового комітету ЗМП. Там на них уже чекали. Біля санітарного фургона, коло уквітчаної зеленню вантажної машини стояли групками хлопці й дівчата в зетемпівських зелених гімнастерках. Усі пожвавішали й із сміхом та жартами почали залазити до кузовів. Боровець простяг руку Барбарі й допоміг піднятися на машину.

— Нечувано. Військо — й запізнюється! — шпигнула його вона.

— Отак завжди: коли людина дуже поспішає, щось неодмінно стане їй на перешкоді. Ударник в останню хвилину згадав, що забув якийсь там барабан. Бо ми ж із собою оркестр веземо.

— Оце чудово! Потанцюємо.

З кабіни другої машини визирнув Томецький:

— Усе?

— Поїхали!

Машини рушили. Гримнула зетемпівська пісня: «Ми авангард, мг праці армія стійка, і доля наша — доля Польщі...» Ляський повітовий комітет ЗМП організував тієї неділі виїзд у глибинне село Мокре. Прихопили й санітарну групу, щоб надати необхідну медичну допомогу селянам, обстежити їхніх дітей. А все почалося з того пам'ятного для Боровця засідання бюро повіткому партії, де він виступав за тісніші зв'язки з сільським населенням. Чи не наступного ж дня йому зателефонували з повіткому ЗМП:

— Товаришу підпоручник, чи не змогли б ви зайти до нас? Треба поговорити.

— Коли?

— Бажано післязавтра. Ми саме збираємо актив. Отже, на дванадцяту?

— Гаразд, буду.

Він почувався трохи непевно, бо нікого з комітету не знав. Мало не з порога почав шукати вільне місце. Повівши поглядом по залі, нараз аж здригнувсь. Під протилежною стіною, біля самого вікна, сиділа Барбара. Дівчина й не помітила його, захоплена розмовою, а він раптом згадав про те кіно й від збентеження мало не втік. Але вчасно втримався. Та й зрештою пізно було задкувати, бо до нього підійшов голова повітового комітету ЗМП:

— Радий вас бачити. Я Томецький, віднедавна головую тут.

— Боровець. Віднедавна в підпоручниках.

Вони всміхнулися, потисли один одному руки й без зайвих церемоній одразу перейшли на «ти».

— Добре, що ти прийшов. Маємо обговорити кілька справ, між іншими й питання про зближення війська з населенням. Розумієш? Колинський казав мені, що ти порушував цю справу перед бюро. Важлива річ, а ми, затуркані, прогавили. Ну, то як, виступиш?

— Мабуть, варто.

— Ну що ж, будемо починати.

Томецький пішов через зал до столу президії, вітаючись дорогою з присутніми. Боровець сів на найближчому стільці. Та як не пнув шию, Барбару звідти побачити не міг. Томецький виголосив коротке вступне слово, запропонував склад президії, й тут Боровець стрепенувсь, почувши Барбарине прізвище. Кожне ім'я зал вітав оплесками. Відчувалося, що всі тут знають одне одного.

— Дорогі колеги! Сьогодні серед нас є представник Війська польського, підпоручник Боровець, якого я хочу від вашого імені сердечно привітати й запросити до президії. Просимо сюди, товаришу Боровець!

Пролунали оплески, і всі голови повернулися до нього. Звівшись на рівні ноги, Боровець легко вклонився і, підохочуваний жестом Томецького, пішов до президії. Отакої, подумав собі. Що я їй зараз скажу? Як вона зреагує? Він пошукав поглядом дівчину. Барбара вже сиділа за столом і зичливо всміхалася до нього. На серці йому полегшало, він навіть посміливішав і зайняв місце поруч з Барбарою, а сідаючи, встиг кинути пошепки:

— Потім виправдаюся.

— Сподіваюсь...

Томецький вийшов на трибуну. Боровець трохи відсунув стільця назад і тепер бачив Барбару в профіль. Дівчина уважно слухала, поклавши руки на червоне сукно, гарні доладні руки. Він не зводив з неї очей. Потім Барбара почала плескати в долоні. Ніби прокинувшись, Боровець теж зааплодував, тоді присунув стільця ближче до столу й почав уважно слухати Томецького.

— ...ми зосталися єдиним куточком у країні, де класова боротьба ще ведеться зі зброєю в руках. Настав час із цим покінчити. Села й містечка Бєлосточчини мають нарешті зажити спокійно. Ми повинні сьогодні замислитись над тим, чому так виходить, що банди дістають підтримку в нашому повіті. Повинні разом поміркувати, в який спосіб ми, зетемпівці, можемо сприяти остаточному викоріненню озвірілої реакції. Повітовий комітет нашої партії ставить перед нами завдання активно включитися до цієї боротьби. Що ми маємо робити? Сміливо й наполегливо вести політичну роз'яснювальну роботу серед населення, скликати збори, організовувати культурні заходи, єднати місто з селом. Ми можемо допомогти населенню ремонтними, медичними групами. Але й це ще не все. Ми повинні прийняти рішення й твердо впроваджувати його в життя, щоб у кожній гміні [1], в кожному селі, де є наша організація, існував пост сприяння міліції. Якщо ворог змушує нас узяти зброю до рук, то ми не завагаємося, коли треба буде вжити її для захисту соціалізму, для захисту Народної Польщі!

Під оплески Томецький повернувся до столу президії. Розпочались дебати. Дівчата і юнаки один за одним виходили на сцену. Боровець шкодував, що прийшов сюди сам, що його хлопці не чують їхніх виступів. Ці роздуми урвав Томецький, надавши слово йому. Атмосфера в залі була така доброзичлива, що Боровець майже не відчував хвилювання.

— Шановні товариші! Що тут розводитись. Я радий, дуже радий, що як зетемпівець у формі солдата народного Війська польського, я зараз тут, із вами, й можу передати вам щирі вітання від моїх товаришів, які несуть у ці хвилини важку, але почесну службу на захист нашої влади.

[1] Гміна — адміністративна одиниця у Польщі до 1954 року.

Скориставшися з овацій, він кинув швидкий погляд туди, де сиділа Барбара. Дівчина, дивлячись на нього, гаряче аплодувала.

— А служать тут хлопці з різних куточків Польщі. Варшав'яни й познаньці, є гуралі й хлопці зі Шльонська, Жешова, Любліна, чимало й ваших, тутешніх. Це, як бачите, юнаки з міст і сіл, наші однолітки. Ще рік, півроку тому майже всі вони навчались або працювали, і про боротьбу із зброєю в руках знали хіба з книжок чи кінофільмів. І ось раптом опинилися в ситуації, коли зброю довелося зарядити бойовими патронами й стріляти, бо стріляють у них, бо банди нещадно мордують мирне населення. Зрештою ви, тутешні, либонь, краще знаєте, як воно є. Тож нема чого довго розтлумачувати. Скажу тільки про те, що я на власні очі встиг побачити. Бачив понівечені трупи подружжя Годзялків, бачив двоє їхніх дітей, що зосталися сиротами. На моїх очах убито Казика Юзвицького, двадцятирічного хлопця з Познаньщини, такого ж зетемпівця, як і ви. Я навіть не спромігся написати листа його старим батькам, бо кожне слово, яке пробував покласти на папір, здавалося мені малозначущим... Ще один з моїх солдатів лежить зараз у госпіталі. Бандити теж зазнають утрат. Але, задурманені, ладні на все, вони й досі шастають лісами, селами й хуторами й сіють смерть і страх. Так, саме страх! Знаєте, що найбільше дивує нас, солдатів? Саме цей страх, що обплутав цілі села. Багато тутешніх жителів просто-таки бояться нас. Бо про що ж інше мають свідчити такі факти: коли ми входимо до села, люди ховаються по домівках і зачиняють віконниці; коли питаєш людей про що-небудь, то озираються або мовчать. «Ми не знаємо, пане...» — оце і вся відповідь.

— Бояться, це правда! — озвався з залу хлопець, що сидів недалеко від дверей.

— Нас не треба боятися.

— Та не вас. Вони банд бояться. Бо ви собі підете, а банда залишиться. Якийсь посіпака донесе, і бандити прийдуть уночі й спалять хату, а господаря вб'ють. Треба й справді щось робити...

Стало гамірно. Томецький намагався втихомирити зал, а Боровець закінчив:

— Я саме про це й кажу. Гадаю, що й ми, солдати, маємо прагнути до більшого взаєморозуміння з населенням. Очевидно, й ми повинні час по час виїздити в села не з гвинтівками, а з художньою самодіяльністю, з піснею, з віршами, а то й просто так, щоб погомоніти з людьми. Як запросите нас, то ми приїдемо.

— Запросимо! Запросимо! — Йому знову гаряче аплодували.

Ляська організація ЗМП зобов'язалася всіляко сприяти якнайшвидшому очищенню повіту від банд.

Боровець хотів був вийти, щоб перейняти надворі Барбару, але не зміг: чимало хлопців і дівчат з'юрмилося біля нього. Підійшов і Томецький. З-поміж хлопців було кілька таких, що вже відслужили в армії. Поки розмовляли про се, про те, ясноволоса голова дівчини майнула на виході. Боровцеві здалося, ніби вона двічі озирнулась на нього. Нарешті, домовившись про зв'язки з кількома гмінними комітетами, про наступну зустріч з Томецьким, Боровець послався на невідкладні службові справи й притьмом вискочив надвір. Розглянувсь довкола, та Барбари ніде не було. Він закурив цигарку і, похмурий, як ніч, швидко пішов вулицею. «Усе-таки не зачекала. Не потрібен я їй. Зовсім не потрібен. Напевне, образилася за кіно. Велика цяця. Адже я не міг, мусив

поговорити з хлопцями... Ну то й що? Чи, може, вона мала стовбичити біля входу, аж доки пан підпоручник Боровець зволять ласкаво вийти й ощасливити її? Так тобі й треба, йолопе!..»

— Що це? Знову тікаєте?

— Басю!.. Ох, даруйте, панно Барбаро!

Дівчина сиділа на лавці в скверику і бавилася жовтим листям каштана. Всміхалася. Боровець підійшов:

— Можна сісти?

— Ні.

— А я все одно сяду.

— Звісно, армія — сила. Мушу підкоритися.

— Хоч як глузуй — більше я тебе не загублю.

— Мене не так легко загубити. Адже бачиш, я сама тебе чекала.

— Спасибі. Ти й досі сердишся за те кіно?

— Не дуже. Я це навіть передбачала. Мене ще бабуся застерігала: дитино, ніколи не знайся з військовими — брешуть, як шевці. Так от, початок був саме такий, як бабуся мені наврочила.

— Басю, знаєш, чому я не прийшов тоді? Мене несподівано викликали до повіткому. На бюро.

— А ми з Монікою чекали, мов дурні.

— Вибач.

— Анджею... ти не розсердишся? Хочу тебе спитати...

— Про що?

— В тебе є дівчина? Скажи щиро.

Боровець не зразу відповів:

— Ну, є.

— Де вона?

— Тут.

— То чого ти хочеш од мене?

— Ти подобаєшся мені.

— А та?

— Ще більше.

— Бабуся мала-таки рацію...

Барбара рвучко підвелась. Боровець теж підхопився й притримав її за руку:

— Басю, сядь, послухай.

— Пусти! В тебе кліщі, а не руки.

— Пробач. Ну сядь на хвилю, прошу тебе.

Вражена Барбара, не підводячи очей, бавилася листком каштана. Хоч алейка, де вони сиділи, й була на узбіччі, проте час від часу на ній з'являлися якісь перехожі. Дехто з цікавістю поглядав у їхній бік, і це бентежило Боровця. Може, через те й слова виходили зовсім не такі, як хотілось:

— Знаєш, яке в мене зараз найбільше бажання? Поцілувати тебе...

— Перестань.

Дівчина одвернулась, але він устиг помітити сльозу на щоці. Бася змахнула її й сховала обличчя в каштанове листя: чи то закриваючись від останніх променів сонця, чи то від нього.

— І сльозу б оцю сто разів поцілував!

— Годі. Закохалася в нього з дурного розуму, а він блазнює. Боже! Що зі мною скоїлося, любистком хтось напоїв, чи що?

— Басю! Басю! Ти навіть не знаєш, яка ти гарна!

Вже не зважаючи на те, що діється довкола, чи бачить їх хтось, він обхопив долонями її обличчя й заходився цілувати й солоні від сліз вуста, й пухнасте світле волосся, що пахло м'ятою. Приголомшена Барбара ледь опиралася:

— Задушиш, навіжений!

Він вихопився на газон і з розгону двічі зробив сальто. Перелякий пес-приблуда утік, підібгавши хвоста. Бабуся, що проходила сусідньою алеєю, зупинилася на мить і перехрестилась. Нарешті Боровець опанував себе, поправив портупею, обсмикнув мундир, підняв кашкет і повернувся до дівчини. Вона не насмілювалась поглянути йому в очі. Він сів поряд і обережно взяв її руку.

— Вибач мені. Сама не знаю, що зі мною,— мало не пошепки проказала вона.

— Це ти мені вибач. Я просто кретин! Ти знаєш, відколи ми зустрілися в Дрогичині, я готовий заради тебе на смерть піти! Тепер я ввесь час тільки про тебе й думаю: навіть тоді, коли гасаю лісами за бандою. Не збагну, як це сталось, але якщо існує кохання з першого погляду... Басю, розумієш тепер?

Вона підвела на нього свої великі очі й не зморгнувши вдивлялася, неначе хотіла впевнитися, чи можна йому вірити.

— А як же та дівчина? Я не хотіла б нікому ставати на дорозі.

— Нікого в мене нема, дурненька!

— А ти ж говорив...

— Про тебе весь час думав і говорив про тебе... То я пожартував.

— Ти недобрий. А що з нами тепер буде? Коли б комусь розповісти, не повірив би. Моніка каже, що я дурна...

— То ти говорила з нею?

— Я ж кохаю тебе. Можу про це усім розказати.

— І я тебе. Не знаю навіть, хто ти, я ж нічогісінько про тебе не знаю, бачу лише втретє в житті, а мені здається, ніби ми знали одне одного завжди, ніби ти завжди була зі мною.

— Я боюсь...

— Чого ти боїшся? От побачиш, все буде чудово.

Він ніжно торкнувся вустами Басиної руки. Нараз вона висмикнула руку й поглянула на годинник.

— Анджею, мушу йти! Вже на півгодини запізнююсь на чергування. Ох і перепаде ж мені!

— То біжи. Я прийду в госпіталь. Лише заскочу в підрозділ і прийду. Копця відвідаю. Можна? Мені стільки треба тобі розказати!

— Приходь, чекатиму.

Він стояв і дивився їй услід, аж поки дівчина зникла за деревами. І лише тоді взяв каштановий листок, який вона залишила на лаві.

Тієї ночі вони розмовляли про все. Хворі спали, дрімав у своєму кабінеті лікар. А вони сиділи в сестринському покої й не могли наговоритись. Уривали розмову тільки тоді, коли Барбара йшла навідувати хворих, а потім верталася й заварювала міцний чай.

— Нас у сім'ї шестеро,— оповідала вона.— Троє братів і сестра молодші від мене. А старший брат Юзек, як і ти, служить в армії, тільки не кадровий військовий, а за призовом. У морфлоті служить. Батько працює на залізниці, а мати вдома. Коли б ти тільки знав, яка вона славна, наша мамуся. Завше заклопотана: шиє, їсти готує, дбає про все і про всіх. Живемо ми в злагоді. Одного тільки разу батьки на

мене розгнівались, коли я затялася, що буду медсестрою. Вони собі вимріяли, що я маю стати вчителькою. Відколи це я забрала в голову оту медицину?.. Либонь, з війни. Ми живемо у власному будиночку на околиці Ляска, побачиш колись сам. Садок у нас невеликий, бо згорів під час війни. Якось уже наприкінці війни в нашому садку розмістилися радянські солдати. Коли це в обід як бабахне, а тоді ще й ще... Бомби! Тоді я вперше побачила, як жахливо вмирають люди. Бачила пошматовані тіла, повідривані руки й ноги. Бачила я також медсестру. Тендітна, гарненька радянська дівчина. Вона гасила на солдатах палаючий одяг, перев'язувала рани, поїла водою, втішала. Усі, здавалось, розгубилися, тільки не вона. Я допомагала їй, як уміла. Відтоді вирішила: хоч хай там що, а я повинна стати медсестрою. І стала. Важко? По-різному буває. Але тут принаймні бачиш, що людина людині вельми потрібна. Я хочу стати лікаркою. Кажуть, у Бєлостоці відкриють медичний інститут. Спробую вступити. Моніку теж вабить медицина. Вона мешкає в нас, бо сама, власне, з Бранська, а тоді, в Дрогичині, ми відвідували її тітку. Я страшенно сердилась на тебе, що ти не прийшов тоді в кіно. Ти не думай, я взагалі не тонкосльоза, та коли вже сьома минула, а тебе все не було, я розплакалася. Вирішила, що не сподобалася тобі. Напевно, було в тому й трохи злості, й трохи сорому, але більше страху, що вже ніколи тебе не побачу. А тут ще отой твій поранений солдат... Я вже здогадувалась, на яку небезпеку ти наражаєшся. Цілу ніч не могла склепити повік, одно ввижалося, що тебе вбито... Жахлива ніч! Перед очима стояв наш садок після отого бомбардування. Вранці я пішла до госпіталю. Там мусили знати, якщо когось із ваших поранено чи вбито. На щастя, то був тільки кошмарний сон. Я з радощів кинулась Моніці на шию й раптом зрозуміла, що кохаю тебе. І досі не збагну, як це сталося. Боюся за тебе, страшенно боюсь. Ти вже стріляв у когось, когось убив? Це, мабуть, жахливо, Анджейку, коханий мій! Коли б я могла тебе захистити...

Голос дівчини затремтів. Боровець припав устами до її долоні. Вона мовчки голубила його волосся. Потім він підвівсь, випив холодного чаю, що залишався в склянці і, заклавши долоні за пояс, походжаючи по кімнаті, сам почав розповідати. Тепер дівчина слухала його не перебиваючи.

— Це й справді, мабуть, жахливо. Навіть жорстоко. Авжеж, я стріляв у них. Стріляв для того, щоб знешкодити, а отже, щоб поранити або вбити. Признаюся тобі, колись мені й на думку не спадало, що можна так легко стріляти в людину... Це роблять з різних причин: коли бояться чи ненавидять. Зо страху стріляють наосліп. Якщо ж у тобі прокинулася зненависть, ти змагаєш страх і цілишся. Я вже не стріляю від страху. Після того, як бачив застиглі мертві очі батьків, чий синок стратився розуму, сидячи в погребі; після смерті мого солдата — я стріляю у них із ненависті. Не знаю, добре це чи погано, етично чи неетично, знаю тільки одне: я їх ненавиджу. Я розпитував розумних людей, та й сам обізнаний з подіями останніх років і знаю: їм давали шанс, двічі давали, а вони не схотіли або не змогли скористатися з цього. Я повинен з ними боротися... Отакий я, як бачиш... Інколи боюся... Не того, що мене можуть убити,— над цим я не роздумую, мабуть, підсвідомо жену від себе такі думки. Боюсь рани, боюся злякатись на очах у своїх солдатів, і прагну, всією силою волі прагну збороти в собі той дурний страх, коли він мене огортає, хоч і відчуваю інколи, як долоні в

мене стають вологі... Батьків у мене немає, братів чи сестер теж. Про своїх батьків я тобі розповім іншим разом. Крім старого дідуся, що мене виховав і живе зараз у селі під Жешовом, окрім тебе, немає в мене нікого близького на світі...

Солдати їхали неозброєні, лише в Боровця був на поясі пістолет. Зрештою, надвечір вони мали повернутися до Ляска, тож навряд чи банда наважиться напасти посеред білого дня. Їхали в Мокре. По-перше, це було велике село, значну частину жителів якого становила шляхта; по-друге, звідти походив один із бійців Боровця — капрал Канюк, і на нього покладали неабиякі надії. По-святковому прикрашені машини підкотили під школу майже в той самий момент, коли в поблизькому костьолі скінчилася відправа і на вулицю почав висипати люд. Військовий оркестр заграв запальну польку. На втрамбованому шкільному спортмайданчику закружляли, збиваючи куряву, перші зетемпівські пари. Святковий натовп оточив танцюючих щільним кільцем. Статечні господарі та їхні дружини лише доброзичливо посміхались, натомість у причепурених сільських дівчат і хлопців ноги самі поривались у танок, хоч людям було й невтямки, чого це раптом до села приїхали музики. Капрал Канюк подав знак і, коли оркестранти на півтакті припинили грати, спритно вихопився на машину. Односельці впізнали його, з гурту почулися веселі вигуки:

— Диви, Антек!

— Наймолодший Канюк.

— Бач, капрала йому дали.

— Привіт, Антеку!

— Треба послати по старих, бо пішли додому й нічого не знають.

— Ото зрадіють.

— Миколаю, он твій брат!

— А мундир йому личить!

Капрал порухом руки закликав до тиші:

— Дозвольте сказати кілька слів, бо вас, напевно, дивує, з якої нагоди прибула сюди ця команда.

— Давай, Антеку, аби коротко.

— А я теревені розводити не вмію.

Знову почулися схвальні вигуки, хтось навіть несміливо заплескав.

— Ну то я коротко. Як бачите, тут зібралися мої товариші-солдати, колеги в зетемпівській формі. Власне, з ініціативи повітового комітету ЗМП ми приїхали до вас у гості...

— Але гостей запрошують, а ви начебто непрохані? — гукнув хтось із задніх рядів.

Канюк не розгубився:

— Я не знаю, хто це озвався, та він, либонь, не з тутешніх. Бо в нашому селі інакше ведеться: як гість на поріг, то бог у дім. Так каже давнє польське прислів'я?

— Так, Антеку!

— Шпар далі!

— Тихо там, не заважайте, хай говорить.

Юрма, що оточувала машини, була явно на боці капрала.

— З нами приїхали й медики, тож якщо комусь потрібна лікарська

порада, ласкаво просимо. Ну, і як ви вже самі чули, маємо й непоганий оркестр; спершу виступлять артисти, а тоді потанцюємо, якщо наші дівчата схочуть.

— Особливо Геля!

— Звісно, й Геля.— Сказавши це, Канюк зіскочив з машини й, пробравшись крізь натовп, опинився поруч гарної дівчини, яка зашарілась, мов маків цвіт. Легко було здогадатися, що це і є та сама Геля. Коли знову заграв оркестр, пішло танцювати й чимало місцевих дівчат і хлопців, а з-поміж них ощасливлений Канюк із своєю гарненькою Гелею. Боровець запросив біляву Ядзю, капралову сестру. Крига скресла. Поки на майданчику вигравав оркестр, медики, яким тутешні солтис і вчитель допомогли розміститись у школі, почали приймати перших пацієнтів.

Канюкова мати подала обід у садку. На вкритому білою скатертиною столі з'явилася спочатку юшка, а потім курятина з картоплею й капустою. Старий Канюк, розливаючи по склянках горілку, звернувся до Боровця:

— Як, пане підпоручник, дозволите з нагоди такого свята?

— Коли господар частує, відмовлятися гріх.

— Тоді за вашу нелегку службу, синки!

— Здоров'я пані господарки і пана, і спасибі вам за такого доброго солдата.

Капрал спробував був несміливо протестувати, але видно було, що селянам по дорозі з народною Польщею, а банди — це терор, страх і морок, величезне нещастя для всіх.

На майдані коло школи й досі було велелюдно. Боровець відшукав Барбару — дівчина сиділа на шкільному ганку втомлена, але щаслива. Він сів поруч і взяв її за руку, Барбара всміхнулась і відгорнула біляве пасмо з очей. У кузові автомашини, який правив за естраду, стояв рядовий Юрчак і нахтненно читав вірші Бронєвського.

Сонце сходить над зараженим містом,
Жито шумить на зритих полях...
Робітничому людові — хліб і заводи,
а орачам — земля!

Німа тиша панувала на майдані. Сонце хилилося на захід, час не стояв. Боровець і Барбара підійшли до машини. Голос Юрчака бринів чисто, співуче. Селяни зачудовано слухали. Коли він скінчив, йому гаряче зааплодували. Хтось гукнув:

— Хай живе Військо польське!

Його підтримали з гурту:

— Хай живе! Хай живе!

Боровець вихопився на машину, й майдан притих.

— Сердечно дякуємо вам за гостинність! Ми запевняємо вас, що солдати народного Війська польського завжди будуть з вами. До нової зустрічі!

Селяни крізь оплески вигукували:

— Спасибі й вам!

— Приїздіть частіше!

— Канюк, повертайся до нас підпоручником!

— І швидше, бо Геля дочекатись не може!

Сонце стояло вже низько, коли нарешті, потиснувши простягнені

до них звідусіль руки, під бравурну мелодію, що її вигравав на прощання гармоніст, вони вирушили назад до Ляска.

...У Ляску Боровець застав тільки чергове відділення: одне виїхало на патрулювання, а два, під командуванням сержанта Покшиви,— на операцію. Черговий рапортував:

— Сержант наказав доповісти вам, громадянине підпоручнику, що в селі Згожелі банда застрелила міліціонера. Сержант з першим і третім відділеннями виїхав пополудні на місце події.

— Собаку взяли?

— Так точно.

— Зв'язок є?

— Є.

Боровець підійшов до рації, однак перешкоди в ефірі не дали поговорити як слід. Голос Покшиви раз у раз пропадав. Тільки й довідався, що сержант прочісує місцевість біля Вишонок Косцельних, куди їх привів пес. Ні, допомоги не потребує... На цьому зв'язок остаточно урвався. Вилаявши ні в чому не винного радиста, Боровець зателефонував до Еляшевича. Той був у себе і попрохав його зайти. В кабінеті були ще підпоручник Зимняк та якийсь працівник з воєводського управління держбезпеки.

— Знаєте все? — спитав Еляшевич.

— Лише те, що Покшива пішов на Вишонки й там загубив слід.

— Як завжди,— не без ущипливості озвався представник управління.

Він був вогнисто-рудий, з великою бородавкою на носі. Боровець змовчав, затягуючись цигаркою. Еляшевич також не зреагував на цей виклик і почав розповідати Боровцеві про те, що сталося в Згожелях. Сержант Ставинський і ще один міліціонер були на обході. В Згожелях випадково завітали до якоїсь садиби побіля лісу і натрапили на бандитів. Міліціонер загинув, а пораненому Ставинському пощастило дістатись до Бранська, відки він і зателефонував. Одразу ж після цього було вислано оперативну групу, повідомлено довколишні пости. Везуть уже хазяїна бандитської криївки разом з родиною, ось-ось має прибути Ставинський і, можливо, тоді стануть відомі якісь істотніші деталі.

Отож чекали на Ставинського. Рудий мовчав, тільки іронічна усмішка не сходила з його брезклого від недосипання обличчя.

За вікном озвався мотор. Грюкнули дверцята. Невдовзі ввійшов Грабик і поклав на стіл Еляшевича пакунок, загорнений у газету. Там виявилася сукняна польова конфедератка з орлом, а в ній кільканадцять гільз, більшість типові, калібр 7,62, решта від «бергмана». Якусь хвилину розглядали їх у мовчанні.

— Оце й усе? — спитав представник управління.

— Все,— відказав Грабик.

— Кого привезли?

— Хазяїна явки Курецького з дружиною й двома дочками.

— Усіх і взяли?

— З бандитськими посіпаками панькатись не збираюсь.— Грабик був злий.— Адже вони мали час повідомити! Бандити прийшли до них уранці, а міліціонери завітали опівдні. І що ж? Дівки розважали «гостей» на горищі, а стара готувала їм бульйон. То я їх маю жаліти?

Зібрав усю цю потолоч і посадовив у підвал: може, трохи розуму наберуться.

— А Ставинський?

— Той Ставинський теж фрукт. Мало чобіт не загубив утікаючи. Пригадайте-но, шефе, він завжди виходить сухим з води. Як на мене, то це стає підозріло.

Еляшевич його перебив:

— Куди поранено Ставинського?

— У ліве плече. Хіба то рана? Скоріше подряпина.

— Скільки їх там було?

— Начебто троє.

— Хто вони?

— Курецькі їх, звісно, «вперше бачать». Але тут ось дещо є...

Грабик узяв конфедератку, відгорнув підбій і показав рудому. Той прочитав:

— «Рись». Це вам щось говорить, товариші?

Еляшевич почав міркувати вголос:

— Рись... Рись. В оперативних матеріалах про банду Рейтара теж згадується якийсь Рись. Вони віддавна ходять разом. Здається, ми маємо навіть його фотографію. Товаришу Грабик, треба негайно її знайти. Можливо, хазяїн «малини» його впізнає. Бандитів було троє... Никає по околицях ще один Рись, але сам, хіба що останнім часом хтось пристав до нього. Ну, то як, товаришу Карний? Коли ви не заперечуєте, спершу поговоримо із Ставинським, а потім з отим Курецьким.

Боровець подумки відзначив, що прізвище цього рудого — Карний і що він, мабуть, велике цабе, якщо Еляшевич так зважає на його думку. Карний ствердно кивнув. Еляшевич наказав Грабикові покликати Ставинського й відшукати фотокартку.

Вигляд сержанта Ставинського справив на Боровця гнітюче враження: блідий, з темними півколами під очима, ліва рука на перев'язу. Побачивши знайомих, сержант кволо всміхнувся й сів біля Боровця. Той зауважив, що Ставинського й досі проймає дрож.

— Рана серйозна? — спитав Еляшевич.

— Нічого особливого... В Бранську мені зробили перев'язку...

Голос Ставинського теж тремтів. Боровець припалив од свого недокурка нову цигарку й подав її Ставинському. Той вдячно всміхнувсь і кілька разів глибоко затягся. Еляшевич звернувся до Ставинського:

— Ми хотіли б розібратися в деталях. Тут усі свої: товариш Карний з воєводського управління держбезпеки і товариш Зимняк з військової прокуратури. Отже, мій голубе, розкажіть нам усе по порядку.

— Слухаюсь, товаришу начальник.

Ставинський поспіхом затягся ще зо два рази, розчавив недокурок у попільничці, набрав повні легені повітря, неначе щойно виринув з води, і почав оповідати. Говорив тихо й монотонно:

— Це був звичайний собі обхід. Ми поїхали велосипедами з міліціонером Сталбовичем по трасі Ключин — Клюбово — Згожелі. Мали вже вертати назад, але Сталбович наполягав заглянути і в самі Згожелі. Щось тягло його туди. Тепер я вже здогадуюсь, у чому річ: мабуть, хотів побачити одну з тих дівчат... Ну, кажу, їдьмо, міліціонерові все одно кудись їхати треба, може, й справді побачимо щось цікаве в тому селі. Хата Курецького майже під самим лісом. Сталбович і каже: «За-

їдьмо, там у мене знайомі, поп'ємо кисляку, бо ж така спека!» А воно таки дуже спекотно було, хоч роздягайся. Заїхали, на подвір'ї нікого нема, тільки курей наполохали. Тоді виходить господар. Ми привітались, сіли на призьбі й витягли цигарки. Ну, що, мовляв, чувати? Анічого, живемо собі. Сталбович підвівся, роззирається: «А що це не видно нікого з домашніх?» «Дочки до костьолу пішли,— каже Курецький,— а жінка готує обід». «То треба піти привітатися з тещею»,— жартує Сталбович. Тут господар підхопився і якось запопадливо каже: «То я її зараз покличу сам». «Не треба»,— засміявся Сталбович і ввійшов до сіней, а ми з хазяїном лишилися на призьбі. Потім відчиняється вікно, висовує голову Сталбович: «Заходьте, командире,— каже,— теща запрошує на молоко». Входжу: сіни як сіни, драбина на горище, повно всілякого гамузу господарського. Іду до хати: пахне бульйоном, парко, плита аж червона, господиня якась знічена, ніби заплакана, подає нам глечик з кисляком, кисляк трохи теплий, але спрагу вгамовує, а Сталбович усе крутиться, про дівчат допитується, видно, прикро йому, що їх не застав. «Пішли до костьолу»,— повторює хазяїн. «Так, так, пішли до костьолу,— підтакує хазяйка,— і невідомо, коли повернуться». «Ну, то ходімо», кажу я Сталбовичу. Коли це на горищі раптом щось як грюкне. Всі на стелю втупилися, але я не звернув на те особливої уваги. Може, кіт за горобцем стрибнув. Хазяїн теж каже: «Напевно, кіт». «Кіт»,— каже хазяйка й починає грюкати по плиті казанками. Виходимо, аж тут драбина ніби хитнулася. Сталбович і каже, мовби сам до себе: «Ану, зобачимо, що то за кіт». Певно, гадав, що там дівчина від нього ховається... Хазяїн ані чичирк. Тепер я пригадую їхні перелякані обличчя, а тоді... Дивлюсь, як Сталбович долає щабель по щаблю — однією рукою тримається за драбину, а в другій у нього ППШ, і вже хотів був виходити, аж раптом як торохне черга... Ще й зараз бачу, як Сталбович мішком сповзає по драбині. Я майже автоматично відвів затвор назад, а тут друга черга. Мене щось ударило в плече, я перескочив через поріг і майнув стернею до мазовецької дороги... Позаду ще трохи постріляли, але потім усе затихло.

В кабінеті ще якусь хвилину всі мовчали. Боровець простяг Ставинському нову цигарку. Першим озвався Карний:

— Ну, то як, сержанте, ви вважаєте, що зробили все, як годилося?

— Не розумію...

— А шкода. То, може, відповісте мені на таке питання: для чого народна влада дала вам у руки зброю? Га?

Похиливши голову, Ставинський м'яв цигарку, й на килим сипалися кришки тютюну. Його починало тіпати.

— Мовчите? Шкода, дуже шкода. Тоді я вам скажу. Вам дано в руки зброю для того, щоб стріляти у ворогів, а не тікати, мов заєць, через стерню. Ви хоч раз вистрелили? — Ставинський не підводив голови.— Через ваше боягузтво втрачено сліди банди. Через ваше боягузтво вбивці вашого товариша лишилися безкарними!

Уткнувшись головою в перев'язане плече, Ставинський плакав.

Боровець не міг дивитися на нього, він підвівсь і налив йому в склянку води. Підпоручник Зимняк щось старанно записував. Еляшевич нахилився до Карного й щось прошепотів, потім підійшов до Ставинського, легко торкнув його за плече:

— Ну, годі, товаришу Ставинський. Ідіть до гуртожитку, відпочиньте, а завтра вранці побалакаємо.

Той витер очі долонею й, похитуючись, пішов. Еляшевич гукнув чергового, доручив улаштувати Ставинського в гуртожитку й привести затриманого Курецького. Поки чекали на нього, Карний заговорив про Ставинського:

— Боягуз він і все тут. Мати в руці автомат і втекти, не зробивши жодного пострілу! Що ви скажете на це, прокуроре? Мабуть, треба заарештувати його?

Зимняк поклав на стіл конфедератку, яку саме розглядав.

— Так одразу не вирішиш. Краще послухаємо, що скажуть оті.

— В Ставинського жінка, двоє дітей,— утрутився Еляшевич.— Я знаю його давно. По-моєму, він не боягуз. Заскочили його. Може, гальма відмовили з несподіванки. Зрештою, якщо тих було троє, він не мав ніяких шансів.

Карний заперечив.

— Що ви кажете, товаришу Еляшевич? Хіба це важливо, були в нього шанси чи ні? Значення має тільки те, що він був зобов'язаний зробити. Солдат зобов'язаний наражатися на небезпеку. Наскільки я пам'ятаю, так сказано і в нашому статуті.

— Згоден,— відповів Зимняк.— Формально воно так, от тільки...

— Яке тут може бути «тільки»! Ми не маємо права дарувати нашим людям боягузтво. Як на мене, Ставинського треба віддати до суду, щоб не унадно було іншим. Якщо не за боягузтво, то принаймні за самовільну зміну маршруту патрулювання й за те, що це спричинилося до загибелі людини.

— Випадок,— докинув знову Еляшевич.

— Не випадок, а брак внутрішньої дисципліни, перевищення влади. А це також підлягає карі, чи не так, прокуроре?

— Так, проте...

Прокурор не докінчив думки, бо черговий відрапортував, що затриманого Курецького доставлено. Всі знову посідали, тільки Карний збуджено ходив з кутка в куток.

Селянин, якого ввели до кабінету, був іще не старий чоловік: високий, трохи згорблений, убраний в білу святкову сорочку, галіфе й високі чоботи, від яких тхнуло дьогтем. Обличчя мав суворе, обпалене сонцем і зморшкувате, мов печене яблуко, упертий погляд глибоко посаджених очей, руки довгі з великими мозолястими долонями. Він сів там, де йому вказали, й байдуже чекав, що буде далі.

Перше запитання поставив Карний, ніби беручи на себе роль голови:

— Давно співпрацюєте з бандою?

Селянин підвів на нього очі:

— Мене вже питали про це.

— А то нічого. Ми будемо вас запитувати ще не раз, і ви, якщо хочете себе якось реабілітувати, повинні відповідати правду і тільки правду.

— Правда завжди одна,— дещо філософськи зауважив селянин і відразу ж докинув:— А про ту банду мене вже питали і навіть погрожували мені, а коли я їм казав правду, то не йняли віри. Казали, що то неправда, тим часом правда завжди одна...

Карний почав нервувати:

— Ви мені тут не філософствуйте, а конкретно відповідайте на за-

питання: чи давно ви зв'язані з бандою, чи давно знаєте бандита на прізвисько Рись? Відповідайте.

— Так я ж казав, що мене про це вже запитували. Але якщо ви, пане, так наполягаєте, то я ще раз повторю те, що вже говорив сьогодні. І скажу вам так: ні про яку банду я нічого не знаю, з жодною бандою ніколи не був зв'язаний, і ніякого Рися теж не знаю. Це все, пане.

— Напевно? Гей, чоловіче, не крутіть, бо пошкодуєте.

— Кажу вам, що це все. Як на святій сповіді.

— А коли б од вас і справді зажадали цього, ви присяглися б?

— Можу присягтись.

Утрутився Еляшевич:

— Пане Курецький, розкажіть нам докладно про те, що там у вас сьогодні сталося.

Карний сів і запалив цигарку. Курецький перевів погляд на Еляшевича, котрий теж сидів за столом.

— Що сталося? Нещастя сталося, пане, велике нещастя. Людину вбили. Але я не винний, пане, ні в чому не винний.

— А ви розкажіть усе по порядку.

— Як оті з лісу прийшли, чи як міліція?..

— Як оті з лісу.

— Ну, було так. Устав я сьогодні трохи пізніше, попорав худобу, жінка сіла доїти, а я пішов поголився, нову сорочку вдягнув, чоботи почистив, бо зранку до костьолу збирався. Діти ще спали заради неділі. Коли це собака забрехав, як на чужого. Визираю на поріг із щіткою в руці, аж тут з-за одного рогу вигулькнули двоє з автоматами, а з-за другого ще один. Моя жінка саме вийшла з хліва, то в неї від переляку цеберка з молоком із рук випала Я гадав, що то військові, бо всі були в формі, а тоді дивлюсь — орлів мають не тих і форма з такого, знаєте, офіцерського сукна, і всі в чоботях та ще і в мене весь час цілять. Я не знав, чи піднімати руки вгору, аж тут один із них, мабуть, найстарший, бо мав сержантські лички, питає мене: «Ну що, пане Курецький, приймете військо на постій?» А я відповідаю, як має відповідати селянин: «Військо приходить, коли хоче, бо військо — сила, а селянин мусить його слухатись». «Але ми — справжнє військо польське й тому хочемо, щоб ви прийняли нас не з примусу, а з доброї волі»,— а сам тим часом наставляє на мене автомат. Ну, то я й запрошую їх до хати; двоє ввійшли, а один подався до жінки, взяв цеберку й почав пити молоко. Він, власне, й зостався на подвір'ї, а ті двоє сіли за стіл і кажуть, що попоїли б чогось із дороги. Жінка налила їм молока, хліб лежав на столі, а вони сказали, щоб їм іще масла дали. Жінка принесла масла. А дівчата як дівчата, лежать у ліжку, вставати соромляться, бо чужі хлопці в хаті. Але старша, Янка, одразу з тим чорним, що в них за старшого був, переморгнулася, він на неї дивиться, мов кіт на сало. Ні в писок не даси, ні вилаєш. Вилазить Янка з-під перини в сорочці, литками світить, жінка хоч плаття кинула їй. Починали ніби пристойно, а скінчили по-хамськи. Зажадали горілки. З хати нікому не вільно ані на крок. «Ми справжнє військо,— кажуть,— а від тієї комуни скоро й сліду не зостанеться, і не треба буде тобі, Курецький, до колгоспу йти. Війна ось-ось почнеться, ти чув?» — Я не маю радіо, не чув.— «То де ж та горілка?» — Кажу, немає.— «Є там, тату, адже у пляшці ще лишилася». — То йди й неси сама.— Пішла шелихвістка, принесла. Випили й салом заїли. Чорний поліз із Янкою на горище, а другий Стеф-

цю тягне, а вона ж іще дитина, тільки чотирнадцять сповнилося. Жінка в плач: «Побійтеся бога, пане солдат, це ж іще дитина!» Облишив. А третій не балакав, горілки келишок вихилив і весь час довкола обійстя ходив, вартував. Я сидів у хаті, жінка місила тісто на макарони, а Стефця товклася біля печі. Я саме міркував, що коли їх нарешті чорти з хати винесуть, то зараз падлючу Янку посторонками відшмагаю, аж тут ускакує отой третій, що на варті ходив. «Сюди їдуть двоє міліціонерів,— каже,— якщо ти прохопишся хоч слівцем, що ми тут,— спалимо, вб'ємо, знищимо, бо нас у Рейтара цілий загін».

—У Рейтара? Так і сказав?

—Кожне їхнє слово до кінця своїх днів пам'ятатиму: «Нас у Рейтара цілий загін». Тоді схопив Стефцю за руку й потяг на горище. У дитини сльози з очей, мов горох, сиплються, жінка плаче, а я стою як пень, бо що ж тут зробиш? А він уже з драбини ще раз просичав: «Хоч слово скажеш, першу кулю ця шмаркачка дістане». Тобто Стефця. Виходжу за поріг, бо собака гавкає. В'їжджають двоє міліціонерів. Я бачив їх не раз, а той молодший, що його застрелили, навіть колись на базарі в Цєшанці підходив до нашого воза й про щось там із Янкою теревенив. Вітаюся з ними за руку та благаю бога, щоб часом до хати не ввійшли. «Що чути?» — «Анічого, живемо».—«А де домашні?» Це той молодший питає. «Жінка в хаті».— «А дівчата?» — «До костьолу пішли»,— кажу голосно, щоб чули всі, бо ми з жінкою й домовитися не встигли. Начальник сидить зі мною на призьбі, цигаркою почастував, куримо, а той молодший усе крутиться, певно, дівчат виглядає; мабуть, оту шелихвістку Янку на свою біду запам'ятав. А потім і каже: «Піду навідаю тещу». Я підхопився й говорю, знову ж голосно, що можу покликати її сюди, бо в хаті задушно, але він одмахується, мовляв, сам піду. І подався. А я сиджу, мов у лихоманці. Тоді відчиняється вікно, і той молодший гукає, ніби жінка запрошує начальника на кисле молоко. Я собі думаю: нехай, нап'ються й побачать, що дівчат нема, то, може, й підуть. Уходимо до сіней, драбина стоїть, як стояла, на горищі тихо. П'ють вони молоко, а тут раптом нагорі щось як гупне,— аж серце в мене зайшлось. Жінка почала зумисне горщиками брязкотіти, та де там, усі ж чули. Начальник допив молоко й спокійно каже: «Це, певно, кіт». Я зрадів і киваю. Жінка теж каже «кіт». А той молодший: «Ну, то зараз побачимо»,— і до драбини. Я в люстро не дивився й не знаю, та якщо посивіла в мене голова, то саме тоді, коли той міліціонер ішов до драбини. Потім поліз, усміхаючись, і що стане на щабель, то в мене серце аж зайдеться і вже бачу свою дитину в труні... Тоді як бабахне, а міліціонер ізсунувся з драбини тихенько, без стогону, без слова... Тільки потім ще довго з нього кров струмила, а той чорний, що з личками, пізніше його ще ногою копнув, уже неживого...

— А як повівся старший міліціонер, коли почали стріляти? Що він робив? — утрутився Карний.

— Схопився був за автомат, а тоді дістав у плече кулю, показалася кров, і він вихопився з хати.

— Стріляв чи ні?

— Не пам'ятаю, пане. Я від усього того мало не збожеволів, увесь час тільки дитину свою мертвою бачив, але бог зглянувся...

— Ну, а ті, що були на горищі?

— Вискочили й стріляли вслід. До хати повернувся тільки той,

з личками, й смертю страхав нас, щоб ми півдня з хати носа не витикали. «Ми ще прийдемо до вас,— говорив,— а по цього попихача прибіжить УБ.— І копнув тоді вбитого ногою. — Скажете їм, що справжнє військо польське з кожним більшовиком отак порахується». Допоки військо й міліція не прийшли, я з дому не виходив. Боявся. Жінці наказав прикрити того хлопця простирадлом, а сам прив'язав Янку до ліжка і взявся за посторонок... Оце й усе, пане. Ви питаєте, що сталося? Велика біда сталася. Загинула людина, я втратив дочку, а тепер, мабуть, чекає на мене в'язниця, господарство зійде нанівець, а родині хоч на жебри йти... Біда сталася, пане, велика біда.

9

Рейтар і завжди був обережний, а цю свою криївку пильнував, як ока в лобі. Крім нього, про неї знали тільки Здїсек і Похмурий. Обох, зрештою, Рейтар попередив: як комусь у загоні хоч слово бовкнуть, хай потім не нарікають. Рейтар заглядав сюди вряди-годи: двічі, щонайбільше — тричі на рік, та коли вже приходив, відомо було, що зо два тижні погостює. Він ніколи не йшов туди навпростець, а довго перед тим замітав сліди: колував по найвіддаленіших околицях, відсиджуючись у другорядних «малинах».

Бо для криївки кращого місця годі було й шукати. Хіба кому спало б на думку, що Рейтар переховується в Лапах, та ще й у самісінькому центрі, мало не по сусідству з міліцією й органами безпеки.

Невеличкий будинок, в якому мешкала Ольга, з вулиці захищав від стороннього ока щільний, пофарбований у коричневий колір паркан зі струганих дощок. Довкола стсяв занедбаний сад, поріслий пишною лободою та лопухами, кущами здичавілого бузку, агрусу й смородини. По обшитих дошками стінах будинку кучерявився дикий виноград, у зеленому мереживі якого ледь видніли маленькі вікна. А довкола темніли шати розлогих яблунь, слив і груш. З протилежного від вулиці боку до будинку тулилася маленька прибудова, що правила господарям за комору; хід до неї був у хаті. З комірчини можна було дістатись у погріб, а з погреба добре замаскованим отвором — у садок. В разі небезпеки звідси можна було прослизнути бур'янами на город і задвір'ям вирватися в поле або, попетлявши серед стандартних будиночків залізничного селища, мочарами добутись до лісу. Крім усього, хазяйка дому була кравчинею, отож учащали до неї люди з усього містечка, і це також грало на руку Рейтарові, який не раз повторював: де велелюдніше, там на тебе найменше сподіваються. До того ж господиня, а надто її не частий, але такий жаданий гість, обміркували спосіб переховування до дрібниць, і поки що він себе виправдовував.

Уперше Рейтар потрапив сюди чисто випадково влітку сорок шостого року. Хтось порадив йому Ольжиного чоловіка, як єдиного в околиці кравця, що здатний пошити ладні галіфе. А що Рейтар був схиблений на них — як-не-як кавалерист,— то котрогось вечора й завітав до цієї садиби. Двері відчинила господиня. В темних сінях запитала, з чим прийшли, висловила сумнів, чи з того шиття щось вийде, бо чоловік акурат лежить хворий, але запросила до хати. Спалахнув сірник, жовтаве світло гасниці розлилось по кімнаті й вихопило з пітьми спершу обличчя, а потім усю постать хазяйки дому. Рейтарові забило

дух і на якийсь час одібрало мову: такої витонченої, ніжної й оригінальної жіночої вроди він ще ніколи в житті не бачив. Господиня мала густе, заплетене в довгу косу волосся кольору старої міді. Вона була досить висока й стрункa, і хоч атласний темно-блакитний халат трохи приховував фігуру, в око впадав пишний бюст, а пояс підкреслював дівочу гнучкість талії. Взута була босоніж у шовкові капці, облямовані білим кролячим хутром. При тому вона поводилась так природно й невимушено, ніби на неї не витріщалися двоє чужих, до того ж озброєних чоловіків. Жінка поставила гасову лампу на стіл і вийшла до другої кімнати. Все ще під враженням її приголомшливої вроди, Рейтар зняв кашкета й пригладив кучеряве непокірне волосся, хоч давно вже відвик од таких церемоній. Здивований Здісек, щоправда знехотя, зробив те саме. Минуло кілька хвилин, а господиня не верталася. Вони сиділи мовчки, мимохіть дослухаючись до одноманітного теленькання настінного годинника й надокучливого дзижчання великої мухи, що кружляла біля лампи. Нарешті рипнули двері, але замість жінки ввійшов кравець: згорблений і страшенно худий, з блискучими від лихоманки очима, він скидався на старця. Тільки якщо придивитись уважніше, вгадувались у ньому сліди колишньої сили. Контраст між ним і його дружиною був настільки разючий, що Рейтар мимоволі підвівсь із стільця. Кравець вибачився за те, що мусили на нього чекати, й, навіть не поцікавившись, хто вони, зняв мірку з Рейтара, помацав габардин, похвалив і сказав прийти за тиждень. Господиня більше не показувалась. А господар, сухо кашляючи, вже стояв коло дверей, недвозначно натякаючи, що всі справи на сьогодні вважає залагодженими. Рейтарові не залишалося нічого іншого, як попрощатися й піти. Трохи повагавшись, він так і зробив. Коли виходив, йому здалось, ніби з внутрішньої кімнати почувся плач дитини.

Відтоді пристрасть до цієї жінки зростала в душі Рейтара день у день. За будь-якої нагоди він мчав до Лап, умилюючи коня, прив'язував його в переліску, а сам прокрадався до будинку кравця. Тільки спочатку шукав приводу, начебто квапив з пошиттям галіфе. Потім ні про що вже не питав. Приходив, стукав у двері, господиня відчиняла йому і впускала в дім. Він сідав завжди на тому самому місці біля столу, підпирав голову руками й, не озиваючись ані словом, невідривно дивився, як порається в кімнаті рудоволоса красуня. Вона також майже не розмовляла з ним. Скоро Рейтар зорієнтувався, що в домі, крім хворого кравця, є ще якась стара жінка й дитина. Ольга, він знав уже її ім'я, не спала майже цілими ночами, доглядала чоловіка, який, кидаючись у пропасниці, кликав її до себе щохвилини; поралася біля колиски з кількамісячною донькою. Тільки коли блідий світанок вістував кінець ночі, Рейтар підводився, поправляв ремінь і брав кашкета:

— То я вже піду...

Ольга здебільшого мовчки проводжала його до сіней і там при відчинених дверях чекала, поки він вийде. Рейтар на прощання цілував їй руку й зникав за рогом.

Тієї ночі теж було так: удосвіта в домі все затихло. Заснула стара жінка в своїй горішній кімнаті, поринули в сон хворий чоловік і нагодоване немовля. Ольга підвелася від колиски й дмухнула на лампу. Рейтар тільки тепер збагнув, що засидівся довше, ніж звичайно.

— Ну, то я вже піду...

Ольга поправила волосся й пішла відчиняти. Світанок був наси-

чений парким теплом. Духмяніли засинаючі над ранок левкої. Прочинивши двері, Ольга сперлася спиною на одвірок. Рейтар узяв її руку й підніс до губів. Ніжна, біла шкіра пахла пелюшками й молоком. Він припав до руки вустами й не міг уже відірватися, вкриваючи поцілунками все вище, аж до ліктя. відхиляючи м'який рукав шовкового халата. Нараз відчув, як нігті Ольги вп'ялися в його долоню, й підвів погляд. Жінка стояла заціпеніла, з заплющеними очима, закинувши назад голову. Її ледь розтулені червоні губи тремтіли, немов жадаючи поцілунку. Рейтар втратив самовладання, притяг Ольгу до себе і обійняв...

Кравець помер за тиждень. Ольга лишилася з донькою й тією старою, далекою родичкою, і взялася сама кравцювати. А що цуралася сусідів, не зводила знайомств із будь-ким, завжди виходячи на люди, убиралася в чорне, жалобне, то по деякім часі її визнали за дивачку й перестали нею цікавитись. Шила вона небагато, але добре, була пунктуальна, тож клієнток їй вистачало. А ще ж мала й огород. Ніби-то зводила кінці з кінцями. Насправді ж Ользі хіба пташиного молока бракувало: Рейтар ладен був виконати будь-яку її забаганку. Хто він такий — про те Ольга довідалася ще тієї першої їхньої ночі, хоча здогадувалася й раніше. Чи ставила вона йому це за провину? Лише настільки, наскільки боялася за його життя. Вона покохала його пристрасно й щиро, і що б він їй не звіряв, у чому б не виправдовувався, все приймала з цілковитою довірою. Ольга належала до тих жінок, для яких нічого поза їхнім коханням не існує. Вона ніколи ні про що не запитувала й не просила Рейтара: просто тішилася ним самим. Коли він з'являвся в її домі, а останнім часом це траплялось дедалі рідше, Ольга готувала йому у великих ночвах гарячу купіль, давала свіжу білизну й укладала відпочивати. Натомлений кочовим життям і безупинним нервовим напруженням, Рейтар засинав і спав непробудним сном інколи по дві доби поспіль. Ольга влаштовувала його в горішньому покої, обставленому так, що з першого погляду справляв враження захаращеної нежилої комори. Але за побіленою дощаною стінкою було ліжко, невеликий стіл і пара стільців. Дитина ні про що не здогадувалась, а від старої відданої тітки Ольга не мала таємниць. Так тривало три роки...

Відсидівшись по смерті Молота в лісах, Рейтар вирішив з місяць пожити в Ольги, узгодивши систему зв'язку й відіславши Здісека на одну з «малин». Тільки-но він, як було віддавна умовлено, стиха подряпавсь у шибку, як за хвилину без найменшого шереху відчинилися двері й ще тепла зі сну Ольга повисла йому на шиї...

Рейтар відчув крізь сон чийсь погляд. Лежачи обік нього, Ольга вдивлялася в його обличчя широко розплющеними очима. В ясному світлі місяця, що зазирав у вікно, він раптом помітив на її щоках сльози. Ольга обережно змахнула їх, відгортаючи зі щік пасма рудого волосся. Рейтар втупився в стелю.

— Не люблю, коли ти плачеш. Ніколи більше цього не роби.

— А знаєш, чому я плакала?

— Я не зношу сліз, бо не завжди маю від них ліки.

— Від моїх теж?

— На жаль.

— Я дивилася на тебе сплячого, й така мене журба за тебе взяла... Ти геть змучений, аж почорнів.

— Я зроду чорний.

— Не жартуй. Хіба можна так далі жити? Адже, правду кажучи, я про тебе майже нічого не знаю. Не знаю, де ти, що робиш, як тобі там ведеться. Тільки чекаю й тремчу. Оце в газетах писали й по радіо повідомляли про якогось Молота... Єзусе, Маріє, скільки страхів я зазнала, поки ти постукав у вікно.

— За мене не бійся. Зі мною такого не буде.

— Куля не добирає. А що б я без тебе робила — про це ти не думаєш?

— Я кохаю тебе.

— Владеку, коли ми нарешті будемо жити, як усі? Коли нарешті перестанемо критись із своїм коханням? Боже милостивий, як мені хочеться, щоб у неділю рано, після сніданку, ти зодяг чорний святковий костюм, узяв мене під руку й повів до костьолу, щоб усі люди бачили. Коли так буде, скажи?

Рейтар заплющив очі й, не відповідаючи, пестив її волосся. Ольга, помовчавши хвилину, правила своєї:

— Мала росте. Їй уже три з половиною. Саме час, щоб познайомилася з тобою й звикла до тебе, щоб ти батьком їй став... Роки збігають, а ми все в гріху живемо. Може, це нам кара за ту першу ніч, коли він був іще живий, Владеку?

— Не говори дурниць.

— Я боюся ночами. Лежу сама. В хаті тиша. Мала й тітка сплять, а мені все щось увижається. Небіжчик ходить, кашляє, машинка стрекоче... Зроби щось, бо я тут ума рішуся без тебе. Забери мене з собою чи що. Мені вже сил бракує, нерви не витримують. Коли все це скінчиться?

Рейтар обережно випручав руку з-під її голови, потягся за цигаркою, прикурив. По паузі почав говорити:

— Ти добре знаєш, коли б тільки моя воля, я б для тебе все, що тобі заманеться, зробив би. Питаєш, коли скінчиться все це? Можливо, навіть раніше, ніж ти собі зараз уявляєш. Я знаю, ти політикою не цікавишся, тож одне тільки скажу: коли виграє Захід, виграємо й ми. Тоді я вийду з лісу, тоді ми підемо попідруч до костьолу, як чоловік і дружина. Оленько, хочеш бути моєю дружиною?

— Владеку, коханий мій!

— Ну, то готуй весілля.

— Яке!?

— Найпізніше восени поберемося. Готуй фату.

— Вдові фата ні до чого.

— Ну, так — то й так. Але щоб не плакала мені більше, я не люблю, коли ти плачеш. Усе буде добре. В найгіршому разі, виїдемо за кордон. Не тривожся, я тебе ніколи не покину, ніколи...

Скінчилися жнива, а Рейтар і досі не подавав банді сигналу. Як і було задумано, він хотів приколисати пильність Еляшевича, дати можливість своїм людям перевести дух, зібратись на силах. Сам теж відпочивав. Короткі повідомлення, які він зрідка знаходив у «поштових скриньках», не містили нічого особливого. Його люди переховувалися в безпечних місцях, не було жодного провалу. Еляшевич і Боровець також начебто вгамувалися.

Користуючись з тривалого затишшя, Рейтар вирішив навідати ксьондза Патера, цього разу — переважно з особистих міркувань. Мав

намір домовитись про вінчання. До того ж (він знав це від своїх людей) ксьондз теж був не проти такої зустрічі. Нарешті трапилася нагода: в годишевському костьолі відбувалося говіння, на яке з'їхалися панотці з усієї околиці. До Годишева валили юрми людей, неважко було замішатися серед них і Рейтарові. Говіння розпочалось у п'ятницю вранці й мало тривати три дні. Надвечір першого ж дня Рейтар, у формі залізничника й темних окулярах із дротяною оправою, сутулячись, примостився в сповідальні ксьондза Патера. В такому вигляді його навіть зблизька важко було впізнати, тож не дивно, що ксьондз, перехрестивши через гратку вкляклого залізничника, приготувався вислухати його гріхи:

— Відкрий богові, сину мій, що маєш на совісті.

— Може, іншим разом, пане ксьондз? Маю зараз важливіші справи. Чи ви не пізнаєте мене?

— Ах, це ти!

— Власною персоною. Я прийшов, бо ви також хотіли зі мною побачитися.

Ксьондз у своєму темному закапелку збентежено засовався, і, хоч поблизу нікого не було, він продовжував мало не пошепки:

— Хотів, та тепер надто пізно, сину мій. Кожної миті можна сподіватись найгіршого.

— Це ви про що?

— Хотів поговорити з тобою про Добитків, щоб ти вплинув на них, приборкав їхню юнацьку нерозсудливість. Але тепер надто пізно.

— Чому? Чи не можна, пане ксьондз, висловлюватись трохи ясніше?

— Ти знаєш, свій головний душпастирський обов'язок я виконую сумлінно, а суєта світу існує для мене настільки, наскільки я служу богові і його справі...

— Прошу вас конкретніше, бо в мене обмаль часу.

— Якщо конкретніше, то я боюсь, що в нерозсудливості своїй юнацькій вони ладні наплести на мене нісенітниць, сину мій. Адже ти чудово знаєш: з Молотом мене нічого, крім священницького обов'язку, не зв'язувало. А якщо я раз чи двічі виклопотав для нього кілька метрів габардину, трохи ліків, провіанту чи цигарок, то це також із чисто гуманних мотивів. Тим часом оці нерозумні молодики...

— Ви говорите про Добитків?

— Про них, а то про кого! Кажу ж тобі: з години на годину чекаю арешту.

— Чому?

— Хіба ти ще не знаєш — Добитки здались в УБ!

Рейтар аж скинувся. Від несподіванки він упав на друге коліно й так ним телепнувся, що запекло. Почав розтирати, кривлячись від болю й злості.

— Після смерті Римші вони зголосилися в Ляску до відділу держбезпеки, точніше, то їх мати до Еляшевича привела.

— От сука!

— Не лайся, сину мій. Тут святе місце.

— Чи не знаєте, де вони сидять: у Ляску чи в Белостоці?

— От цього я вже не скажу. Давно хотів з тобою поговорити, щоб ти вплинув на них. Але тепер уже пізно: в будь-який момент по мене можуть прийти.

— Коли б мали намір, то давно вже прийшли б, не бійтеся. Добитки, мабуть, мовчать.

— Послухайся поради, сину мій: припини свою діяльність, поїдь звідси, перечекай. Поступися перед сильнішим — у тому нема ганьби.

— Це не так просто... А що нового на Заході?

— На Заході, можна сказати, без змін...

— А з того Берліна щось вийде?

— Я не пророк, але, судячи з повідомлень, ситуація напружена. Будь обачливий, сину мій, адже ти ще можеш знадобитися Польщі; поїдь на цей час, не наражай на небезпеку себе й інших.

— Ви, ксьондзе, про мене не турбуйтеся, я знаю, що роблю. І за першої-ліпшої нагоди не дам драчки. Не з таких. Зараз маю до вас особисте прохання: хотів би повінчатися в костьолі. Ну й, власне, сподівався, що саме ви зробите мені цю послугу.

— Ти добре подумав? Чи ж у твоєму становищі заводять сім'ю? Часи непевні.

— Що ж це, панотче, ви мені радите і далі жити, мов кіт на стрісі?

— Не приписуй мені слів, яких я не вимовив, і не звинувачуй у думках, яких не маю.

— То повінчаєте чи ні?

— Не владен відмовити в священницькій послузі.

— Тоді все гаразд. А це неодмінно має відбуватися в костьолі?

— Бог є скрізь.

— Розумію. То я тоді по вас пришлю?

— Тільки заради бога будь обережний, сину мій.

— Не бійтеся. В мене ще одне прохання: чи не маєте ви можливості налагодити зв'язок із Заходом? Через котрогось ксьондза або через якесь консульство? Адже ви їздите до Варшави.

— Прошу тебе, не втягай мене в ці справи! Одне, що я не знаюся на цьому, та ще й тепер, коли мене в перший-ліпший момент можуть заарештувати!

— Ну гаразд, гаразд. Останнім часом ви стали дуже лякливий.

— Людина слабка, сину мій...

Оминаючи большаки й тримаючись грузького берега Лізи, Рейтар обережно пробирався до Лап, хоча й давав доброго гаку. Поведінка ксьондза непокоїла його: перестрашений Патер не виявив особливого ентузіазму до подальшого співробітництва, хоча Рейтар пам'ятав, як колись цей-таки ксьондз відвідував їхній лісовий табір, служив польову відправу й закликав до боротьби з більшовиками. У його парафії завжди найлегше було з криївками, провіантом і людьми, а сама плебанія в Побєлях багато разів слугувала місцем потаємних зустрічей: біля великого хреста, що при костьолі, в Рейтара досі була одна з «поштових скриньок». «Наполохався ксьондзик, ясна річ. Коли б Еляшевич до нього добрався, добре б йому сутану потріпав. Кляті Добитки! Якщо вони й справді добровільно здались, то почнуть патякати. Ну гаразд, а що вони знають? Хіба що кілька давно покинутих «малин». Невелика втрата. Що іще? Людей знають. Це вже гірше, треба негайно всіх попередити й категорично заборонити відвідування рідних місць. На щастя, Добитки не знають мережі й не зможуть нікого туди підсунути. А чортів Кракус нехай начувається! Вгавити таку новину! Що собі думають його зв'язкові? Гріють під перинами животи, а

про обов'язки забули. Кінчаються жнива, настав час братися до діла...» Копи жита, які навернули Рейтара до цих думок, виринали з темряви мовчазними шеренгами. Він ішов, стромивши руки в кишені й чуйно озираючись довкруж, далеко оминаючи хащі та вибалки. Ліворуч блимали вогники Петкового. Рейтар з острогою перетнув большак, хоч нічну тишу порушувало тільки далеке звичайне побріхування собак. За Петковом почалися заболочені луки й поросли ситником багна. Орні поля лишилися по той бік гостинця. Від мочарів потягло холодом і духом болотяної гнилизни. Під ногами все частіше чвакала вода... «Так, по жнивах і літу кінець. Як то там удома впоралися? Знайшли когось на допомогу? Мати, либонь, побивається, що господарство занепадає... Був би батько живий...»

Старий Мінський помер в окупації, й поховали його не так, як годилося б заможному шляхтичеві. Поминки теж не дуже вдались, хоч син не пожалів кабанчика й виставив кілька сулій самогону. Різні люди зібралися пом'янути старого Мінського. Перед війною він довгі роки війтував, тож не дивно, що його знали в околиці й шанували і ксьондз, і поміщик, і поліцейський. Війт був людиною широкої вдачі, вмів випити й кохався в конях. Сина тримав у шорах, готував його на господарство, але той уперся й по закінченні гімназії пішов до військового училища. Якщо старий і пробачив йому те свавільство, то тільки тому, що син обрав кавалерію. Проте, коли той повернувся з вересневої кампанії, а батькові вдалось урятувати його від табору військовополонених, старий, який чимдалі більше хворів, знову замірився був прилучити його до господарства. Та й цього разу нічого не вийшло.

Молодий Мінський з головою поринув у конспіративну діяльність. Невдовзі став керівником самооборони повіту. Все частіше в просторому, складеному з модринової деревини, будинку Мінських у Вальковій Гурці почали з'являтися вдягнені по-міському молодики. Вони палко дискутували, замкнувшись в якомусь із покоїв, навчалися й виїздили на операції. Старий не дорікав синові за це. Правда, його дивувало, що та боротьба за Польщу часто-густо перетворювалася в пусті балачки, в пиятику до нестями й дурну стрілянину, але він знав життя і здатний був зрозуміти запальність молодих. Валькова Гурка, розташована осторонь від головних доріг, була надійним притулком: рідко хто забирався в ці краї. Не послухався Рейтар батьківського передсмертного наказу, в голові йому були зовсім інші справи, хоч по батьковій смерті й лишився єдиним спадкоємцем найбільшого в околиці господарства, коли не рахувати неповнолітню сестру. Тепер молодий Мінський зовсім занедбав маєток. Війна доходила кінця, АК готувалась до здійснення плану «Буря» [1]. Підпоручник Рейтар мав захопити Ляськ, установивши там пролондонську владу.

Молодий Мінський цілком поринув у вир подій. Під час вакууму, що утворився після відходу німецьких військ, у Ляску таки захопив владу місцевий загін АК. Підпоручник Рейтар навіть організував повітовий загін поліції. Але ця влада протрималася заледве кілька днів. Перший радянський військовий комендант Ляска, не зорієнтувавшись, хто є хто, поставився був до неї лояльно, та коли з Бєлостока прибули представники ПКНВ [2], усе прояснилося. Рейтар потай, уночі вирядив

[1] План передбачав захоплення влади на користь буржуазно-емігрантського уряду відразу ж після відступу німецько-фашистських загарбників.

[2] Польський комітет національного визволення.

відданих йому людей до лісу — й став по інший бік барикади. Минуло небагато часу, як закривавилася підпоручникова шабля. Рейтар власноруч, страхітливим скісним ударом, зарубав першого секретаря ППР у Ляску — колишнього місцевого каменяра Грабського. Відтоді його домівкою став ліс, а родинний модриновий дім почав занепадати. Позаростали диким різнотрав'ям ніким не оброблювані поля, полишили Мінських наймити, яким нічим було платити, а худобу й коней довелося продати, щоб сплатити податки й викрутитися з обов'язковими поставками. На величезному, колись багатому обійсті, товклася самотою лише стара немічна мати, бо сестра Лідка кинула все й поїхала до родичів у Варшаву.

Рейтар коли-не-коли навідувався додому, але ці візити ставали чимдалі небезпечнішими. Якщо в перші після визволення роки, коли в околицях іще хазяйнувало підпілля АК, Рейтар міг навіть із цілим загоном завернути додому, то тепер такої змоги не стало. Кілька разів він мало не потрапляв у пастки, вдало розставлені Еляшевичем. Кілька разів, неподалік од власного дому, мусив відстрілюватись. Через нього мати не мала ні хвилини спокою. Часто, в різну пору дня і ночі, до будинку Мінських приходили, щоб зробити обшук. Розлютований Рейтар спробував був боронити своє гніздо. Робив наскоки, під час яких палив і винищував навколишні відділення міліції, підстерігав Еляшевича та його людей, але зрештою змушений був од цього відмовитись, бо не вистачало сил. Що далі він тримався тепер від дому, то більше спокою мала його стара, яка через нього й так повиплакала очі...

Рейтар і Еляшевич зіткнулися в Цешанці за місяць по війні. Одягнений у цивільне, Рейтар зі своїми охоронцями приїхав до містечка потинятися базаром і погомоніти з людьми, а може, й пару гарних коней підшукати для свого ескадрону. Еляшевич же повертався через Цешанець додому з війни.

Його бойові дороги пролягали від Леніно аж до Берліна, а матері він не бачив від самого початку війни. Так уже склалося, що, прослуживши до перемоги в 1-му піхотному полку, Еляшевич після поранення з фронту був разом із цим полком перекинутий на Белосточчину, майже в рідні краї — до Бельського повіту. Невдовзі їх мали демобілізувати, а поки що поручник Еляшевич командував ротою автоматників. Одержавши кілька днів відпустки, він нарешті поїхав до матері.

У польовій гімнастерці й кирзових чоботях, тримаючи в руках рюкзак, а в ньому кілька трофейних дрібничок для матері, Еляшевич крутився поміж селянських возів, видивляючись знайомих. На кілька хвилин затримався біля якоїсь купки людей, бо його увагу привернула мальовнича сценка: продаж гарного гнідого жеребця. Люди вже дійшли згоди, вдарили по руках. Купував коня Влодек Мінський, котрого Еляшевич востаннє бачив тридцять восьмого року. Зачекавши, коли Мінський розрахується, він підійшов до нього ззаду й ляснув по плечу. Той відсахнувся, але за мить, упізнавши Еляшевича, розсміявсь і вдарив шапкою об землю:

— А, грім тебе побий! Татарин! А ти чого тут, бусурмане?

— Та начебто час уже, мій голубе, з війська вертати.

— Таки час!

Вони щиро обнялися. Мінський доручив жеребця одному із своїх, котрого Еляшевич узяв за наймита. Він і незчувся, як Мінський затяг

його до приватної харчівні, що на Руській Стороні. Замовив літрову пляшку самогону, кільце домашньої ковбаси й полумисок квашених огірків. Налив у келихи:

— Ну, твоє, Томеку!

— Твоє, Влодеку!

— За зустріч.

— За зустріч.

Міцна горілка забила віддих, змішала думки. Обидва мовчки приглядались один до одного. Мінський знову поналивав.

— Давай по другій!

— Твоє!

— Будьмо!

— За те, що ми вижили.

— Авжеж.

Знову помовчали. Нарешті Мінський спитав:

— Що, в «берлінгах»[1] ходиш?

— Як бачиш. А ти? Господарюєш? Я бачив, ти доброго коня купив.

— Непогана шкапа. Ну, та нехай... А що думаєш робити?

— Поки що служу, а коли демобілізують, тоді видно буде.

— Повернешся в рідні краї?

— Хіба так. Мати хоче. А твої як?

— Батько помер два роки тому... А мати жива.

— Про Кейстута маєш якісь відомості?

— На Заході сидить, в Андерса. Цьому в житті пофортунило! Живе собі там, як вареник у маслі.

—Ти так гадаєш? Різні ходять чутки.

— Ет, більшовицька пропаганда! Слухай, Татарине, ти ж був на Сході?

— Ну й що?

— Просто питаю. Хоча трохи й дивуюся: чи тебе там іще розуму не навчили? Я б на них давно вже рукою махнув.

Обличчя Мінського перекосилось. Він знову налив у склянки, рука його тремтіла. Еляшевич відчував, що горілка вдарила в голову й він у паркій задусі цієї пивниці швидко п'яніє. Мінський нахмурився й підніс чарку догори. Еляшевич спробував був заперечити:

— Я, мабуть, пас. Така спека.

— Ти що, по стількох роках з приятелем не вип'єш? Хтозна, може, не випаде нам більше така нагода. Твоє!

— Слухай, Влодеку, я не люблю, коли хтось верзе такі дурниці, як ото ти про Схід. Що ти можеш знати?

— Облиш. Заморочили тобі голову.— Мінський замовк, розливаючи решту горілки.— Послухай, Томеку, адже ми кінець кінцем товариші, коли не більше. Поговорім серйозно. Твоє здоров'я.

— Твоє. Чому б не поговорити.

— Отож послухай мене. Маю важливу пропозицію: йди до нас.

— Що це означає: «до нас». Як це розуміти?

— А так, як чуєш. Іди до нас, до справжнього польського війська. Ти знаєш, які ми маємо сили? Нас скрізь повно, навіть тут, у цій пивничці. По лісах розташовані цілі бригади з гарматами, кулеметами. Багато ваших служить у нас: ми їм усе простили. Не будь дурним, За-

[1] Від прізвища командира 1-ї дивізії народного Війська польського генерала З. Берлінга.

хід от-от рушить, і від більшовиків і сліду не лишиться! Подумай, старий, що тебе з ними зв'язує? Махни на все це рукою і йди до нас. Я за тебе слівце закину, тобі вибачать усе, дістанеш пристойну посаду. Твоє!

Еляшевич умить протверезився. Він тільки тепер збагнув, з ким має справу. Але одразу ж опанував себе. На його смаглявому обличчі жоден м'яз не ворухнувся. Непомітно розглянувсь навкруги. Невже йому повилазило? Що не стіл, то четвірка паруб'яг у бриджах і чоботах, дивляться на Мінського й тільки чекають на його знак. Ну і вскочив у халепу, хай йому чорт!.. Еляшевич цокнувся з Мінським — аж хлюпнув на скатертину.

— То ти згоден?

— Зачекай. Ти завжди був у гарячій воді купаний.

— Який є,— озвався Мінський.— Зрозумій, Томеку, я по щирості кажу, бо зла тобі не бажаю.

— Я теж..— Еляшевич раптом гукнув до господаря харчівні: — Ще літр, будь ласка. Як пити, то пити, чи не так, Влодеку?

— Їй-богу, ти мені починаєш подобатись, Татарине. З тебе добрий друг, нічого не змінилося. Гей там, гармоністе, заграй-но що-небудь наше.

Хлопець розтяг міхи, й полинули «Червоні маки». Нова пляшка з'явилася на столі. Розморений Мінський підспівував. Еляшевич увесь час міркував, як йому звідси вискочити. Поналивав іще. Мінський випив. Тепер гармоніст грав: «Варшаво ти моя, Варшаво». Еляшевич мовчки доливав, покладаючись на свою міцну голову. Погойдуючись на стільці, Мінський тарабанив пальцями по столі в такт музиці й щось там мимрив. Еляшевич скоріше відчував, ніж бачив, як пильно стежать за ним усі оті, тож старанно грав роль п'яного. Підсунув Мінському склянку й поторсав за плече, але той тільки відмахнувся як од надокучливої мухи, його зборював міцний п'яний сон. Демонстративно хитаючись, Еляшевич умисно навстоячки вихилив цілу чарку, а тоді залишив на стільці свою торбу та шапку й непевним кроком рушив до виходу. Він ішов, не озираючись. Ніхто його не затримував. Коло дверей, заступивши дорогу, стояв паруб'яга, либонь двометрового зросту. Еляшевич удав, ніби спіткнувся, й схопивсь руками за здоровaня; під піджаком у нього відчув зброю. Той поблажливо відсторонив його, мов пір'їнку. Еляшевич гикав, затуляв рукою рот. Паруб'яга відступив убік і порадив:

— За поріг, за поріг, пане поручнику, і пальці в рот.

Одразу ж за порогом Еляшевич і справді виблював і відчув полегкість. Якусь мить сторожко наслухав. З пивниці линув п'яний гомін. В освітленому отворі дверей стовбичила темна постать силака. Еляшевич розглянувся. Поблизу начебто нікого не було, й він тихцем подався попід стіною, виймаючи пістолет. За рогом теж не було нікого, а далі вже тільки садок, задвір'я й рятівна темрява...

Вже вкотре пригадуючи цю зустріч з Еляшевичем, Рейтар перетнув шосе, а це означало, що до річки лишився якийсь крок. Починало розвиднюватись, пружок на сході збляк. Рейтар вийшов на берег і попрямував до умовленого місця — моріжку серед трьох старих верб. Здісек ховався десь на другому березі в селі Ковалє, мав приплисти до нього човном. Рейтар дослухався. Протилежний берег танув у клуб'ї ранкової імли. Рейтар підніс до губів долоні й тричі пропугукав по-совино-

му. Трохи зачекав, тоді вдруге пугукнув і причаївсь у верболозі. На тому боці річки зашелестів ситняк і почувся плюскіт води. З імли виринула довбанка, в якій стояв чоловік, правуючи жердиною. Здісек, а це був він, діставшись берега, швиденько замаскував човен у ситняку й пригинці подався до верб, неспокійно розглядаючись. Рейтар підійшов з боку річки.

— Командире, ви завжди мене дурите. Я вже був набрався страху.

— Краще двічі перевір...— сказав Рейтар.— Новини є?

— Рись минулої неділі встряв у перестрілку з міліціонерами. Одного вбив, а другий накивав п'ятами.

— Я ж попереджав, щоб ніякого бешкету! Ну, я вже Рисі таки хвоста накручу!.. Є втрати?

— Вийшов сухим.

— Як це сталося, де?

— Випадок, пане командир. Він із Зубром і Акулою зайшов до однієї хати в Згожелях, сиділи собі на горищі, аж тут двох лягавих чорти принесли: Ставинського і ще якогось молодого. Ввійшли. Ставинський про щось там господаря питає, а той молодий по драбині на горище поліз. Чорти його мордували. Ну, то Рись не мав іншого виходу...

— А Ставинський?

— Утік!

— Шкода. Солдати були?

— Були. З собакою. Але нічого не знайшли. Рись битий жак, усе побризкав гасом.

— Хазяїна взяли?

— Разом з родиною.

— А де Рись?

— Подався під Росохате.

— Аж туди? Ну добре, а в інших як?

— В інших спокійно. В околиці теж.

— Військо не прочісує?

— Не дуже, пане командир.

— А за ці дурні вибрики я таки комусь усиплю. Про Добитків чув?

— Так точно, пане командир.

— Що саме?

— Ну, що вони зголосилися до УБ.

— Так чом мені не доповідаєш?

— Не знав, що це так важливо, пане командир.

— А скільки разів я тобі вже товкмачив, що ти повинен доповідати про все, а я оцінюватиму, що важливо, а що ні!

— Так точно.

— Що ще?

— Кевлакіса випустили.

— Коли?

— Зо два тижні тому.

— І теж мовчиш? Конспіратор! Ну, гаразд, а тепер слухай уважно, бо розвиднюється й треба вшиватись звідсіля.

— Так точно, пане командир.

— Годі вже молодиць лапати. Завтра, як споночіє, пообходиш зв'язкових і передаси всім, щоб зібралися у Рудзькому лісі.

— Світанкові теж?

— Я сказав ясно: у суботу ввечері всі патрулі без винятку мають бути в районі концентрації. За це особисто відповідають начальники патрулів. Оголошую повну бойову готовність. Дорогою уникати будь-яких сутичок. О четвертій ранку в неділю начальники патрулів повинні бути біля старої смолярні для інструктажу. Все зрозумів?

— Так точно!

— Ага, ще одне! В ніч проти суботи я чекатиму тебе і Похмурого з його групою о десятій годині, поблизу долубовського перехрестя доріг, в напрямку на Чарну, коло хреста. Знаєш, де це?

— Так.

— Запитання є?

— Немає, пане командир.

— Боронь тебе боже щось напартачити. Ну, бувай.

Рейтар поплескав Здісека по плечу й, мовби пом'якшуючи суворість, із якою ввесь час говорив з ним, осміхнувся. Зраділий Здісек відсалютував і побіг до човна. Рейтар постояв ще хвилину, запалив цигарку і берегом Нарви рушив у бік Лап.

(Закінчення в наступному номері).

З польської переклали
Ігор БРЕЧАК та Еллада ВОЛКОВА

Гуго ГАРТУНГ

Ми, Майзегайєри

Роман

ПОДОРОЖ ДО ІТАЛІЇ

Ні, йдеться не про італійську подорож тридцятисемирічного Йоганна Вольфганга фон Гете, а про подорож до Італії сімдесятисемирічної Емми Майзегайєр. Хоча і в неї все складалося загалом так, як у її земляка з Тюрінгії. Шефиня просто не могла більше витримати на Півночі. Чим для одного є його Веймар, тим для іншого є його Бекенгорст. Іноземні робітники в Біллерштедті ще дужче розпалили тугу шефині за Італією — у Веймарі 1786 року таких робітників не було... Тоді люди ще самі прибирали після себе сміття. З бойовим закликом «Вперед до святого Антонія!» Емма Майзегайєр схопила валізи, свої та Фрідхен, і обидві вирушили на станцію. З ручною тачкою для багажу, яку потім вони залишили на зберігання в начальника станції Бекенгорста. Після цього федерально-республіканський статус мислення в того чоловіка похитнувся.

Бо таке в його голові просто не вкладалося: щоб шефиня, мати самого шефа ФБТ та поїхала залізницею! Начальник станції і сам під час відпустки ніколи не сідав у поїзд, хоч міг би мати безплатний квиток! Однак у Майзегайєрів останнім часом діється, здається, щось не те. Всякі ходять чутки. Шеф ось уже кілька місяців як крізь землю провалився. Кажуть, що він нібито десь у Швейцарії в санаторії. Але хто знає, чи то в нього хвороба, чи щось інше. Може, великий бос досі вже накивав п'ятами до Південної Америки! Треба вивідати це в Кольцопа за чаркою...

Поїзд на Мюнстер під'їхав до перону. Стара дама аж скрикнула від радості, коли задерла ногу на високу приступку вагона. Але Фрідхен зашпорталася внизу з валізами. Начальник станції спостерігав усе це доброзичливо й терпляче. Потім шефиня висунулася з вікна й помахала йому рукою. Він приклав пальці до червоного кашкета і сказав:

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 1, 1979 р.

— Щасливої дороги, ласкава пані!

«Ласкава пані» казатиме, мабуть, до дам з вагона першого класу і його колега в Бонні. Як-не-як — столиця...

Власне, міркувала шефиня, це просто грандіозно, що Підерайтові не дали повезти її на південь машиною. Тепер з ними не буде наглядача, можна робити що завгодно і подорожувати скільки схочеш. І ще одне ухвалила собі Емма Майзегайєр: пожити на Півдні якомога скромніше. Тоді їхніх грошей вистачить на довше.

— А крім того, — заявила вона, — я ті шикарні готелі просто бачити не можу!

Стук-стук-стук, стук-стук-стук! — вистукував поїзд. Вистукував, минаючи руді будиночки та череди чорно-білих корів на лугах.

У Мюнстері їм треба робити пересадку. В Мюнхені теж. О, Мюнхен!.. Зліва в грудях Емми знов щось заклекотало. Але на Оккамштрассе усе обійшлося. Між Додді й Евеліною настала така злагода, що молодшій єдинокровній сестрі вже навіть сказали про одруження старшої з Бертлем. Що ж, тим краще, в такому разі, піццерія залишається їй, Додді! І Енріко також. Вигідний обмін. До весни хлопець навчиться пекти всі гатунки піцци з меню «Італійської зірки», і тоді ті двоє можуть спокійнісінько забиратися до своєї Італії. Ще ніколи досі між обома сестричками не панував такий мир. Цю прекрасну гармонію не могла порушити навіть їхня мати.

Ні, подумати тільки: Фрідхен зроду ще не була в Італії! Лише в Данії та Голландії. Та й то коли працювала суфлеркою в театрі. Як поминули Інсбрук, шефиню охопив страх перед горами. А якщо раптом почнеться землетрус?! А потім до вагона зайшов службовець у мундирі. На перевалі Бреннер. Зазирнув у паспорти. Взагалі він розмовляв другою національною мовою німців, італійською, проте непогано говорив і по-німецькому.

— Ти диви — і тут макаронники! — здивовано відзначила Фрідхен.

До неї ще не дійшло, що вона була вже в країні оцих самих «макаронників»... Фрідхен взяла з собою путівник, з якого все читала вголос. Спочатку вона весь час плутала де «ліворуч» від залізниці, а де «праворуч», а потім обидві починали шукати campaniles[1] там, де їх і не могло бути, чи дивувалися, що фортеця XIII сторіччя (у путівнику) виглядала так самісінько, як Пеек чи Клоппенбург у Мюнстері. Тут були свої Пеек і Клоппенбург.

Згодом, коли Фрідхен і путівник нарешті якось порозумілися, вона переможно тицьнула пальцем на річку і проголосила:

— Адідже!

В пам'яті шефині зринув спогад з великих часів її особисто й Німеччини, і вона весело завела:

— «Від Маасу до Німану, від Адідже і до Бельту...»

Якийсь чоловік, затиснутий у куточок купе, гнівно зиркнув у її бік і сказав, що всім же відомо: співати дозволено лише третій куплет. Тоді Емма Майзегайєр гикнула і промовила:

— Але ж це «Хорст Вессель»[2]!

У відповідь на цю заяву чоловік перейшов до іншого купе.

У Вероні дамам треба було пересісти з численними своїми валіза-

---

[1] Дзвіниці *(італ.)*.

[2] Націонал-соціалістський гімн.

ми в інший поїзд. Поминувши двері з написом «Uomini» та «Donne» [1], вони таки втрапили на поїзд до Мілана. Але через Падую він не йшов. А в Мілані святого Антонія не було. У Брешіа їм довелося дати в руку одному сердитому кондукторові, потім зійти з поїзда і пересісти на інший, що йшов у зворотному напрямку. Ввечері вони знов були у Вероні.

Але потім вони все ж таки дісталися до Падуї. Один німець, що знав ці місця, пояснив їм що й до чого.

— Виходить, пишеться Padova, — з'ясувала Фрідхен, — а вимовляється Падуя...

Так, у цій країні вони ще матимуть клопіт. Навіть шефині у вокзальній товкотнечі аж під грудьми трохи похололо. Досі вона подорожувала, завжди маючи при собі service[2], а тепер ось дві вже не зовсім молоді дами опинилися в чужій країні і не знають, в який бік рушити. Та за хвилину їхня безпорадність минула, і шефиня зрозуміла, що тут загалом не більше італійців, ніж на головному вокзалі в Мюнхені. А з-поміж цих по-німецькому вміють, либонь, стільки ж, скільки й там, на Ізарі[3].

Якийсь літній місцевий житель натренованим оком усе ж таки помітив безпорадність дам і привітно сказав:

— Доприй веччір! Башаєте гарна кімната?

Емма глянула на Фрідхен, а Фрідхен на Емму. Чоловічок викликав довіру.

— Дві, — сказала шефиня й додала: — Але спершу ми їх оглянемо.

— Uno — один! — була сумна відповідь.— Але grande! Великий! — Старий розвів руками, охоплюючи жестом усю залу. І заходився вантажити багаж дам на свій велосипед.

Скільки ж усього можна поставити й почепити на один італійський велосипед! Емма з Фрідхен дивились і дивом дивувалися. Можна було подумати, що це не велосипед, а невеличкий ваговоз.

— Тільки cinque minuti — п'ять хвилин! — промовив чоловічок.

Нарешті вони рушили, і цілюще повітря італійської ночі лагідно оповило північнорейнсько-вестфальські тіла. Долинав чарівний, пустотливий передзвін. Згодом вони вийшли на величезну площу.

Навкруги у темряві непорушно стояло багато постатей. Картина була досить моторошна. А що вони йшли не п'ять хвилин, а вже добрих чверть години, то в душу Фрідхен закрався сумнів. Може, це взагалі якесь кладовище? Вона показала старому на стрілки свого годинника.

— Subito, subito [4]! — закивав той головою.— Тільки п'ять minuti.

Видно, він умів сказати лише «п'ять».

Застиглі постаті виявилися пам'ятниками.

— «Галілей», — спробувала прочитати шефиня, але в неї вийшло скоріше «халі-галі».

— Схоже на те,—промовила вона,—що тут якесь звалище брухту для всієї околиці.

Емма Майзегайєр, звичайно, і не здогадувалася, що горді за свій всесвітньовідомий університет падуанці колись вирішили поставити

---

[1] «Чоловіки» і «Жінки» *(італ.)*.
[2] Прислугу *(франц.)*.
[3] Річка, що тече через Мюнхен.
[4] Скоро, зараз *(італ.)*.

пам'ятники найкращим професорам та студентам. А для цього потрібне було місце... Якби це діялося в Йєні, то вся базарна площа виявилася б напхом напханою, і не було б де влаштовувати щотижневі ярмарки...

За площею пішли вузенькі вулички. З темряви всі троє попали в лиховісну пітьму, і через «cinque-cinque...» і т. д. «minuti» старий нарешті прихилив велосипед до стіни якогось будинку. Потім смикнув за дзвоник біля дверей, сполохавши тим двох закоханих котів, і гукнув:

— Ecco!

— Вже й не знаю... — стривожено почала була Фрідхен, та цієї миті шефиня ступила на дерев'яні сходи, від яких тхнуло пліснявою, і радісно промовила:

— Як удома! Навіть дзвіночок...

Кімната й справді виявилась чималою, в ній було двоє широких ліжок і привітна жінка — дружина привітного чоловічка, а в розчинене вікно лилося свіже повітря.

— Парк... — сказала пані Майзегайєр, задивившись на темні кипариси.

Цього разу то й справді було кладовище.

В ІТАЛІЙСЬКИХ ЛІЖКАХ

— Фрідхен!

— Ой, ви мене так налякали!

— Мабуть, давно вже не відчувала в ліжку чужої руки?

— Що ви, ласкава пані...

— Любонько, це ж природна річ! Бог свідок, багато десятків років я не могла поскаржитись на самотність у ліжку. В моєму блішнику завжди панував пожвавлений рух. Та кінець кінцем настає старість, і раптом знов зостаєшся в ліжку сама-однісінька, як немовля в колисці. Тоді витріщиш очі й дивишся на стіни, на стелю та на кришталеві люстри в своїх хоромах. Білі телефони, безглузді картини... Це просто щастя, що вчора на вокзалі нас піймав отой старий шкарбун. Знов погомоніти отак з ким-небудь в ліжку, і то не в лікарняному... Ти теж добре виспалась?

— Чудово! Це все свіже повітря з парку...

— То не парк, а кладовище. Вночі я вставала надвір і при місяці роздивилася.

— Кладовище?! О господи...

— Воно старе, Фрідхен. Нагадує мені про рідні місця... А що то лежить на нічному столику?

— Та начебто якась свята книга. На кількох мовах. Є й по-німецькому: «Шанувальникам Святого Антоніо»...

— Та це ж про нашого Антона! А ну ж бо прочитай — коли він приймає прочан і таке інше.

— «Любий, дорогий полігриме!»

— Хто, хто?

— «Полігриме». Видно, трохи неправильно переклали... «Ти, що поспішав із своєї батьківщини, повік наймилішого для тебе краю, до нашого хвали гідного міста, землі святого життя і діяння його, — благословен будь!..»

— Дякую.

— «Антоній народився тисяча сто дев'яносто п'ятого року в Ліса-боні»...

— Ти диви — португалець! Люблю португальців...

— «Він був великим учителем і проповідував у багатьох країнах, сотворив багато чудес і спочив вічним сном у Падуї дня тринадцятого червня місяця року тисяча двісті тридцять першого. Тут, у базиліці «Сан Антоніо» спочиває пресвяте його тіло. Але й після кончини своєї він явив багато чудес. До нього звертаються, коли гублять речі або коли втрачають здоров'я, а селяни особливо тоді, як занедужує худоба, — от смішно, — «занедужує худоба»! — і всяку молитву він милостиво вислуховує. Полігриме — о, знов «полігриме»! — ти підходиш до святого місця, тому пам'ятай: помолившись до нашого пресвятого покровителя Антоніо, можна повернути не лише втрачені земні речі. Набагато важливіше те, що ти знайдеш дорогу до власної душі і віднайдеш себе самого. Отож прийми наше найщиріше вітання, любий полігриме — це вже втретє! — у нашій благословенній Падуї, місті його вічного спочинку»... Тут назву міста написали правильно. «Ополудні від дванадцятої до другої святилище зачинене».

— Ой, Фрідхен, як прекрасно бути католиком! Я така рада, що вчасно перейшла в католицтво. Пастор Мюлленгаупт не повинен був про те знати. Але, як на мене, то це просто чудесно: віднайти самого себе! Знов вигребти стареньку Емму Майзегайєр з-під купи сміття! І к бісу оту кляту фешенебельність! Вилізти з усього того і спокійнісінько споглядати все збоку... Від пральні до вищого світу й назад!.. А тепер ось що я скажу тобі, Фрідхен: від цієї хвилини називай мене на «ти»...

— Ой, що ви, ласкава пані!..

— Називай мене, кажу, на «ти»!

— Мені треба спершу потренуватися.

— То й тренуйся. Ти, видко, з родини куди кращої, ніж я.

— Батько був судовим виконавцем...

— Ось бачиш. А нашого судового виконавця звали Бендіг. У мене перед ним душа в п'яти ховалася. Коли він уже вкотре приходив до нас описувати майно, я щораз так жалісно-жалісно казала: «Згляньтеся над нами, дядечку Бендіг! Ви тільки подивіться на цих діточок...» А він мені: «І хто тільки тобі їх настругав?» А я йому: «Та чоловіки, дядечку Бендіг, чоловіки! Сказати хто?» А він на те тільки: «Ну, гаразд, гаразд». Він, бач, не хотів того знати — авторитет деяких громадських діячів тощо... але печатку потім усе-таки наклав.

— Ви ще не хочете вставати, ласкава пані?

— Називай мене на «ти»!

— Ти не хочеш...

— Ще не зовсім добре, але діло піде. Розумієш, я ніколи в житті не мала справжньої подруги. Бо їх майже всіх брали завидки на моїх чоловіків-клієнтів. У нас, жінок, це починається вже в років чотирнадцять-п'ятнадцять. І ось у Падуї я раптом знаходжу подругу! Може, це теж уже чудо нашого Антона...

— Ой, не беріть гріха на душу!

— Кажи на мене «ти»! Аж як людина вже лежить на смертній постелі, всі раптом починають звертатися до неї на «ти». Навіть священик: «Люба наша покійнице...» Я такого панібратства не люблю. Але мати живих друзів — о, це прекрасно...

— Ти мене по-справжньому ощасливила!

— Браво! Вже пішло як по маслу! А тепер годі вилежуватись, хутчій до Антона! А то ополудні лиш поцілуємо на його конторі замок...

МОРЯК ІЗ ПАДУЇ

— Любонько, я як подумаю про Діппельсгаген-Бульбек!.. — вражено вигукує Емма Майзегайєр, зупиняючись із Фрідхен перед базилікою святого.

— Це Антоній? — питає шефиню її нова подружка, показуючи на величезну бронзову статую вершника, якому голуб цієї миті саме садить на ніс біло-сіру кляксу.

— Не думаю, — скептично відповідає Емма. — Хоча... В цих католиків сам чорт нічого не розбере... Власне, вони чудові люди.

Шефиня підводить погляд на ліс сірих бань на червоному соборі, який насправді зовсім не собор, і з приємністю відчуває підтвердження своїх новокатолицьких почуттів.

— Наче гулі на голові, — захоплено каже вона.

Потім обидві простують до одного з багатьох рундучків із церковним причандаллям. Немов органні трубки і труби, висять тут різні свічки — від коротеньких і товстих, довгих і тонких до довжелезних і товстих. Восколії — що вони, власне, відливають? — поналіплювали на свічки кольорових зображень св. Антонія у найрізноманітніших варіантах. Шефиня вирішує купити найтовщу і найдорожчу свічку за три тисячі лір: Антоній в овальній рамці тримає на руках малого Ісуса Христа, а внизу, немов вилитий розтопленим цукром, підпис: «Sant Antonio, ora pro nobis»[1]. Фрідхен бере свічечку всього за сто лір — з підписом, але без портрета. Річ широкого вжитку.

Коли німецькі дами, полохаючи голубів, нарешті рушають через широку, залиту сонцем площу — тоненька свічечка ліворуч і товстенна праворуч,— вони скидаються на Дон Кіхота й Санчо Панса. Тільки, так би мовити, в жіночому північнорейнсько-вестфальському виданні. Величезна базиліка огортає їх прохолодою, в якій легенький протяг ледь-ледь колихає цілий ліс пломінців.

— Краса-а-а!.. — захоплено протягує шефиня і ставить до того лісу пломінців і свій смолоскип. — Мою свічку,— каже вона, — йому важко буде не помітити.

Фрідхен прилаштовує свою дешевеньку поруч.

«Він» лежить у дорогому саркофагу, і люди несуть йому свою любов. Батьки кладуть руку на прохолодний зелений мармур, потім беруть дітей за тоненькі ручки і також прикладають їх до мармуру. Діти погладжують саркофаг. У ньому лежить добрий чоловік. Чуйний. Святий. Тут думають і кажуть про нього лише добре. Скільки доброти на такому маленькому п'ятачку! Шефиня схвильована до глибини душі.

— Ти знаєш, Фрідхен, — каже вона, — в нас як покладуть когось у домовину, то в почесну варту стають дванадцять членів спостережної ради, і «Ді вельт» та «Франкфуртер альгеймайне цайтунг» друкують некрологи по дві сторінки, а тоді глянеш на їхні фізіономії, а там не

[1] «Святий Антонію, молися за нас» *(лат.)*.

сум, а радість! Тому, хто лежить там, унизу, зовсім не так холодно, як нам видається звідси, згори. А ти, старий португальчику, влаштувався тут, одначе, зовсім непогано!

Після цього запізнілого надгробного слова дві дами знов повертаються до світла й життя. Та не доходять вони й до великого порталу, як Фрідхен раптом щось спадає на думку.

— Але ж ми так і не сказали йому, чого від нього хочемо!

Вона каже «ми», бо до «ти» в неї ніяк не стоїть язик.

— Та облиш, Фрідхен, — відповідає шефиня. — Зробимо це іншим разом. Крім того, у святих є щось таке, як на кораблях... Ага, радари! Отож я можу розказати йому все і в Бекенгорсті. Це у святих взагалі найкумедніше — що вони все бачать і чують. Часом то просто нещастя. Та коли ти святий, то й розумієш усе. Всіма мовами. Без отої дурної граматики і вчителів-мучителів.

Те, що висловлює шефиня, власне, не зовсім відповідає поглядам сучасної теології. Та якщо з нього зішкребти всі нашарування інтелектуальних формулювань, то навряд чи залишиться більше, ніж каже шефиня і відчувають діти, погладжуючи холодний мармур священного саркофага.

Саме дітей має на увазі шефиня, коли в несподіваному душевному пориві заявляє:

— Якщо зараз котресь попросить у нас милостиню, я дам тисячу лір...

Тисяча лір — це хоч і не тисяча західнонімецьких марок, але все ж таки п'ять марок вісімдесят вісім пфенігів за останнім курсом, а вигляд великої банкноти з числом «1000», що не кажіть, справляє враження. Коли такі гроші дарують в ім'я святих, це їх тішить. Дітей також.

Надворі кілька малюків граються на сонці. Ганяють голубів, бавляться з кошеням, крутять дзеркальця на машинах. Милі діти. І бідні, звичайно. Їхні матері продають свічки, надувні кулі й інші дрібнички. Шефиня підбадьорливо всміхається до дітей. Вони всміхаються й собі. Але милостині жодне не просить.

— А в нас тільки й чуєш, що тут усі просять милостиню, — докірливо каже Емма Майзегайєр.

Цієї хвилини якийсь чоловік, трохи похитуючись, перетинає площу. Вицвілий і заяложений смугастий светр (колись давно, мабуть, червоно-білий), на грудях виріз, з якого вибивається густе чорно-сиве волосся, а в ньому — хрестик на золотому ланцюжку. Блідо-голубі вицвілі бавовняні штани до колін. Схожі на дві колони ноги вкриті бронзовою смагою, як, зрештою, й інші виставлені на показ частини тіла. І на додачу до всього — неймовірно велика голова, на якій третина обличчя, вільна від волосся, демонструє чудовий косметичний вплив моря, сонця, солі та Півдня.

— Боже! — тільки й промовляє шефиня, вражено зупиняючись.

І раптом назустріч їй у класичному жебрацькому жесті тягнеться рука.

— Prego, signora! [1] — клекочуть широченні груди.

— Фрідхен, як по-твоєму,— це не та дитина, якій я хотіла подарувати тисячу?

---

[1] «Благаю, синьйоро!» *(Італ.)*.

Фрідхен рішуче крутить головою і відступає назад. Кожен-бо німець, як людина чиста, охайна, знає, що така істота ніколи не ходить сама, а носить на собі багато спритних паразитів.

Той, що в смугастому светрі, стрясається ще раз, заклинаючи «синьйору» зглянутись. Як треба, він уміє і сльозу пустити.

Та оскільки за своє важке дитинство, а потім і у вищому горе-світі Еммі довелося побачити немало всіляких дивацтв і блазнювань, вона справді дістає банкноту з отим значущим числом. І тоді та людська гора оживає — ціла повінь щирого і вдаваного зворушення розливається перед очима бекенгорстських дам.

Колючі поцілунки в руку й рясні патьоки слини затьмарюють усі спогади про вишукані кривляння на прийомах.

— Дякую! — викрикує величезний рот. Викрикує німецькою мовою.

Шефиня. То ви вмієте по-німецькому?

Смугастий. Ну звісно!

Шефиня. Звідкіля ж ви?

Смугастий. Ви будете сміятися: з Тюрінгії!

Шефиня. Ннні-і-і!

Фрідхен пам'ятає, що її колеги з нижньовезерської мандрівної трупи такий викрик часом називали «вольтерівським». Цієї миті повз них саме проїздить автобус із написом: «Енхен із Тарау». Шибки у вікнах опущені, якесь дитя показує пальчиком і каже:

— Дивись, татку, які смішні люди!

А татко, вже й так лютий на цю країну за спекоту й за таку кількість запланованих скарбів мистецтва, досить голосно відповідає:

— І отаку потолоч ми ще й завозимо на роботу в Німеччину!

Шефиня, яка все це добре чує, показує «Енхен із Тарау» язика. Вона вивалює його так, як тільки може.

Після цього всі троє рушають через широченну Площу святого Антонія. Фрідхен весь час іде трохи позаду. Смугастий виявився з Гери.

— То було наше окружне місто,— гордо каже Емма Майзегайєр.— Там нас водили зі школи в театр, а як померла мама, ми з батьком ходили до кав'ярні «Квізізана» — ми її називали «забігайлівкою» — і з горя їли суничний пиріг із вершками. За тридцять пфенігів. Лісові суниці... Після такої втрати то була справжня втіха...

Як грається з нами життя і куди тільки не закидає воно людей! Майзегайєрів — на вершину людства, а матроса другого класу Ріхарда Ербзе під час його першого великого плавання — на якийсь підводний риф біля мису Анкона. Після того він заявив, що тепер ситий небезпечними морськими подорожами по саму зав'язку, лишився на березі й почав добувати собі шматок хліба нечесним шляхом.

— Головне — бути задоволеним, — каже пані Майзегайєр.

— А я задоволений, — відповідає колишній моряк Ербзе і перекладає ту прекрасну тисячку з кишені штанів до невеличкої кишеньки біля пояса.

В першій кишені дірка надто велика.

Навпроти базиліки святого виявляється гарненька тратторія. Вгорі дві звабливі вивіски: «Birra Padovana» — отже, справжнє падуанське пиво, перейняте в німців,— і «Cucina casalinga». В перекладі це означає «Домашня кухня», каже моряк із Гери. Певна річ, італійська домашня кухня.

— Зайдімо, Ербзе, — мовить Емма. — Треба чимось набити черево! — І хапає земляка за руку, хоча Фрідхен і досі мучать сумніви щодо гігієни й санітарії. Адже тюрінгці теж певною мірою з півдня. В кожному разі, це не те, що справжні, чисті німці з півночі.

Однак з їхнього наміру нічого не виходить. Тільки-но трійця вмостилася коло залитого привітним сонцем столика, як з'явилася неприв'ітна кельнерка, несамовито розкричалася, закишкала на німців і прогнала їх з тратторії, мов костогризів з вишні. Ця італійка повелася з німцями точнісінько так, як багато які німці поводяться з італійцями. І це з матір'ю консула, почесного голови і доктора h. c.!

— Мені шкода, — каже земляк із Тюрінгії, — але це стерво мене знає. Я тут жебрачу здебільшого он біля того третього входу...

Він показує на один із височенних порталів, що ведуть до лісу пломінців біля святих мощей.

— А якось вона загубила свій гаманець... І пожалілася Антонію...

Оскільки в цього святого все має happy-end, шефиня запитує:

— І, мабуть, знайшла його?

— Та знайшла, — відповідає Ербзе. — У мене.

ЛИСТ

«Тепер можеш дивуватися, Лінхен. Твоя старенька сирена вирішила нашкрябати довгого листа. От раптом закортіло і край. Бо тут стільки подій сталося!.. Пишу тобі з Падуї. Знаєш де це? Внизу трохи ліворуч на карті. Італійці пишуть цю назву неправильно: Padova. Але взагалі ця банда макаронників мені подобається. Тим-то я й пишу тобі.

А тепер держись, щоб не впала. Я тут завела собі того, що у вищому світі називають «кавалером серця». Кумедний тип. Моряк. Із Гери. Говорить точнісінько так, як у нас вдома, але й по-італійському вміє. Якось іде з нами по одній фешенебельній вулиці, де пальм, як у нас вдома слив. Показує раптом на якусь здоровенну віллу й каже: «Оце тут я живу, любі дами». Ми з Фрідхен аж роти пороззявляли, наче якісь дурепи. Бо то не вілла, а справжній palazzo, як вони тут кажуть, — із скульптурами на даху і т. ін. «Чоловіче, — кажу йому, — а ти не той?..» І постукую пальцем себе по лобі. Я на нього кажу «ти». Адже він жебрак, ледащо. А то, може, і ще гірше. Державні готелі з залізними гратами на вікнах він знає як свої п'ять пальців. Але ж який веселий! «Можу навіть показати вам, де моя спальня, — каже моряк далі. — Якщо котрась із дам має охоту...» Там ріс живопліт, а в ньому була дірка. «Вхід для панів», — пояснює чоловік. А за живоплотом — такий собі дерев'яний сарайчик, геть занедбаний. «Це моя зимова резиденція, — каже він. — А навесні та влітку я ночую в своєму парку».

Ох, Лінхен, куди там нашим весні та літу до їхніх! Ти знаєш, північнорейнсько-вестфальський клімат погано впливає на вдачу. Тим-то люди там стають релігійними фанатиками, пристають до ХДС і взагалі витворяють на Півночі всі оті штуки...

Ти тільки не дивуйся, як я тобі скажу, де ми обідаємо. У монастирі. Обід для безпритульних. Ох і суп'єкти ж там збираються! Чи пра-

вильніше писати «суб'єгти»? Це Ріхард Ербзе — так звати морячка — провів нас туди. Здоровенна зала, а на стінах сила-силенна усяких релігійних картин. Монастирем завідує одна свята — там на стіні перемальоване все її життя. Ті картини називаються фрезками. Не тільки через те, що на них багато кольору фрез. Посередині стоїть білий стіл, а на ньому величезний казан. З нього черничка насипає в бляшані мисочки страву: тричі на тиждень ріденьку— тут її називають broda, і тричі густу, цю називають pasta. Власне, це або макарони, або спагетті, або щось таке. Але смачно — пальчики оближеш. Побачила б ти, як тьопає туди наш Ріхард! А в неділю піст. У неділю вони моляться. Чи, може, варять собі щось смачніше.

А черничка та дуже мила. Вродою, правда, бог її обділив. Зизоока, як цап. Але тільки на праве око. Ербзе каже, що коли поглянути на неї з лівого боку та ще й трохи примружитись, то вона може здатися навіть красунею. Але він каже так лише тому, що спить і бачить її з макаронами. А як закотить очі та як прокаже «Dominus vobiscum»[1] чи «Deo graraas»[2] або ще щось таке, то колишнього протестанта й досі аж пересмикує! Фрідхен спершу взагалі не хотіла туди йти, але я їй сказала: «Хоч із голоду вмирай, але сама в ресторан не смій». На заощаджені в монастирі гроші ми зможемо довше побути тут. Фрідхен уже трохи белькоче щось латиною, але ще червоніє. Це в ній бунтує Лютер, якого вона всмоктала з молоком матері.

Відрекомендовуючи мене й Фрідхен, Ербзе назвав нас «бідними пілігримками». Тієї хвилини мені було трохи наче аж соромно, бо я пригадала віллу «Ешенбрух» у Бекенгорсті. Добре, що хоч не взяла з собою всіх отих обручок та брязкалець, які доводиться чіпляти на себе вдома. Так що ходжу я тут у самій спідниці та кофтині, і черничка коло супу нічого не підозрює й поглядає на мене досить доброзичливо. «Благословенна будь, люба дочко!» — каже вона. Дівчиною її віддали на виховання в Баварію, і там вона й навчилася по-нашому. А мені чорт надав бовкнути: «Ой, матінко, ви хоч можете радіти, що не маєте зятьків!»

На щастя, вона нічого не зрозуміла, а Ріхард після того порадив мені поводитися більш по-християнському, якщо я хочу їсти добрі макарони. Це він слушно сказав. Я коли подумаю, яких християн корчать із себе пани в нашій промисловості та в політиці — і то теж лише заради макаронів у вигляді грошенят та шикарних машин! — то починаю розуміти, що Ербзе таки має рацію. І роблю так, як він радить.

Ти, либонь, сміятимешся, що твоя старенька язичниця Емма стає тепер ревною богомолкою. А може, й ти гадаєш, як дехто, що нічого іншого з колишніх повій і не виходить?

Адже я приїхала сюди просити Антонія, щоб він допоміг позбирати докупи моїх дітей. А в старих італійців, де ми живемо (дуже мила місцина, зразу за будинком — кладовище), знайшлося щось на зразок інструкції — як використовувати Антонія. Є там і по-німецькому. Там написано, що святий не лише віддає загублені годинники, гаманці та ключі, а й повертає людину до її внутрішнього світу. Там написано «полігрима». Отож я теж повернулася до свого внутрішнього світу і трохи навела в ньому лад. Підмела й прибрала. Та воно й треба було.

[1] «Бог з вами!» *(Лат.)*
[2] «Спасибі тобі, боже» *(лат.)*.

А всю оту паршиву вишуканість та пиху я викидаю геть. Нам, Майзегайєрам, це не потрібно. І через те до справжньої богомолки мені ще далеко.

У ті дні, коли нам дають густу страву, ми з Ербзе завжди йдемо після обіду хильнути по чарці. Це, каже він, допомагає перетравлювати макарони. Ми купуємо в шинку чималеньку пляшку вина й сідаємо десь у парку чи коло річки. Просто на землі. Тобто на траві. Вода навіює на колишнього моряка меланкатолічний настрій, і він заводить своїм басом, як ото Ганс Альберс, про море. Потім набирається як чіп, а недавно почав навіть залицятися до Фрідхен. Я, звісно, заліпила йому в вухо.

Та це не вадить нашому приятелюванню. Побачила б ти, як ми втрьох попідручки тягнемося через усе містечко! Тільки не роззявляйте дуже ротів, каже всякий раз Ербзе. Не хочеться ж, щоб усі знали, що ми німці. Тут таких і без нас вистачає. А до чого смішно слухати, що кажуть про нас туристи! Найчастіше можна почути: «Типові італійці». Або: «Типові асоціальні елементи». І чого це, власне, у себе в Німеччині ми так любимо слово «типовий»? Це для нас справді дуже типово.

На цьому я кінчатиму, Лінхен. Твоя матуся з великою охотою зосталася б тут назавжди. Часом я думаю собі: «От якби нас побачив хтось із Бекенгорста!» Але ж це так далеко! І слава Богу, що далеко.

Вітай Додді і всіх ваших мужчин. Нехай їм і далі добре міситься й печеться!

Ваша Емма.»

ГРОЗА НАД CAMPOSANTO[1]

У день народження Емми Майзегайєр вся трійця з святковим галасом вирушає на вулиці Падуї. Однак спершу про всяк випадок усі заходять до Антонія, і шефиня ставить йому ще одну свічку. Але на цей раз тільки за п'ятсот лір — маленький Ісусик вийшов на ній досить таки хирлявим. А морякові з Гери шефиня знов дарує банкноту. Правда, цього разу тільки на сто лір, тобто п'ятдесят вісім пфенігів. Ербзе вишкірює зуби, плює на гроші — це приносить щастя — і віддає банкноту першому-ліпшому італійському хлоп'яті. А те купує собі свищика — також з Ісусиком. Для Антонія на іграшці не вистачило місця.

Подарунок Фрідхен Еммі сподобався: невеличка гарненька коробочка зі скла, в якій стоїть Антоній з маленьким Ісусом на руках, а коли ту коробочку перекинути, на обох падає сніг.

— Чарівно! — вигукує шефиня. — У віллі «Ешенбрух» я поставлю це в скляну шафу.

Ербзе поцупив у «своєму» парку високу троянду і взяв її ніжкою в зуби, щоб не так швидко зів'яла. Ювілярка вдягла зелену в'язану сукню, яка в чернички біля казана викликає захват. Оскільки цього дня в неї макарони, наші прочани й сьогодні приходять на обід для безпритульних. Аж після того вони дозволяють собі багатшу трапезу й розпивають на площі пляшку «Москадо» — лоскітливого й солодкого, як гріх, вина. З обслугою тут поки що ускладнень немає — в цьому ра-

[1] Кладовище *(італ.)*.

йоні моряк іще не «кидав якір». Вигідні для жебракування місця в Падуї розподілені між відповідними дамами й панами згідно з їхнім трудовим стажем, а «Il Santo»[1] належить якраз до таких місць. Ербзе здобув на нього право всього три чи чотири роки тому.

Отож поки трійця втішається своїм інкогніто й солодким, як гріх, вином, на площу завертає зелений автобус. На ньому великими розгонистими літерами написано: «Туристська радість».

— Ти тільки поглянь на отих нікчем в автобусі, — звертається шефиня до Фрідхен. — Це якраз ті, що схожі на туристів!..

— Та вони ж із Біллерштедта! — вражено вигукує Фрідхен.

І справді, «нікчеми», що поприлипали носами до шибок автобуса, як дві краплі води схожі на зівак з базарної площі в Біллерштедті, де Емма Майзегайєр попивала з італійцями пиво й мила ноги.

Автобус зупиняється. Першим вискакує чоловік, що сидів попереду біля водія. Він ще з вікна побачив суб'єкта в смугастому светрі і з трояндою в зубах. Ще мить — і праворуч, ліворуч, спереду і ззаду клацає затвор його фотокамери.

— Гей ви! Що ви собі дозволяєте?! — кричить шефиня і дає команду відступати.

Та цієї миті з'являється кельнер — ні, в Падуї дамам таки не щастить з обслугою! — і обурено вигукує:

— Pagare![2]

Фрідхен тремтячими руками подає гроші. Забагато. З'являється поліцейський — геть увесь у сріблі і з шаблею при боці. А з автобуса виходить пані вахмістерка Кольман, синок якої служить учнем у бекенгорстській філії ФБТ.

— О, ласкава пані!— промовляє вона солодко-солодко.— Я й не думала, що ми тут зустрінемось.

«Ну, якщо й до цього доклав рук Антоній, то хай начувається!» — розлючено думає шефиня, потім криво посміхається, хихикає і доброзичливо помахує рукою, як цього навчилася на світських прийомах. Але в цю мить Ербзе, що його Фрідхен тим часом завбачливо відтягла вбік, наступає на ногу одному біллерштедтцеві, старшому фінансовому інспекторові Шіммельману.

— Бидло! — кричить Шіммельман.

— Падло!— відповідає Ербзе.

Типова німецька агресивність. Ту ж хвилину знов з'являється грізний, весь у сріблі поліцейський. А навколо метушиться той самий веселий фотограф. З «Туристської радості» вивантажують валізи й заносять їх до готелю «Рим» (друга категорія).

— Ви теж тут живете?— цікавиться пані Кольман, якій дуже хочеться замовити перед бекенгорстською шефинею слівце за свого Дітера.

— Ні,— відповідає та, а Фрідхен, до якої на мить вертається самовладання, вигукує:

— Ми живемо в готелі «Palazzo»!

Вона саме згадала про дерев'яний сарай їхнього моряка.

— То, може, ми б якось зустрілися?

О, як би хотілося зараз Еммі Майзегайєр дати цій дурепі добрячого ляпаса! Але світські звички знов беруть гору, і вона відповідає:

---

[1] Святий *(італ.)*.

[2] Заплатіть! *(Італ.)*.

— На жаль, ми не зможемо. Сьогодні від'їздимо...

А Фрідхен киває головою на моряка й додає:

— Оцей уже йде по наші валізи.

— Шкода,— зітхає пані вахмістерка Кольман.

Після цього біллерштедтці з шумом ввалюються в готель, озираючись на всі боки, проте ні гаманців їхніх, ані валіз ніхто не краде. Готель «Рим» ураз — гоп!— ковтає всю «Туристську радість».

— Слухайте, ви! Всі під домашній арешт, поки ця банда завтра не виїде!— наказує шефиня і з полегкістю переводить дух.

— Вам часом не здалося, що фотографа ми вже десь зустрічали?— питає Фрідхен, забувши від хвилювання звернутися до своєї посестри на «ти».

— Та начебто...—каже Емма Майзегайєр.

— Чи не на вінчанні в церкві?

От тобі й маєш! А якщо це справді він? Отой, з котрого Карл не спускав очей. Гарна ніч, мальовничі місця... Тут можна щось придумати.

Мальовничі місця змінюються ще до настання ночі. З боку долини річки Брента насуваються грозові хмари, схожі на величезні надуті пузирі. В садах, у парках і на кладовищах кипариси протинають гострими верхівками їхні животи, і розімлілу на сонці землю заливають потоки води. Вони підмивають і зносять усе на своєму шляху. Автор цього багатого на відтінки громового концерту — Джоакіно Россіні (1792—1868). Спалахи блискавок створюють ефект відверто натуралістичного театру. Іменинниця й Фрідхен стоять у своїй кімнаті край розчиненого вікна і дивляться на кладовище.

Якою ж білизною світиться на цьому тлі мармур пам'ятників на могилах знатних людей! З нічної пітьми вихоплюються добрі генії з кошиками троянд, випурхують старомодні ангелочки з нікудишніми аеродинамічними формами, немов галич із підрізаними крилами. Бездиханні діти, застиглі в оманливому сні у своїх мармурових колисках, не розплющують оченят на яскраві спалахи. І до всього цього — панoптикум із виліплених за життя, по смерті, чи за фотокартками голів, що слідом за громом немовби перекочуються в морок. У генерала, погруддя якого з ощадності обрізане попід самісінькими орденами — з погляду мистецтва штани не становлять ніякої цінності,— аж стовбурчаться кінчики вусів від цього протистатутного безладу на учбовому плацу camposanto.

— Ой, там хтось танцює! — раптом пронизливо скрикує шефиня.

За спиною в Емми Майзегайєр пробіг холод.

— Та ні,— відказує Фрідхен,— то теж пам'ятники мертвим!

Вона, певна річ, хоче сказати, що то пам'ятники живим, проте у веремії цієї ночі серед білого дня в неї все переплуталось. Одразу після цього грозового спектаклю перед очима німецьких дам зовсім близько постане щойно вимитий дощем шедевр італійського скульптурного мистецтва: мужній юнак, витесаний з каменю на весь зріст аж до шнурків і підборів («Ох, коханий покійнику, для тебе нам нічого не шкода!»), в мундирі й при орденах. Форма військово-повітряних сил вермахту. Його сусіда на тому світі, генерал, міг би назвати кожен орден — деякі з них навіть вищі за його власні, але ж пілотам з нагородами було куди легше! З нагородами, а також з дівчатами. Та, з якою юнак одружився і яка невдовзі після нього теж померла,— може, з горя, а може, під час пологів,— була красуня. Вишукана лінія голови, вишукана лінія

стегон... Він і вона тримаються за руки, обоє мов живі. Здалеку здається, ніби вони танцюють. Але це прощальний танок. Юнака зіб'ють десь неподалік від Бекенгорста. Як це сумно, що мусиш завжди стояти отак у дощ і в спеку, вдень і вночі, ув'язнений у білий мармур. За нього заплатили, мабуть, тесть і теща покійного capitano. Представники важкої промисловості...

Шефиня впадає в меланхолію.

—Може, так воно й краще: перше кохання, любовне сп'яніння, перша шлюбна ніч — по змозі, ще до шлюбу,— і одразу на той світ! Як то кажуть, «у розквіті сил»... А то б він уже давно став самовдоволеним бурмилом із власною машиною, який необережно обганяє всіх на дорозі, й досі б уже розбив собі голову об пальму. Чи об тополю — це, власне, не набагато приємніше. Хіба що рана не такого благородного походження. А вона? Троє діток, старий волочиться з чужими жінками і вже давно став їй осоружний. Попід очима в неї дуже рано з'являються зморшки. Вдова з освітою і без чоловіка в ліжку... А так це їй не загрожує... Ох, Фрідхен, як по-твоєму, чи не краще вчинила я? У мене кожен новий чоловік завжди готовий був звільнити своє місце. А крім того, клієнти: можна, мовляв, ще трошки? Ще трошки завжди можна було. Тепер я цим навіть пишаюся...

У такі роздуми поринає Емма Майзегайєр, коли в Падуї розгулюється гроза, а «Туристська радість» з Біллерштедта змушує її сісти під домашній арешт. І такий вигляд має підсумок життя старої дами, що прийшла у свій день народження на кладовище. Може, не такий уже й сумний підсумок.

FINIS PADOVAE

Латиною це означає «Кінець Падуї». Що, власне, зовсім не відповідає дійсності, бо Падуї кінець іще, слава богу, не загрожує — куди ближчі до нього інші міста з їхніми цивілізаційними клопотами. Як, скажімо, Венеція. Однак для бекенгорстських дам Падуя кінчається. І багато раніше, ніж вони гадали. Кінчається ще того самого дня, відразу після грози.

Рано-вранці Емма Майзегайєр відкриває в кімнаті сумочку (подарунок від Карла, небесно-синього кольору, шкіра наче справжня)— і нічого в ній не знаходить. Нічого нема й на нічному столику. Під ліжком, на шафі — дурниці, звичайно!— у валізі... Ані сліду. Ще раз до сумочки. Нема.

— Фрідхен, мій гаманець зник!

— Заспокойся і пошукай ще раз...

— Тобі добре казати — «заспокойся»...

Шефиня гарячково передивляється все ще раз. Потім ще. І ще раз у зворотному порядку.

— Святий Антонію, мій гаманець!..

Тепер компетентному святому саме час, власне, братися до діла, як тому агентові з Скотланд-Ярду, тільки працювати за власними методами. Скажімо, легенько взяти шефиню за ручку й повести куди треба чи шепнути на вушко: «Там твій гаманець і там...» Але нічого такого не відбувається.

— Фрідхен, ти не пригадуєш, коли бачила мій гаманець востаннє?
— Ти тримала його в руках на піцці.
— Не на «піцці», а на «п'яцці».
— Коли саме приїхали біллерштедтці...
Трясця її матері, отій «Туристській радості»!..
— Може, Ріхард щось знає?
— А може, це він пожартував зі мною?

Отже, Ріхард Ербзе — ultima spes, остання надія його супутниць. Тобто вони ще покладають надії, звичайно, і на Антонія. Але ж Антонія теж нема. Біля саркофага Емма придбала кольоровий образок: ВІН у коричневій рясі з напівголим (клімат це дозволяє) немовлям Ісусом на руках, а довкола на квітучому лузі граються дітки... «S. Antonio di Padova, pregate per noi!» — «Святий Антонію, замов за нас словечко!» — переклав моряк. Того Антонія шефиня поклала до свого гаманця, і ось гаманець зник разом із святим.

Важко сказати, на чиєму боці був тепер Антоній — на боці того, хто загубив гаманець, чи того, хто його взяв. Чи знають це бодай теологи? Шефиня була геть розгублена.

Цього дня вони з Фрідхен прийшли до брами монастиря, де щодня зустрічалися перед обідом з Ербзе, на чверть години раніше. Моряк завжди приходив вчасно, бо завжди був голодний. Сьогодні він не з'явився й на чверть години пізніше.

— Скільки там було?

— Добре не знаю,— відказала Емма,— але не менш як тридцять тисяч.

—Тридцять тисяч?!

Фрідхен трохи не зомліла.

— Авжеж, сто сімдесят п'ять марок.— Лічити в думці Емма колись уміла найкраще в класі.— Щастя, що великі гроші я держу в пазусі.

Моряк не прийшов. Черничка біля казана підняла черпак — сьогодні була ріденька баланда, broda — і здивовано звела брови, побачивши своїх прочанок самих. А коли нордичні дами спитали про Ербзе, черничка тільки здвигнула плечима.

— Обіду він ніколи не пропускав, — сказала вона. — Може, занедужав?

І занурила в казан черпак.

Занедужав? А чого ж, може, й занедужав, принаймні лишається хоч якась надія. Шефиня відставляє тарілку вбік. Сьогодні їй не до обіду.

— До pallazzo! — командує вона.

Коли дві паломниці, не доторкнувшись до юшки, раптом починають пробиратися під брязкіт ложок і плямкання безпритульних до виходу, западає гнітюча тиша. Цих двох тут не побачать уже ніколи.

Вони вирушають через Via Capelli до Piazza del Santo. Ербзе нема й тут. Починаються довгі блукання під гарячим південним небом. У Падуї стільки вулиць із пальмами! Фрідхен, у якої на цьому клятому Півдні ноги й так нестерпно паряться, голодна, з докором в очах плентається за товаришкою. В шефині ноги куди довші...

— Що ж ми робитимемо, — пригнічено питає Фрідхен, — коли не знайдемо його?

— Поїдемо... — відказує шефиня.

— А якщо знайдемо?

— Теж поїдемо...

Багатого вибору майбутнє їм не відкриває. Фрідхен уже сита цією Італією й італійцями по саму зав'язку. Її упередження підтвердилось. Все ж таки вони тут крадуть... А якщо це зробив Ербзе?.. Однак висловити таке припущення вголос Фрідхен навіть не наважилась. Чи Емма бодай припускає таку думку?

Ось нарешті й ті самі пальми. І той самий будинок. Дірка в живоплоті.

— Лізь, ти щупліша...

Сьогодні до шефині час від часу повертається владний тон.

— А якщо там собака?

— Не мели дурниць, він би досі вже вискочив сюди!

Щодо дірки в живоплоті аргумент шефині з Бекенгорста досить вагомий. Фрідхен лізе. В сараї пахне не зовсім приємно. Ковдри, вовняні шкарпетки, теплі штани — безпритульні моряки теж мусять думати про зиму. І більш нічого — ні хворого Ербзе, ні «прощального листа». Останні залишки милосердних почуттів у Фрідхен згасають.

Але собака в дворі все ж таки був. Здоровенний-здоровенний, трохи не з теля. Крізь дірку в живоплоті він би не проліз. Фрідхен пролізла. Щоправда, одна її туфля лишилася в зубах того не дуже спритного «теляти». Ще й це на додачу!

Тепер бекенгорстські дами сумніву вже не мають: гаманець і святий Антоній у моряка. Ріхард Ербзе — злодій!

— Може, заявити в поліцію? — трохи не крізь сльози питає Фрідхен після того, як стягла з ноги й другу туфлю та панчохи.

Однак шефиня тільки промовила:

— Заявити на земляка?

В шефині взяло гору те, що нині відіграє таку велику роль у житті німців: земляцтво. Часом декому навіть кортить осучаснити один знаменитий вислів імператора Вільгельма II і сказати: «Для мене більш немає німців, є тільки земляки». Той час уже вкрився шаром пороху, одначе іноді й досі чути його пісеньки і його місцеві гімни. Коли в Мюнхені баварці сходяться з бельгійцями на футбольному полі чи натискають на педалі велосипедів, на стадіоні лунає: «З тобою бог, баварців краю», і про всяк випадок усі — баварців серед них не багато — встають, бо оте слабеньке, безнадійне дудукання в дудки нагадує їм якийсь гімн. Але з-поміж гонщиків неодмінно знайдеться хоч один сілезець, і в ті священні хвилини піднесення у ньому на всю силу дає про себе знати Рюбецаль[1] із його гномами. Земляк Рюбецаль!

Хтось інший покладає на судетсько-німецьку мелодію ліси й ниви Богемії. А східнопрусська мелодія і померанський марш у суміші з північно- і східнофризькими патріотичними почуттями, дають хрестоносний музичний візерунок. У кожному власне море б'є в береги і підмиває душу. Хайль Веймар і Ошац! Ми з одного округу, з одного міста, з однієї гімназії! Нехай нашим стягом буде реальна гімназія імені Вільгельма Ернеста!

Тільки не кривдити нікого з рідного гніздечка! Це люди добірні. Це люди найкращі. Це люди свої. З ними можна й заспівати — тричотири... Решта — набрід і просто випадкові перехожі. Цих треба винищувати. Стріляти. Колись у мене був великий фатерлянд. Від Рейну до Ельби, від Ізару до Шляй. Все це розпадається. На крихітні фатерляндики. Мій Тріпстріл[2] — пуп землі!..

[1] Дух сілезьких Гір Велетня.

[2] Не плутати з Тріптісом *(прим. авт.)*.

Місто Гера лежить на річці Гері. У них там також є своя пісня. Майзегайєри походять з-над Орли. «Моя ти Орло...» Але при цьому не треба принаймні вставати. Однак той, хто народився над Орлою, не заявить на свого земляка з Гери в падуанську поліцію!

А що, власне, ще було в тому гаманці? Там була пачечка пожовклих фотокарток. Батько за столярним верстатом, мати в домовині... А ще — певна річ, з давніших часів — обоє на власному весіллі. Між ними Емма з кісками — просто чарівне дівча. Позаду стоїть пастор Дюнегак з притисненою до черева біблією. Знімки кількох чоловіків, здебільшого 6×9.

Були в гаманці й фото декого з дітей. Ще двадцятих років. Тепер Емма, певно, вже й не скаже, скільки вона тоді їх мала. Деяких рано забрав до себе господь. У гаманці був засушений лавровий листок з могилки Герібертика... Тепер хлопчик лежить там, по той бік кордону. А поламаний листочок уже й не пахнув лавром...

— Адже то були духовні цінності, Фрідхен, — каже Емма Майзегайєр і зітхає.— І в добрі, і в лихі часи вони лишалися при мені. Я Антонія теж туди поклала була, щоб він за ними наглядав. За ними й за лірами. А він дав драла. І з ким — з Ріхардом Ербзе! Святі теж не ті, що були колись..

Від «Cusina casalinga» шефиня кидає ще один косий погляд на пресвяту церкву Антонія. Потім вони з Фрідхен випивають по чарці гіркої. Кельнерка дам не впізнає і поводиться з ними чемно. Каже щось про «belissima». Це, мабуть, означає, що «сьогодні гарний вечір». В останньому промінні сонця сірі бані церкви стають червоними. Бекенгорстські дами втуплюють у них бездумні погляди.

— Ходімо збиратися, — каже Емма.

Але спочатку вона купує в одному з рундучків ще одну свічку за сто лір і кидає її в найближчий риштак.

— Ось так! — каже вона.

Поки пані вахмістерка Кольман — вона вже повернулася до Біллерштедта — розпускає через свого синочка Дітера чутки, що викликають на всіх бекенгорстських підприємствах ФБТ, а заразом і серед тимчасового керівництва, замішання, в одному незвичайному і для колективних екскурсій поки що недоступному місці відбувається така розмова. Підтвердити її документально змоги немає. Зате не може бути вчинений і відповідний зворотний позов. Однак, якщо ми з вами не лінувалися, коли готувались до конфірмації, і не даремно платили високий церковий податок, сподіваючись на повне відпущення гріхів, то можемо уявити собі ту розмову так.

ЕПІЛОГ НА НЕБІ

(вірогідність не гарантуємо)

А. Добривечір!
Б. Алілуя!
А. Чи я туди потрапив? Ангел-регулювальник послав мене до вас.
Б. У нас відділ утоплеників.

А. Тоді я потрапив куди треба. Моє прізвище Ербзе. Ріхард Франц Ербзе. Родом із Гери. А вас як звати?

Б. Ми тут прізвищ не маємо. Ми звертаємось один до одного на «ти». Тут у кожного своя сферична мелодія. У мене, скажімо, — «Ой ти, ружо».

А. Ох ти й шельма!

Б. Критикувати в нас заборонено.

А. Оце режим! А втім, цього й слід було сподіватися.

В., Г., Д. (підлітають під звуки класичної музики).

Цих незбагненних див видіння
Сповняє силою серця.
І, як у перший день творіння,
Прекрасні всі діла творця [1].

Б. А киш, геть звідси! Заткніть нарешті пельки! Ви заважаєте мені виконувати службові обов'язки.

(Сферична музика стихає.)

А. А це що були за диваки?

Б. Три покійні вчителі німецької гімназії. Стараються, щоб заробити в шефа добрі оцінки. Цілу вічність декламують «Фауста» Гете. Називають себе «Хором покійних штудієнратів[2]».

А. Цілу вічність?

Б. Атож.

А. А хіба звідси не можна вибратись?

Б. Ні-і.

А. Сто чортів!

Б. Тобі й це не поможе. Ми тут ще й не до такого звикли.

А. ...твою душу!

Б. Ха! Тепер таке можна почути вже навіть серед апостолів... Унизу ви хоч трохи стримуєтесь. Тим-то вам і важче тут, нагорі, кого-небудь розізлити... Машин тут немає, повітря ніхто не забруднює... А ти ж як сюди потрапив?

А. Був моряком — ще колись давно. Не вмів плавати. Ти ж бо знаєш, більшість моряків плавати не вміють. А як умієш, то тільки довше мучитимешся.

Б. Чоловіче добрий, якого ж біса тебе понесло на море, коли ти не моряк?

А. Розумієш, мене потягло на романтику. А тут нежданo-негадано гроші в руки попали. Я собі й подумав: «А чи не гайнути мені до Венеції?» Спогади молодості... Я, бач, до останнього часу мав постійне місце коло святого Антонія в Падуї. А той святий — хочеш того чи ні — змушує тебе раз у раз знаходити чужі речі, навіть якщо вони зовсім тобі й не потрібні.

Б. Тільки повернути первісної невинності він не може. Вона вже попала до чорта в зуби...

А. Одне слово, сів я в невеликий човник і поплив до Лідо. Коли це підпливає чималий моторний човен. Група німецьких туристів. Один із них і гукає в рупор: «За бакбортом,— хоч насправді я був у них з пра-

[1] Тут і далі цитати з «Фауста» Й. В. Гете.

[2] Штудієнрат — звання вчителя повної середньої школи у ФРН.

вого борту,— ви бачите човен з прекрасним венеціанським типом». Типом!.. Вся та орава кинулася з фото- і кінокамерами на лівий борт, і моторка перекинулась. А я з своїм човником потрапив у коловерть. Затягло... А оті туристики, мабуть, теж скоро тут з'являться.

Б. Їх усіх урятували, друже.

А. Врятували?! У мене завжди так. Вони винуваті, а розплачуюсь за них я — попав сюди нагору.

Б. Ми бачили, як тебе ховали. Чи, скоріше, як ти сам ховався під водою.

А. О, то ви звідси бачите все, що діється внизу?

Б. Не все, а лиш похорони. Це важливо для нас, так би мовити, з фахового погляду. А з тобою діло було так. Двоє чоловіків, найнижчі службовці з громадської похоронної контори — їх називають «групою знищення трупів»,— повезли тебе чорною гондолою до острова на кладовище. Саме сідало сонце. Гра барв була дивовижна. За ціле життя тебе не фотографували більше, ніж того надвечір'я у прокатній домовині.

А. «Смерть у Венеції»...

Б. Ті похоронні хлопці дуже лаялися, що ти такий мокрий!.. Адже тоді днище домовини скоріше прогниває, і в ньому, а заразом і в бюджеті їхньої контори, утворюється дірка.

А. Багатому топитися краще...

Б. Слухай, а як це тобі, власне, «нежданo-негадано попали в руки гроші»?

А. Та поділився з однією багатою дамочкою.

Б. А вона з тобою теж?

А. Та, сказати правду, не зовсім...

Б. А де ж ділася після дільби решта грошей?

А. Гаманця я відіслав до генерального консульства Федеративної Республіки Німеччини в Мілані. Його повернуть тій дамі.

Б. Порожнього?

А. Угу. Тобто в ньому зосталося ще до біса всякої всячини. Її папери, старі фотокартки й інший мотлох. Вона буде рада, це я добре знаю. Шикарна була бабця. Якась Майзегайєрка! Католичка.

Б. Тут нагорі це вже не має ніякого значення.

А. А що ви робите з ірландцями?

Б. У них тут свій резерват. Можуть там спокійно робити те, що робили досі. Це для них просто рай... Східним і західним берлінцям теж відведено власні куточки в раю. З погляду безпеки.

А. До речі, а як потрапив сюди ти? Коли не таємниця.

Б. Звичайно, ні. Родом я з Берліна. Із Західного. Спортсмен. Плавав на каное. Тренувався завжди на озері Ванзее. Але одного разу мені наче щось у голову вдарило, і я поплив на Мале Ванзее... І ось лежу тепер на дні між Кольгазенським мостом і смолярнею Альбрехта.

А. Лежиш на дні? І досі?

Б. Авжеж.

А. А тут?.. Хіба тут проти цього не заперечують?

Б. Чого б вони заперечували... Сім'я найняла в Шпандау пожежну команду, і та процідила все озеро. А тоді взяли й поховали мене...

А. Я думав, ти лежиш десь у мулі коло смолярні...

Б. А де ж іще?! Моя невістка побоялася, щоб люди нічого не сказали і щоб її чоловік не мав на службі неприємностей. Їм це було

тим більш прикро, бо я, бач, служив у міській реєстраційній конторі. Тоді вони знайшли одну похоронну фірму, яка береться за таке діло. За гроші все можна зробити. Я сам бачив той похорон. Непогано вийшло. Навіть досить пишно. З священиком. Прийшли представники місцевої групи еСДеПееН. З прапорами. Певна річ, не з червоними. Квітів — ціла гора. Труну оббили срібними косинцями. Молитви, благословення. «Тлін до тліну...» Я таки потішився з власного похорону.

А. А що ж було в труні?

Б. Кілька мішків прілого вівса. Купили на дурничку в Райфайзена. Може, на могилі щось іще й виросте!..

А. О, вже йдуть новенькі. Схоже на те, що це група екскурсантів. Пора мені брати ноги на плечі...

Б. У тебе вже нема чого брати на плечі... Стривай, зараз я свисну на покійних учителів-мучителів. Покажуть тобі твоє місце... Тільки спочатку заскочиш до ка-п'ять...

А. Кримінальний відділ?! О, боже!..

Б. Звичайна формальність. Там сидять досвідчені німецькі судді давніх часів. Служили ще в нацистів. В усякому разі, тебе вони запишуть як такого, що симпатизує. Гадаю, тобі навіть дістанеться досить тепленьке містечко. Часом навіть бачитимеш, як повз нас пролітатимуть невідомі космічні тіла...

А. І ракети?

Б. Ох і розуму в тебе! Та хіба ж вони долетять аж сюди, на небо!

В., Г., Д. (підлітають, монотонно співаючи).

Далося нам із лиха пут
Шляхетний дух розкути...

Б. Ану тихіше там! Відведіть краще пана Ербзе до квадрату А-ікс-одинадцять...

А. Тут у вас як у Мангейма!

В., Г., Д.

Стремління вище й ревний труд
Сподобились покути.

А. Я б теж не від того...

В., Г., Д. (дуже радісно). Гете! Гете! Гете!.. О, невмирущий Гете!..

(Сферична музика: німецька грамофонна пластинка з записом «Алілуя» Георга Фрідріха Генделя. Стерео, але можна ставити й на монопрогравач.)

Отже, свій гаманець Емма Майзегайєр одержить. З Мілана. Стара дама у віллі «Ешенбрух» буде страшенно рада. Він теж був з біса радий, Ріхард Ербзе. Шкода тільки, що вона ніколи не довідається, чим скінчилася прогулянка човником її земляка з Гери. Про це знають лише там, на тому світі — чи то пак, на небесах,— або ж романісти старої школи. Ті відають усе, як сам бог і його канцелярія. На небі і на землі.

ФУРГОН

О, який відчутний подих зими на Північному Рейні-Вестфалії! Пізньої осені пташки падають з неба й хапають гусінь на капусті. І все туман, туман... Але й ніч і туман немовби світлішають у дні всіляких святих, коли народ гуляє.

У Біллерштедті під час осіннього ярмарку вшановують святого Гелонія. Шефині туди зась. Пані вахмістерка Кольман, повернувшись із Падуї, нарозказувала всім найнеймовірніших історій. Розповіла про якогось божевільного типа, з яким нібито водилася там господиня Бекенгорста. А потім у недільному додатку до «Діпермоорботе» з'явилася серія кольорових знімків із лицемірним підписом: «Народний побут на Півдні», і героями того «народного побуту» були Ріхард Ербзе, Емма Майзегайєр і Фрідхен у вельми красномовних і вкрай конфузних падуанських обставинах. А внизу стояло: «Фото У. Б.».

Певна річ, знімки відразу обійшли ФБТ і скрізь викликали сміх. Надіслали їх і до Бургенланда та Лугано. Карла Майзегайєра вони довели до сказу, і він негайно подзвонив д-рові Карлкурту Клапгенгсту. В тій розмові чути було здебільшого один голос.

— Докторе, що за свинство робиться там у вас? Звідки ці знімки в газеті? «Народний побут» у Падуї, а в центрі всього — моя мати! П'яна, звичайно ж. Вашим обов'язком було пильнувати за нею... Так, так, вашим! І раптом вона з'являється з якимсь волоцюгою на кольорових фотографіях! Це підриває репутацію нашої фірми. Таке на руку лише конкурентам. І отій потолочі з Бургенланда... І хто заварив цю кашу? Хто такий У. Б.? Знов Ульріх Беккель! Хотів би я знати, хто йому платить. Не ви? Досить, Клапгенгсте, тепер я знаю, що ви здатні на все. І не вдавайте скривдженого, не корчте з себе порядну людину. Всі ви там одна шатія... Атож, проти мене. Оце в таких умовах я маю одужувати! В цьому так званому санаторії теж самі шахраюги. Якби тут не було Віттенгопф, я б уже давно втік звідси. Що вам робити? Прибрати отого Беккеля. Вбити, задушити — про мене. І вгамуйте кінець кінцем матір! Простежте, щоб вона не дістала більше ні пфеніга. Певна річ, ні на крок не випускати її з Бекенгорста і з вілли «Ешенбрух»..

(Магнітофонний запис ЦГ-178. Копії: Ервіну Карцлеві (Бекенгорст), Леопольду Майзегайєру (Бургенланд) і — вперше для інформації — редакторові Ульріху Беккелю).

Отож вибиратися на прогулянку до Біллерштедта шефині, як уже сказано, небезпечно. Але в Діпермоорі базарна площа ще краща. Площа Берти. Назвали її іменем графині Берти фон Бульбек, прилученої до святих на подяку за заснування місцевої церкви. І хай та площа зовсім не така знаменита й гамірна, як площі інших святих, зате вона має свої переваги. По-перше, там не вештаються біллерштедтці, бо від того жалюгідного «гуляння» їм з душі верне. По-друге, там можна здибати дрібних торговців, які не в змозі платити високих страхових зборів за місце на великій площі або дістати дозвіл на нього у раді общини, де сидять службовці з надто сучасними поглядами. А по-третє, життя тут плине так повільно, приємно, так по-старомодному мило...

Одне слово, як колись удома, вирішує Емма Майзегайєр. Кожного божого дня вона приходить на площу Берти. Попідручки з Фрідхен. Тиняється серед селян і селянських дітей. Смакує тюрінгськими смаженими ковбасками, покладеними, як і належить, у навпіл розкраяну булочку. Бозна-як сюди занесло одного емігранта з Тюрінгії, і той смажить ковбаски над деревним вугіллям точнісінько як удома. І смак у них такий, як удома... І пахнуть вони, як удома...

— Знаєш, Фрідхен, запах — це найголовніше. Запах знов повертає все назад...

І коли тут, у Діпермоорі, смажиться ковбаска, я чую запах свята стрільців у нас удома, в Нойштадті. А тоді ще продавали таку дрібненьку суху рибку — ми, дітвора, назвали її «рибулькою». Ти ось потягни носом. Чуєш що-небудь? Кінські яблука, тирса, іподром... Ні, нема нічого кращого за цей сморід!

На іподромі в мене все й почалося. Ходімо, спершу хильнемо по чарочці, тут славна горілка. Яка на запах, така й на смак. Клас!.. Іще по маленькій. По близнятах на кожну. З близнят я й почала. Мені було тоді років п'ятнадцять-сімнадцять. А він — директор іподрому... О, якби ти його побачила! Червоний фрак, чорний циліндр, монокль... Спершу він стояв за воротями — запрошував людей. Погойдувався, елегантно поплескував себе хлистом по долоні, по стегнах, по жижках. Опускав і знов приставляв до ока монокль. Потім зробив шикарний помах рукою, відсунув убік червону завісу, і юрба посунула всередину. На той час сільські хлопці ще не їздили на тракторах — вони ще вміли триматися в сідлі. А в касі за віконцем сиділа дівчина. Директор мені сказав, що то його племінниця. Я йому й повірила.

З своєю дружиною він не жив. Вона держала тир. А сама була така, що хоч стріляй. Непотріб, та й годі. Волосся чорне, наче в сажі вимазане. Вона їздила на своїй колясці, він — на своїй. І нічого їм не діялося. А от у мене...

Часом я брала за двадцять п'ять пфенігів коня — пополудні можна було покататися за півціни. Мене це взагалі страшенно хвилювало. Аж мурашки, бувало, по тілу бігають. А вечорами я каталася за півмарки. Тоді сходилися фабриканти, пили тюрінгське шампанське й милувалися кіньми. Ті пани за свої гроші хотіли щось побачити. Сідали завжди спереду, в ложі. Дві марки!

Якось у мене підібгалася спідничка. Тоді я ще була така сором'язлива! Я спідничку осмикнула. Але підійшов директор і знов підсмикнув її вгору. І трохи вище, ніж вона підібгалася була сама. А білизна ж у мене була така, що не соромно показати — мати сама прала. Трусики з гарної тканини, з мереживом — Майзегайєри для себе не скупилися. Мусила я їхати далі. Директор не взяв з мене тоді ні пфеніга. Зате пани аж засовалися на стільцях. Ті, що були без дружин — а більшість із них однаково не ходили з чоловіками в те місце,— почали мені підморгувати. Адже серед них були й материні клієнти.

А мене все те захоплювало дедалі дужче. Часом здавалося, наче я починаю летіти над землею. І від цього всередині в мене аж лоскотно якось ставало. Коли іподром уже мали зачиняти і я проїздила повз них востанне, директор мацнув мене за коліно. «Завтра,— каже,— приходь знов. Кататимешся безплатно. Я ще й дам тобі талер. А як вдягнешся під спідничкою трохи легше, то не пошкодую і пляшки шампанського...»

Ось як воно було, Фрідхен. Директор, звісно, виявився падлюкою. Але своє діло він добре знав. На третій вечір мусила я піти з ним після всього до фургона. Випити шампанського. Першого разу він скинув з себе лише червоний фрак. А потім скидав усе. Він розповідав мені, що раніше був наїзником у цирку, а ще раніше мав великий маєток, десь на Сході, трохи не коло самої Росії... Коли свято стрільців скінчилось, він розплакався і сказав, що я, мовляв, перше справді велике кохання в його житті. Тепер я знаю, що він брехав. Це саме він говорив раніше і отій старій із тиру, і своїй «племінничці»...

На другий рік він приїхав знов і взявся за своє. Отоді я й понесла. Близнюків... Смішно, але в місті мене найдужче незлюбили за те, що я привела саме близнюків. Мати спершу побурчала, побідкалася, але потім поводилась навіть дуже порядно. А батько таким півнем ходив!.. Він якраз тільки-тільки по-справжньому налагодив виготовлення домовин і вважав, що мій приплід сприятиме його популярності й поможе дістати вигідні замовлення.

І уяви собі, Фрідхен, через рік Егон — так звали мого директора — подарував старий фургон мені. А собі купив новий, більший — уже навіть з невеликим моторчиком — і сказав: «Може, він знадобиться тобі. Сама знаєш, що він може витримати». При цьому посмішка в нього була така зухвала, нахабна...

«Що ж мені з цим фургоном робити?» — подумала я. Але молодий експедитор Калер, який тоді саме вчащав до мене—у стайні в нього стояло двадцять коней, кілька карет і одні елегантні бігові сани,— сказав: «Можеш поставити його у мене. Там місця досить. А гляди настануть гірші часи, порубаєш його на дрова. Матимеш гарні тріски».

Ти, мабуть, сміятимешся, але в тому фургоні я навіть довгенько жила. Уже й з дітьми. Тоді чимало шкіряних заводів закривалося, багатим і бідним велося кепсько. Тепер таке називають економічною кризою, і зачіпає вона лише маленьких людей, а великі ще й наживаються. Через борги опечатали й мою квартиру. Зібрала я тоді свої манатки й дітей та й перебралася у фургон. Калер наказав, щоб його відвезли на луг, де колись проходили стрілецькі змагання, і фургон опинився якраз на тому самісінькому місці, де Егон колись пристарався мені близнюків. А потім, коли в дев'ятсот чотирнадцятому почалася війна, в наших чинбарів швиденько завелися гроші, бо мільйонам солдатів потрібні були чоботи. Тоді жінки чинбарів знов почали віддавати більше білизни в пральню — адже доти кожна сама мусила бовтатися на кухні в милі. Тепер уже й маленька людина стала на ноги знов трохи твердіше, а ми змогли вернутися у свою квартиру. І все-таки в тому іподромному фургоні я пережила гарні часи, Фрідхен,— може, навіть найкращі в своєму житті. Тим-то сьогодні ми підемо з тобою на іподром.

На жаль, цей похід кінчився для шефині розчаруванням. Хоч площа Берти у Діпермоорі й зовсім невелика і старомодна, іподром на ній уже зовсім не такий, як був п'ятдесят-шістдесят років тому. П'ять марок за вхід, у передніх рядах неодмінно треба замовляти вино, а якийсь патлатий тип у замшевому вбранні — жалюгідна подоба ковбоя — ляс-

кає хлистом. Музика гримить з магнітофона, і в дівчат не треба нічого й підсмикувати. А на конях погойдуються якісь нудотні роздягнені мумії.

Емма Майзегайєр і Фрідхен, навіть не дійшовши до своїх місць, на знак протесту рушили назад до виходу. Фрідхен вдала, ніби їй зробилося недобре, і після гарячої сварки біля каси вони забрали свої гроші за квитки назад.

— Краще ми на ці гроші хильнемо ще по одній,— заявила шефиня.— Ти знаєш, що найгірше в цьому балагані? Те, що тут уже не смердить іподромом — кінськими яблуками, тирсою і кінською сечею,— а пахне, як у церкві. Навіть іще свіжіше, бо немає ладану, а кругом майже сама молодь.

Вони випили по чарці, взяли таксі й поїхали додому. Але замість дому опинилися в рівчаку, бо водій машини виявився теж п'яним. Поліція про всяк випадок в усіх трьох — у пасажирок теж — узяла на аналіз кров. Результат перевершив усі сподівання.

ВНУТРІШНІЙ МОНОЛОГ ОДНІЄЇ ДВАДЦЯТИСЕМИРІЧНОЇ ДІВЧИНИ АРИСТОКРАТИЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ

(в легковій автомашині марки [1]*...)*

«Це тобі справді потрібно, Біргітто? Оця прогулянка до двоспального ліжка з коханцем за кермом? А як витріщались на нас італійські митники на кордоні! Їм не вперше бачити, як поважні пани з сивими скронями в'їздять з білявими дівчатами до їхньої країни. Багато з них їдуть із Лугано. Багато й з нашого санаторію... «Приватні масажі»... До цього ніхто нікого не силує. Після тих масажів пани чудово себе почувають... А нам однаково. Особливий сервіс вимагає особливої оплати. Власне, тільки заради неї там і тримаєшся. На все закриваєш очі.

Та воно не дуже й цікаво дивитися. Іноді пани пацієнти так розбалакаються, що вивернуть із душі все сміття. Про цього, що сидить поруч, я знаю майже все. Вульгарний тип. Одне слово, Майзегайєр [2]... Стерв'ятник, що розводиться про ліс, поле та луки. Заплісняві провінція... Осатанілий олень, що женеться за молодою самицею. Ні, я не маю охоти слухати, як він розводиться у ліжку... «Полювання як символ життя, навіть в еротиці...» Ох, Біргітто, вже самі його теревені про шляхетне полювання показують, яка паскудна у нього вдача».

— Ні, дякую, пане консул, кампарі зараз я не питиму.

«Консул? Куряче капшо ти, а не консул!.. [3]

У сорок п'ятому нас із дому мов вітром вимело. «Дівча мале, пішло

---

[1] Щоб уникнути звинувачень у прихованій рекламі, марку не зазначаємо *(прим. авт.)*.

[2] Нім. «Meisegeier» у перекладі дослівно означає «коршак, що поїдає синичок».

[3] Зверніть увагу на те, як вишукано висловлюється дівчина аристократичного походження порівняно з загальноприйнятою нині вульгарною манерою розмовляти *(прим. авт.)*.

саме...» Ні, не пішло, а поїхало в колоні біженців. Тато доживав віку десь у полоні, а цей викидав тут руку і присягався на вірність «фюрерові і народу». Більше він ні для того, ні для того так нічого й не зробив. Братика теж не стало... У свої півтора місяця не переніс п'ятнадцятиградусного морозу в спальні, чи то пак у фургоні. А мати — вдовиця, тепер вона вибилася в графині. Наїзниця в клубі «Шлезвіг-Гольштейн». Розсилає добродійні різдвяні листівочки, на чисту виручку від яких котромусь із в'єтнамських хлопчиків чи дівчаток дістанеться коробочка вітамінів чи ялинка... А ми, німецькі сироти аристократичного походження, робимо масаж представникам великої промисловості. Гей-гоп-тру-ля-ля!

Ось і тепер я опинилася в цій величезній таратайці, що мчить до озера Гарда. «Тиждень відпочинку, — каже він,— а потім — приємна подорож на пароплаві вздовж західноафриканського узбережжя». Може, й на всі різдвяні свята... Тиха, сповнена насолод ніч біля замороженої в холодильнику ялинки. «Це для неї винятковий шанс»,— заявив він директорові санаторію. І заразом відпустка; до речі, за минулий рік відпустку я теж іще не використала. Задатку на дрібні витрати цілком досить. Колись наша прислуга називала це «платою за ночівлю». А може і я тепер прислуга? Панська покоївка!

Ой, не корч із себе чортзна-чого, Біргіттко: ти навіть не прислуговуєш, а послуговуєш... Так-так, ти скотилася до того, що тобою послуговуються, як... Кожна чесна повія, що має довідку від лікаря й платить податок, дивиться на таких, як ми, згори вниз...»

— Ні, дякую, пане консул, я не можу... Ні крапельки. Ха-ха-ха!..

«Почуття гумору має той, хто сміється хоч би там що...

Отже, фройляйн фон Віттенгопф, одна з представниць снобістсько-шльондрського центру в Лугано. Те, що я там така не одна,— невелика втіха... «Не тривожтеся, любий Віттенгопфе — над вас іще світитиме сонце...» — здається, так сказав колись прусський король, коли після битви під Лігніце вирішив зазирнути до маєтку мого прапрадіда, а той маєток саме пішов прахом на славу Пруссії. Але король сказав милостиве слово, і мій предок відбудував ту свою халабуду. Самотужки. Та й не виліз із боргів аж до нещасного свого кінця...

Однак милостиве королівське слово ввійшло до сімейної хроніки і стоїть там донині. Мати — уроджена Каленбарт, з багатої сім'ї (оптова торгівля залізними виробами) — з гордощів за своє походження часто садила нас читати те місце з усіма граматичними і орфографічними помилками...»

— Ось талони на бензин, пане консул... Нехай наливає повний бак?

«Ми, Віттенгопфи, завжди намагаємося прислужитись! В баталіях, на автострадах і в ліжках. І так буде, поки світить сонце...

Ой, Біргітто, щось лоскоче в тебе всередині. Якийсь черв'як точить душу. Так, наче щось хоче відскочити, саме коли хтось готується на мене скочити. Треба потюкати, як на полюванні, пане оскаженілий оленю... В усій цій темній майзегайєрівській шатії-братії є, здається, лише один промінчик світла — ота їхня стара... З листів, які цей пан ліворуч давав мені читати, видно, що і їй щось гризе душу. Правопис у неї, як за часів Старого Фріца [1], але особа вона досить своєрідна. «Автокатастрофа на п'яну голову, але все найважливіше ціле,— написала вона насамкінець.— Голова вгорі, ноги внизу, рештки грудей і сід-

[1] Глузливе прізвисько Фрідріха Великого.

ниць там, де й були». Її культурний синок зауважив, що це вульгарно. А по-моєму, це просто смішно. Сам він вульгарний... Хвалиться, що дружина в нього графиня. Можу уявити, що то за графиня...

Графиню він собі купив. Титул консула теж купив. І «почесного голову» купив. І «доктора» купив. Нащадків знатного походження теж купив. Він таки пришелепкуватий, що сам усе розповідає. Самовпевнений, гордий... Бідний маленький «фіат»... Оце-то віраж, трохи не полетів у провалля... А цей ще й вилаявся: «Ідіотка!» Жінку за кермом обізвав «старою козою», бо вона пристойно веде машину...

Автомобільна марка як ознака світогляду! Аякже, МЕНІ завжди всі дають дорогу! Для МЕНЕ ніяких обмежень швидкості не існує. Вчора МЕНІ належала Німеччина, а сьогодні — весь світ... Ось як вони тепер повернули. Виходить, усе ж таки живі ще колишні нацисти. Кожен сам собі невеличкий фюрер. Навіть коли перейшов до лона католицької церкви. Воно ширше. Благословенний католицький ринок... Благословення боже лежить на автомашинах, банках, танках, нафтопроводах, військових кораблях, недільних газетах...»

— Може, вийдемо, пане консул, трошки перекусимо?

СОНЦЕ СВІТИТЬ

Що діється над озером у Лугано, те не обминає й озера в Гарда... Так нестримно дощ може ринути лише на Півдні. А навкруги самі кипариси, кипариси... І ніхто не розгорне крони тих клятих дерев. І жодного тобі вільного місця на стоянці перед «Гранд-готелем». Доводиться вертати назад і поки що примощувати машину десь-інде... Потоки води, потоки найбруднішої лайки, на яку здатний тільки власник шикарної автомашини в західноєвропейській християнській країні...

В Гардоне ді Сопра увагу пана Майзегайєра привертає якась гора — звалені одна на одну кам'яні брили. Такий собі саркофаг, що немовби тягнеться до обвислого шмаття розкошланих хмар. Огидний виплодок епохи бетону.

— Яка сила! Що це таке?

— Могила Д'Аннунціо [1] у Вітторіалі.

— Ренесанс? А про цього чоловіка треба щось знати?

— Тепер ні. Але раніше... Він помер у тридцять восьмому, в епоху Муссоліні... У вашу епоху...

— В мою? Віттенгопф, голубко, на що ви натякаєте?

— Ні на що. Але ж тоді справді було непогано, в ту епоху, правда ж? Особисто вам?

— Та-ак, що правда, то правда. Муссоліні був чоловік на всі сто. Саме такий макаронникам і був потрібен. Та, власне, ще й тепер... Наш мав би трохи уважніше прислухатися до нього. Може, тоді все було б інакше...

Ось якою простою здається декому світова історія. Якби євреїв та «неповноцінних» винищували, мовляв, усього вдвічі менше, а Росію захоплювали не всю, а тільки половину, і слухали не лише «Мейстер-

[1] Габріеле Д'Аннунціо (1863—1938) — італійський письменник і політичний діяч, підтримував мілітаризм і фашизм.

зінгерів» та «Загибель богів» [1], а часом і італійську оперу,— о, тоді в нас ще й досі тривали б прекрасні великонімецькі часи, а «Дер штюрмер» [2] фінансували б самі єпископи...

Рано спускаються сутінки, і д-р h. c. Карл Майзегайєр заходжується помалу «розминати пальці». Фройляйн фон Віттенгопф ці ворожі підступи відвертає сильним ударом натренованої руки масажистки.

— Але ж послухай, дівчинко...

— Досі я не мала честі дозволяти панові консулу «тикати» на мене...

— Ну гаразд, зробимо це пізніше і трохи врочистіше. Привід якось уже знайдеться...

Але фройляйн фон Віттенгопф твердо переконана, що ніякого приводу не знайдеться. Пан Майзегайєр щосили натискає на газ, і машина на пекельній швидкості, роблячи круті віражі й люто завиваючи, знову мчить до стоянки перед «Гранд-готелем». Гру можна починати. Страви італійської кухні вишукані, німецьке рейнське вино, правда, дороге («Але ж не годиться пити тут якісь помиї!»), зате розібратися в меню з такою досвідченою в кулінарії дівчиною буде, здається, не важко. А потім — бай-бай... Спальня поруч.

Єдине, що бентежить шефа ФБТ, це публіка в готелі. Жодного тобі відомого німецького боса, як оце Ш. М. з його випещеними постільними секретарками, як, скажімо, Б. Ф. В... Ні, це не може не насторожувати. Оці хлопці з наманікюреними нігтями й елегантно накрученим, не дуже довгим волоссям, в офіційних чорних костюмах і в ніжно-рожевих з рюшами або в строкатих, модних яскравих кольорів сорочках... Дівчата — волосся в кожної спадає на плечі, нігті й повіки немов посріблені, а обличчя спотворені грубим шаром косметики — особливого бажання осквернити невинні свої вуста розмовами не виявляють. У всій величезній залі панує урочиста атмосфера вишуканої нудьги.

Через вулицю перед «Гранд-готелем» напнуте полотнище з написом: «Société Internationale des Coiffeurs Gardone Riviere» [3], а нижче — дати восьми днів християнського літочислення. Біргітта перекладає босові, що сьогодні почав працювати міжнародний конгрес перукарів. Про його міжнародний характер свідчать і намоклі під дощем прапори цивілізованих західних націй; з прапорів на голови перехожих падають важкі краплі.

Після третьої пляшки рейнського вина пізнього врожаю шістдесят сьомого року, яке час від часу уже шукає собі акустичний шлях нагору, в шефа розв'язується язик.

— За моїх часів таких називали ще «цирульниками». Мати посилала нас до майстра Вахтельборна, і той обчикрижував нам машинкою всю голову. Влітку залишав три міліметри, взимку — півсантиметра... Тепер таку зачіску назвали б, мабуть, «їжачком». Майстер брав за неї тридцять пфенігів, його учень — десять. Бо цей часом прищипував вухо. Мій однокласник Пауль Гуннебауер пішов до Вахтельборна в учні. Його наука почалася з підмітання обстриженого волосся. За те, що учень прищипував комусь вухо, він діставав від майстра теж у вухо. То було вигідне ремесло. Коли я тепер читаю: «Вимоги фабричних учнів», — для мене все стає ясно. Нехай би спробували роззявити

[1] «Нюрнберзькі мейстерзінгери», «Загибель богів» — опери Ріхарда Вагнера
[2] «Дер Штюрмер» — друкований орган нацистської партії.
[3] «Міжнародна асоціація перукарів Рів'єра Гарда» *(франц.)*.

рота в моїй фірмі, я б їм показав... Бо коли літа науки перетворюються на літа хазяйнування, тоді з учнів виходить таке, як з оцих хлопців у дівчачих кофточках.

За сусіднім столиком до цих слів уважно прислухається якийсь молодик з головою римлянина. Раптом його губи зневажливо кривляться. «Не хлопець, а картинка», — думає Біргітта фон Віттенгопф і легенько хитає головою, недвозначно показуючи цим, що не поділяє поглядів свого співтрапезника. Римлянин усміхається до неї.

Консул нічого цього не помічає. Його шлунок починає нагадувати про себе дедалі гучніш, і, щоб заглушити ці його протести, Карл Майзегайєр так само гучно плескає себе по череву й робить висновок:

— Мені тут уже з душі верне. Пора нагору. Ходімо...

Фон Віттенгопф провадить політику обструкції, і це викликає в Майзегайєра гостру реакцію.

— Ти підеш нагору...

— Прошу не «тикати», пане консул!

Молодик за сусіднім столиком чує її відповідь і показує це вигуком «Ого!»

— А я кажу, підеш! Мій номер ти знаєш!

— Звичайно, по ньому я знайду свій.

— Двері будуть незамкнені...

— Я не прийду. В мене почалося...

Останні слова вона промовляє дуже тихо, щоб молодик за сусіднім столиком їх не почув. Ця блискуча ідея спала їй на думку якраз вчасно. Карл Майзегайєр втуплює в неї лютий погляд. Такий погляд він мав, очевидно, колись давно, коли був у ЙОГО відбірному загоні. І саме тоді, коли треба було винищувати певні «ферменти розкладу» [1].

— І коли ж воно почалося?

— Сьогодні...— бреше Біргітта, сподіваючись відвоювати собі так кілька спокійних днів.

Німецький пан — авжеж, бо він таки її пан! — підхоплюється з стільця і мало не на всю залу викрикує найпопулярнішу цитату з Гете [2]. Присутні в залі іноземці просять знайомих перекласти цитату на їх рідну мову. На столику падають два келихи. На хоробру фройляйн ллється вино. Після того, як тевтонський супостат відступає, од сусіднього столика підбігає молодик і серветкою висушує мокрі коліна юної дами. Висушує навіть трохи вище, ніж треба. Потім рекомендується: Болеслав Ціхановський, власник «Салону Болі» в Берні. Народився в маєтку під Краковом.

Решта ночі минає дуже весело. Двоє молодих людей п'ють разом «Бардоліно», вино з-над озера Гарда — легке і м'яке, сповнене, як і його назва, поетичного аромату. «Бардоліно» п'ють тепер за всіма столиками.

Поляк із Берна починає декламувати мовою оригіналу вірш «Ars amandi» [3] — краще від нього цього не зробив би й справжній римлянин, — потім переходить на швейцарський діалект німецької. Сілезка аристократичного походження, що тимчасово живе в Лугано, сміється.

---

[1] Цей термін належить Адольфу Г. (1889—1945) *(прим. авт.)*.

[2] Очевидно, автор має на увазі слова з історичної драми «Гец фон Берліхінген»: «То поцілуй мене нижче спини!»

[3] «Мистецтво кохання» *(лат.)* — поема давньоримського поета Овідія.

Вона вже й не пригадує, коли ще їй було так весело. В кожному разі, не за останні двадцять чотири години. Для неї сходить сонце...

СОНЦЕ СВІТИТЬ УСІМ

(за винятком одного)

Він прокинувся і відчув, що болить голова. Від німецького вина. Хто знає, як тут його зберігають... Постукав у стіну. Може, вона ще передумає і прийде? Жодного звуку. Ну звісно, німецька аристократія... З такими краще не зв'язуватись. Усі знають, скільки вони напаскудили за тринадцять років [1]. Та стривай-но, моя блакитнокровна дівчинко, на кораблі ти ані сховаєшся, ані відкрутишся від мене. Там тобі оті вигадки не поможуть.

Екс-консул султанату М'боро розсуває важкі штори й примружує очі. Пізня осінь, а сонце таке яскраве. І ще стільки квітучих троянд! Тут навіть з порами року не так, як у людей... Холодний душ йому тепер не завадить. Пан Майзегайєр підставляє під струмінь своє з вигляду ще зовсім не старе тіло. Він може витримати й холодніший душ. Відкручує кран — і скрикує. Згори на нього разом з хмарою пари падає окріп. Яке свинство, адже на крані написано «холодний»! Типові італійські штучки! Оце таких мали ми союзничків...

Це вже опіки третього ступеня, хай йому чорт! У фройляйн фон Віттенгопф є, звичайно, якась мазь. Треба накинути халат. Карл щосили гупає в її замкнені зсередини двері. Ніяких ознак життя. Отже, уже встала й пішла. Цього ще бракувало... Черевики перед дверима екс-консула стоять почищені. В одному з черевиків стирчить лист. Пересланий з Лугано. Зворотної адреси не зазначено. Але рука материна. Нічого доброго цей лист не віщує. Шефиня пише рідко. Чоловік у халаті сідає на ліжко — чорт, і на сідницях повискакували пухирі!

І що ж пише та причинна? Не хоче більше цього терпіти? Щоб за нею назирав Клапгенгст?.. Клапгенгст, який мав «посадити її на ланцюг», як висловився він сам, Карл Майзегайєр. «Ні, сину мій, так ми не домовлялися». Матінка має ще власний рахунок у банку. Вона ще попоїздить по світу. Тобто вона вже їздить. Але де — не пише. А Клапгенгст осел. Усе вибовкав старій!

— Алло, портьє, дайте мені нуль-нуль-сорок один-дев'яносто один... Так, так. Лугано, певна річ. Три-двадцять чотири-одинадцять... Атож, двадцять чотири-одинадцять — це буде готель для іноземних туристів. Ви що, не вмієте рахувати до трьох?.. Алло, Лугано? Фройляйн, скажіть, будь ласка, по-німецькому... Контора Клапгенгста? От і добре... А де ваш шеф? Поїхав? І не знаєте куди?.. Так, так, звичайно, говорить консул Майзегайєр. І нащо тільки я плачу цьому чоловікові такі гроші, коли він навіть не каже, де я можу його знайти?! Звісно, ви в цьому не винні — тільки не вдавайте, що ображені... Гадаєте, він може бути в Бекенгорсті?.. Гаразд, я зателефоную в Бекенгорст. А якщо Клапгенгст подзвонить до вас, то чотири-п'ять найближчих днів я буду в Гарда, «Гранд-готель»... Так, до побачення!

— Алло, портьє, а тепер зв'яжіть мене з Бекенгорстом... Атож, Фе-

[1] Період «третього рейху».

дерaтивна Республіка. Б-е-к-е-н-г-о-р-с-т... Диктую по літерах: Берта, економіка... Атож, економіка, тобто господарство... Ну, хазяйнувати, не розумієте? О господи, ці йолопи й по літерах не тямлять... Ну гаразд, потім я сам зійду вниз...

Нічого собі починається день!

Але продовжується він іще гірше.

Вкритий пухирами та опіками бос німецької економіки простує, широко розставляючи ноги, до ресторану. Довкола нього чути веселий різномовний гомін...

— Кельнере, де та дівчина, з якою я сидів тут учора? Ми з нею ще випили три пляшки пізнього врожаю шістдесят сьомого року... Не бачили й нічого не знаєте?.. Так. Каву! (Адже вона тут нічого не варта.) І троє варених яєць. Сир? Гаразд. Тільзітський? Ні, тоді краще вже ваш «горгонзола».

— Та-ак, пане портьє, а тепер зв'яжіть-но мене з Німеччиною. З Бекенгорстом. Ось послухайте: Берта, економіка... «Е», «е»... Ельзас? Ні, не Ельзас, а Бекенгорст!.. Гаразд, bene, так, так... Бекенгорст, еФБеТе? Дівчино, дайте мені швиденько Керцля. Немає? Тоді Кольцопа... Слухайте, а чого це ви так грубо відповідаєте? Хто ви така взагалі? Новенька на фабриці? Це мене не обходить. Я ВАШ ШЕФ!.. Таке може сказати кожен? Та це ж просто нахабство! Ну стривайте ж, хай-но я вернуся! Ви в мене не такої заспіваєте!..

Алло, Кольцоп?.. Звичайно, я... Що там за лахудра сидить у вас на комутаторі? Якась нахаба!.. ЗІ МНОЮ!.. Я, власне, хотів поговорити з Керцлем... Немає? Це мені та коза вже сказала. Де, де? У Бургенланді? А хто його посилав до того Бургенланда? Клапгенгст? Слухайте, у вас там що — все пішло шкереберть?.. Вам Клапгенгст хто — шеф? Від МЕНЕ надійшло таке розпорядження? Цього не може бути!..

А ви знаєте, до речі, де моя мати? Поїхала? Я й без вас це знаю. Від сьогоднішнього дня знаю. Але куди вона поїхала? Он як, вони там усі гадають, що я вже на кораблі?.. Я відклав подорож на тиждень. Але ви там хазяйнуєте так, немовби я вже на дні морському. Не ви, Кольцоп, я знаю. Пароплав відходить у неділю з Генуї. Так, дякую, самопочуття так собі. Мені ще доводиться возити з собою доглядачку. Але з її допомогою я вже якось оклигаю... Та коли повернусь, я наведу лад у Бекенгорсті й на віллі...

Певна річ, я знаю, що на вас можна покластися. А втім, схоже на те, що мені пора саме тепер з'явитися на фабриці... Гаразд. Бувайте, Кольцоп... Портьє, запишіть на мій рахунок!.. Мені лист?.. Давайте сюди. «Бе. еф. Ве». Біргітта фон Віттенгопф?... Чого це їй заманулося писати? Що це означає?..

«Вельмишановний пане консул! Сьогодні вдосвіта я їду з Гарда...» Іде з Гарда?.. «Не турбуйтеся за мене. Зі мною той пан, що сидів за сусіднім столиком. Один молодий поляк...» Он як! Уже залигала якогось полячка... «Ми з ним, очевидно, відкриємо у Швейцарії перукарський салон з масажним відділенням. Ваш завдаток на суму 1000 швейцарських франків я дозволила собі повернути у вигляді чека, що його додаю до листа. Дякую за важливі для мене уроки, які я дістала завдяки спілкуванню з Вами. Вони просто неоціненні. Бажаю Вам приємної подорожі. Б. ф. В.»

— Паршива потолоч, а не німецька аристократія! Портьє, негайно випишіть мені рахунок! Сьогодні ж від'їжджаю...

Екс-консул заходжується пакуватись — тобто запихати до валіз свої манатки. Він грюкає дверцятами шаф, засуває ногами шухляди. З вулиці крізь відчинені балконні двері долинає веселий гамір. Строкато вдягнена молодь заповнює на березі два катери. Сміх, вигуки на різних мовах... І всім світить сонце. В небі і в душі. Не світить воно тільки одному. Покидаючи готель, він навіть забуває попрощатися. Портьє знизує плечима...

Неподалік від «Гранд-готелю» стоїть дороговказ. Ліворуч — на Верону, праворуч на Ріву й Больцано... «Ах, Боцен, наш німецький Південний Тіроль... То ось як вони тепер його називають...» [1] Дорога ліворуч веде на південь. На Геную. Там стоять великі комфортабельні кораблі для прогулянок. Дорога праворуч веде через Альпи на північ. До Бекенгорста і до Північного Рейну-Вестфалії. Карл Майзегайєр повертає праворуч. Куди ж йому ще повернути?

СВІТ ПОМИНАЛЬНОЇ НЕДІЛІ

На третій день дороги Карл Майзегайєр перейшов кордон із землею Північний Рейн-Вестфалія. Тобто не перейшов, а переїхав. На душі в нього стало трохи веселіше. Від єхидної посмішки риси його обличчя загострилися. Ще кілька годин, і він буде в Бекенгорсті... Вони там собі гадають, що він у каюті-люкс гойдається на хвилях Середземного моря! Атож, гадайте собі, гадайте! Керцль у Бургенланді, матінка — чорти її батька знають де, а на комутаторі сидить якась шмакодявка, що навіть не знає свого шефа... Доведеться засукувати рукави....

Після тривалої мовчанки чоловік за кермом знов починає мугикати собі під ніс «Гей, чигане...»

Поминальна неділя у протестантів. Головна подія місяця, який почався поминальною неділею в католиків і яку чарівно продовжили дні каяття й похмурих роздумів.

У селах і в невеликих містечках зранку вулицями тягнуться вервечки вбраних у чорне людей. Шлях у всіх той самий: на кладовище. У заїздах господині й кухарі вже обкладають фазанів шматочками сала, ставлять у духовку нашпиговану зайчатину, прикрашають засмажену оленину і м'ясо козулі брусницями, а запашних тушкованих хрумких куріпок — виноградними ягодами. Сезон полювання в розпалі, і смерть прикрашають тут так само смачно, як і на могилах. Повертаючись із кладовища, люди заходять до заїзду, з почуттям виконаного обов'язку сідають за столик з табличкою «Замовлено» — вона ще дужче облагороджує цей накритий білою скатертиною столик — і задубілими пальцями пробують, чи не холодне в склянці червоне вино.

Бос від економіки обідає в добре відомому йому провінційному заїзді по дорозі. Всі його найприємніші думки зосереджені на печені з дикого кабана, присмаченій солодкувато-кислою сметанною підливою і политій прекрасним червоним вином. Утіхи Півночі, що будять спогади про Лугано, озеро Гарда, італійські омари та виноград і німецьких дів-

[1] К. М. помиляється. Назва «Больцано» виникла в епоху Муссоліні. Тепер знов дозволено вживати і «Боцен» *(прим. авт.)*.

чаток благородного походження... Серце мисливця калатає. Воно знов прагне життя, сповненого здорових чоловічих радощів. Хай живе Північ! Чим було б французьке червоне вино, якби не бременські погреби?

— Ну звісно, пані господине, додайте до рахунку ще сімдесят марок. Їх вам не оподаткують. Почастуйте на них гостей... Я й сам можу побути за гостя. На здоров'ячко, Карле!

— Цей уже набрався! — зауважив чоловік за сусіднім столиком.

Коли великий бос минав перехрестя на розі Ланггюзенштрассе і Борзельвег, світло на світлофорі було справді ще жовте. Але якомусь старому з вазоном у руках уже привиділося зелене... Тепер він лежить на переході «зебра», а поруч валяються буро-червоні черепки та пучок яскраво розфарбованого штучного вересу — все за три з половиною марки.

Гнів у натовпі зростає. Чути вигуки: «Ой людоньки, цей багатий гульвіса (довгочубий хлопець підхоплює: «Вгодована капіталістична свиня!») збив бідолашного дідка!»

Поліція, як завжди, з'являється там, де вона погрібна найменше.

— Ану виходьте, виходьте, добродію. Що, трошки хильнули?

З рота в Карла несе винним духом.

— І оце таке переїхало насмерть старого чоловіка...

Але «мертвий» дідусь починає дригати руками й ногами...

— О, то він ще живий!

Поліцейський дає знак машинам проїздити. Він керує дуже обережно. Жінки допомагають старому звестися на ноги, дбайливо обтрушують його. Штучний верес тим часом розмелюють колеса машин.

— Це я сско-ко-коріше од пе-пе-переляку,— белькоче старий.— Я пппросто впав сса-са-сам.

— Це в нього нервовий шок. Бачите, навіть заїкатися почав,— пояснює чоловік, схожий на лікаря, хоч насправді він усього лиш вчитель.

Ну ось! Карл Майзегайєр намагається засунути в кишеню жертві нещасливого випадку п'ятдесят марок. Він згортає банкноту так, щоб у натовпі всі бачили, якої вона вартості. Потім звертається тихенько до поліцейського і заявляє, що він консул і користується недоторканістю. Однак представник влади, керованої соціал-демократами, не дає забити собі баки султанатом М'боро, якого однаково вже немає. Поліцейський наполягає, щоб «консул» пішов з ним до сусіднього відділення, де в нього візьмуть на аналіз кров.

— Цього теж прихопіть,— каже поліцейський і показує на сторопілого дідуся.

Милосердні жінки хапають старого під руки. Юрба тих, що завжди ладні нести вінки й квіти, рушає слідом за ними. Все це нагадує справжню, досить пристойну похоронну процесію.

Гордий мисливець із заїзду, позначеного в пугівнику лавровими листками та ліхтариком, тепер сам нагадує цькованого вепра. Ох, оці ще соціал-демократи! Всі вони не що інше, як замасковані комуністи... Прокляття, ще півтори години, і він був би вже в Бекенгорсті...

Трясця його матері, доведеться ще й дмухати в оту трубочку! Така сама історія сталася з ним і у Фленсбурзі. Але тоді посвідчення водія вдалося забрати назад. А тепер, коли його зажадали знову, Карл починає на всіх кричати й гримати. І раптом всі приголомшено застигають. Жертва нещасливого випадку радісно вигукує:

— Штандартенфюрер еСеС Майзегайєр!

Карл рвучко обертається:

— У вас що, не всі вдома?

Але старого чоловіка вже годі спинити. Немов гірський потік котяться його слова. Невже пан штандартенфюрер не пригадує: тридцять восьмий рік, зала друкарні великого газетного видавництва?.. А він був у тій друкарні партійним уповноваженим.

— Ве-ве-гакль моє прізвище...

Він, мовляв, ще тримав прапор підприємства, коли пан рейхсамтсляйтер робив інспекцію...

— Його звали Ті-Тіхес...

Прізвища, вимовлені заїкою, звучали ще жахливіше.

— А одного, атож, одного тоді ще звільнили з роботи, бо він не привітався так, як належало вітатися по-німецькому. Стривайте, як же його звали?..

— Ганс Беккель,— підказує шеф із Бекенгорста, якого повернула до його власного минулого так несподівано, що він почав розповідати про нього вже й сам.

Нараз у його пам'яті все те постало, як живе: вишикуваний персонал друкарні, редактори, а за директора — один старий таємний радник (як же його звали? Ага, Процеллер!). Ось з'являється Карлів зять Бруно з чималим почтом — а в ньому й він, Карл Майзегайєр, у чорному мундирі. І раптом отой нещасний Беккель простягає рейхсамтсляйтерові — колишньому своєму однокашнику — руку й каже: «Здрастуй, Бруно!» А Бруно на те: «Партайгеноссе Вегакль, цей чоловік іще не вміє вітатися по-німецькому. Подбайте, щоб він мав час повчитися цього на дозвіллі!» Так, усе знов постало в пам'яті, мов живе. А Беккель, на жаль, і досі живе в реальному житті... Так воно завжди — виживають не ті, кому треба.

— А ви часом не знаєте, чи живий іще партайгеноссе Ті-Тіхес?

Ти диви, цей дурень так і сказав: «партайгеноссе»!

— Помер,— буркає Карл.

— Та-ак,— тягне чоловік,— вели-икі то були часи! А тепер оті патлаті...— скаржиться пенсіонер Вегакль, якого з Мюнхена прибило аж сюди, до Північної Німеччини.— Для цих «народних котиків» не завадило б запровадити трудову повинність! — Він досить-таки дотепно натякає на тих, що торгують наркотиками.— А ви подивіться на теперішніх солдатів! З сі-сі-сіточками на чубах!.. А з більшовиками підписують угоди...

Неперетравлені помиї, що ними обивателя підгодовують нікчемні газетки, виливаються через край.

Майзегайєр мовчки дивиться з-під лоба на цю людину-руїну. Старий таки правду каже. Одначе бороди, довгі чуби й гашиш — це, кінець кінцем, явища периферійні. Решту справ, і то вирішальних, федерально-республіканські економічні кола любенько прибрали до рук — у Бонні, Мюнхені та інших містах.

— Поверніть, нарешті, моє посвідчення водія,— мовить звиклим наказувати голосом великий бос із Бекенгорста, щоб покласти край патяканню своєї жертви.

Проте поліцейський общини, яка налічує 2100 душ (душ?), не італієць, а вестфалець, вірний своєму обов'язку перед паном Вайєром [1]. Як чесний демократ, він відмовляється повернути папір. А оскільки й

[1] У сімдесяті роки міністр внутрішніх справ землі Північний Рейн-Вестфалія *(прим. авт.)*.

начальник районної поліції вважає його доводи слушними, то Майзегайєру не лишається нічого іншого, як викликати по телефону свого шофера Підерайта, щоб той відвіз його додому.

Але Підерайт подався на стадіон, де з нагоди поминальної неділі організовано футбольний матч. Його перелякана дружина Марта дістає наказ якомога швидше розшукати й прислати чоловіка до Карла Майзегайєра. Той наказує обом — і їй, і чоловікові — тримати язика за зубами. Горе їм, якщо ефект несподіваного повернення шефа в останню хвилину буде зіпсовано... Невже Карл не здогадується, як важко жінці, а тим більше чоловікові, зберегти таємницю на стадіоні, де принаймні половина глядачів — робітники і службовці ФБТ?

Пригнічений похмурими думками, екс-консул Майзегайєр виходить після телефонної розмови з поліцейського відділення. Вегакль, у якого довго стримувані почуття нарешті беруть гору, викидає вслід йому праву руку й вигукує:

— Хайль-хайль-хайль Гітлер, пане штандартенфюрер!

«НАШЕ ПІДПРИЄМСТВО»

(Заводська газета на бекенгорстській філії ФБТ)

«Шеф повернувся!» Ця радісна звістка блискавкою облетіла всіх ще на стадіоні, де поминальної неділі ми вшановували пам'ять активних спортсменів нашого підприємства, що пішли від нас за останній рік.

Але й пан консул д-р Майзегайєр теж був вражений, коли у вівторок уранці, незважаючи на брак часу для приготувань, увесь німецький персонал підприємства вишикувався, щоб привітати його з поверненням. Пан прокурист Кольцоп висловив почуття всіх робітників і службовців, коли схвильовано сказав у своєму слові про вдячність, що сповнює серце кожного. Адже наш шеф, якого нам більш як півроку так бракувало, знов серед нас — здоровий, бадьорий, свіжий. Свою невеличку промову пан Кольцоп закінчив словами:

«Ми знаємо, що після лікування в санаторії наш вельмишановний шеф для цілковитого одужання ще мав здійснити морську подорож. Але турбота про фірму і своїх робітників змусила його завчасу повернутися на батьківщину, де ми й вітаємо його від щирого серця. Ми глибоко вдячні вам, пане консул, за ваше батьківське піклування, а також вдячні всевишньому за те, що він знов повернув вас до нашої сім'ї».

Після цього наймолодший член робітничої сім'ї Рената Цюддельмайєр (з комутатора) подарувала шефові букет квітів, які той розчулено прийняв.

Свято вже завершувалося, коли з'явився також пан прокурист Ервін Керцль, що перебував із візитом на нашій бургенландській філії. Він трохи затримався в дорозі через туман у віденському аеропорту Швегат. Однак добрі побажання від бургенландської філії він переказав згодом на невеличкому прийомі, що відбувся в кабінеті шефа».

Виробнича хроніка.

За згодою бекенгорстського керівництва ФБТ діяльність пана адвоката д-ра Карлкурга Клапгенгста у фірмі надалі буде присвячена

переважно австрійській філії. Жити пан Клапгенгст залишиться в Лугано (Швейцарія). Його місце на бекенгорстській філії посяде пан адвокат д-р Фрідріх Август Блюментреттер (1936 р. народження, Бульбек). Наш земляк, відданий син своєї вітчизни, пан Блюментреттер докладатиме, безперечно, всіх зусиль, захищаючи інтереси нашої фірми. Ми щиро вітаємо д-ра Блюментреттера в наших лавах!

Р. К.

КАРЛ МАЙЗЕГАЙЄР МІРКУЄ

(місце дії: вілла «Ешенбрух», після 21 год. 30 хв.)

Чи був я зворушений? Я був злий як собака!.. І чого це люди не можуть тримати язика за зубами? Я хотів заскочити їх зненацька, а насправді вони заскочили мене... Добре, що хоч Керцля придержав туман, а то б і той сволоцюга стояв там з невинною пикою... Я йому потім у кабінеті добре всипав... А Кольцопа похвалив. Хоча вірити йому теж не можна... Я взагалі вже нікому не вірю... А оте падло Клапгенгст? Геть усе доносить тому австріяці! Надсилає йому копії магнітофонних записів... Ні, австрійцям можна довіряти не більше, ніж італійцям. В очі і ті, й ті такі солоденькі, такі добренькі, а поза очі плетуть інтриги... Скільки дорогоцінної німецької крові пролилося за них — за одних і за других,— а проте, в наших поразках винуваті лише ці тюхтії... Чого ти вилупила на мене дурні свої баньки? Цю тигрову шкуру мені «подарував» султан М'боре... Хоч у М'боре й нема жодного тигра... Той чорнозадий доп'яв її, видно, теж у котрогось із своїх азіатських колег. А мені довелося дати за неї п'ятдесят тисяч марок безвідплатної позики... Допомога країнам, що розвиваються! Сміх та й годі...

Колись тих чорномазих виловлювали в лісах і показували на базарах. Там вони били в свої барабани, а напівголі негритянки трясли під ту жахливу музику грудьми... Все те задоволення коштувало дві з половиною марки, і не треба було тиснути їхніх спітнілих лап... А тепер вони корчать із себе дипломатів і державних діячів, прилітають літаками, обходять почесну варту, напихають собі по саме нікуди черево — а тоді біжать до каси... А захочеться тобі подивитися на голі груди, то платиш у Санкт-Паулі [1] півтори сотні марок за пляшку шампанського; музика там теж як із джунглів...

Ви, кретини, це з вашої вини ми втратили наші колонії... Адже там панував лад і чистота... Це вони все нам зіпсували — оті аристократи, євреї, австріяки й макаронники... Якби вони не загнали були в могилу Адольфа, він не тільки повернув би назад наші давні колонії, а завоював би й нові... Велика Німецька Африка була вже не за горами.

А цей таки дограється, що більшовики з їхньою політикою міжнародних змов втягнуть його у війну!.. А втім, він теж, вважай, з австрійців... Всесвітніми масштабами в політиці мислили тільки наші люди з СС... Отой п'яний старий дурень, що попав на перехресті мені під колеса, знову розворушив усе в душі... «Хайль Гітлер, пане штандар-

[1] Гамбурзький квартал, де багато розважальних закладів.

тенфюрер!..» Господи, ким би я тепер був, якби тоді все пішло, як треба!.. Карле, Карле... Великий федеральний хрест за заслуги зі стрічкою — це добре. Мальтійський орден, куплений в Асконі у Гойєра [1] — теж непогано, особливо гарний до нього плащ. Але ж усе це лише жалюгідна подоба ордену, до якого я належав тоді... Надто вже делікатно бралися ми за весь отой набрід неповноцінних... Чого зириш дурними своїми баньками, тигряча мордо? Бачиш, ось я наступив тобі на рило. Трісь — і двох зубів як не було. О, як хочеться розтовкти отак чоботом пику й декому з людей!.. Подвійна порція житньої горілки від Гульмана — це принаймні щось німецьке! А віскі, коньяк і таке інше тільки підривають наше здоров'я. І мораль... І куди це завіялася стара? Бач, у шафі за склом її сувеніри з Падуї! Ключі вона забрала з собою... А отой собака Клапгенгст підкинув їй трохи не ціле багатство... Але з Блюментреттера я зроблю людину. Цьому я віжок не попущу... Тут знов має запанувати дисципліна... Побачимо, як ті пани з ради робітничих представників прийдуть до мене з похнюпленими головами... А мала Цюддельмайєр, чи як там її, між іншим, нічого собі... Правда, трохи зухвала. А як вона перелякалася, коли збагнула, що відшила по телефону і справді самого шефа... Та їй, певне, ще трапиться нагода виправити свою помилку... Могла б помаленьку дослужитись до становища Буллі — в усіх відношеннях... Ну-ну, поживемо — побачимо... Аби лиш ота стара театральна коза, ота Фрідхен, не довго крутилася тут перед очима... Цього разу мати не взяла її з собою, бо Фрідхен після автомобільної катастрофи й досі перебуває під наглядом лікарів. У неї зачепило якесь сухожилля, і тепер вона, мов підбита ворона, скаче по всьому «Ешенбруху». А це сковує ініціативу шефа в особистих справах... Слід сподіватися, що невдовзі пощастить спекатися цієї смішної старої карги... Здається, в неї щось накльовується з таксистом, з яким п'яні дами тоді заїхали в рівчак. Правда, одна рука в нього ще й досі в гіпсі — не утворюється кісткова маса, як каже Фрідхен. І все ж таки схоже на те, що вони крутять одне з одним якісь фіглі-міглі... Він удівець. Якщо кинути їм по тисячі марок як «допомогу тим, що розвиваються», то, може, пощастить звести їх докупи... «Товариський шлюб» здоров'ю не вадить... А вдома настане спокій, і розв'яжуться руки для власних дій... Краще вже викинути тисячу марок так, ніж віддати п'ятдесят тисяч на «розвиток африканських країн»... Хрясь! На тобі ще, паскудний тигре, тепер у тебе не лишилося жодного зуба... Тепер клацай своєю пащею... А Клапгенгст... До того я теж іще доберуся... Він іще поламає собі зуби на Карлові Майзегайєрі.

ЗИМА НА НОЙЗІДЛЕР-ЗЕЕ

Наприкінці вересня від'їздять останні комфортабельні житла на колесах, позначені західнонімецькими номерами К, S, В, НН... [2] і обладнані ватерклозетами, морозильниками, кольоровими телевізорами й посудомийними автоматами. Тепер над Нойзідлер-Зее, вода в якому ледве сягає людині по шию, гуляють викупані в озері вітри й шумлять в очереті так, як шуміли в доісторичних хвощах.

[1] Торговець рицарськими орденами в сімдесяті роки *(прим. авт.)*.
[2] Номерні знаки автомашин міст Кельна, Штутгарта, Берліна, Гамбурга...

Дешевого оксамитного сезону на угноєному федеральними німцями й покинутому березі поселяються — правда, уже з меншим комфортом,— громадяни віденських околиць. Шведи — нащадки гордих вікінгів — витримують довше за інших. Тоді як тут останні ягоди на виноградних лозах ще наливаються солодким соком, вдома в них о третій годині дня вже западають сутінки.

Тепер Нойзідлер-Зее приваблює туристів-гурманів. У ясному повітрі пізньої осені їм відкриваються обрії ширші й барвистіші, ніж тим, що влітку сиділи тут перед кольоровими телевізорами. У ці дні над краєм шугають примарні орди минулих тисячоліть: кельти та іллірійці, бойї і даки, маркомани, готи, герули, лангобарди й бавари. Вітряними ночами імператори Марк Аврелій і Діоклетіан мчать верхи попереду своїх римських легіонів. Чітко вицокують копитами у клусі коні турків і мадьярів. Усі вони колись тут руйнували і панували, вшановували своїх богів, молилися перед вівтарями Мітри, схиляли коліна перед богом сонця, що забивав бика, привозили з собою зі Сходу юного і навдивовижу лагідного сина божого, вигукували з обернених на мінарети дзвіниць сільських церковок ім'я свого войовничого аллаха.

І всі вони любилися тут, змішували кров і розмножувались, голубили й пестили своїх коханих, ганьбили і гвалтували. Яка ж убога порівняно з усім цим уява в ілюстрованих порнографічних журнальчиків, призначених для наших федерально-німецьких домашніх оргій! Ці видання миттю зникають з прилавків газетних кіосків, як тільки бургенландський люд на втіху собі знов заходжується співати і танцювати по-бургенландському, угорському і хорватському і в ньому бунтує кров його диких предків.

Але найбільшу насолоду дає подорож до Бургенланда саме тоді, коли починає легенько трусити сніг. Коли над останнім клаптиком паннонського степу пролітають перші сніжинки. Тоді відчуваєш подих Азії. Сніг тоне в озері, озеро тоне в снігу, його сковує крига, воно стає чужим, непривітним і більшим, ніж в усі інші пори року.

Напередодні різдва над Нойзідлер-Зее стоять три закутані по вуха дами. Одна з них висока й худа. І в неї кров шумувала ціле життя. І її ліжка не минуло велике переселення народів. Тим-то тваринне передчуття підказує їй, що в цьому куточку поблизу озера є щось особливе. Вона починає принюхуватися, мов собака, що взяв слід. Освіти вона не дістала, зате інстинкти в неї гострі, сильні й живучі.

— А мені тут подобається,— каже вона.— Часом навіть здається, що я в Бекенгорсті. Оця рівнина, вітер... От тільки не смердить хімією. Немає отих огидних височенних заводських димарів. Так, цей куточок нагадує мої рідні місця.

Коли Емма Майзегайєр порівнює щось із «рідними місцями», з порою свого дитинства, то це в неї найвища похвала. Тенеріфе, Мальорка, прес-бали, вищий світ — все те для неї більше не існує. Все, за винятком Падуї. Бо Падуя — це також щось особливе. Падуя і взагалі італійці. Як і оце озеро. Шефиня ніколи не мала угорця. А шкода. Ох, цигани... Вона легенько облизує губи.

— Ти коли-небудь кохала цигана? — звертається вона до дами ліворуч, загорненої в дороге хутро.

Та ствердно киває головою.

— Ти змерзла? — знов питає шефиня, помітивши в очах закутаної дами сльози.

Та заперечливо крутить головою.

— По-угорському озеро називається fertö,— каже вона.

— Ти що — плачеш?

Дама нічого не відповідає.

— Може, туга за домівкою?

У відповідь з очей дами бризкає ціла річка сліз. Вони котяться по щоках, по хутрі й обертаються на крижані перлини... Емма Майзегайєр притискає до себе невістку, якої раніше не могла терпіти, бо вважала, що та «прилипла до Карла, мов реп'ях». Аж тепер, у Бургенланді, вона пізнала її ближче.

— Бідолаха ти, бідолаха,— каже шефиня.— А тобі хотілося б вернутись додому?

Графиня все киває, киває й киває головою. Вона взагалі вже не перестає кивати головою... Наче ота китайська іграшка, яку «у рідних місцях» так любили...

— То й вертайся. Вдома найкраще,— каже Емма, що сама вже не може вернутись туди, де вона буде вдома.

Тепер це нещасне створіння починає крутити головою і крутить так само довго, як щойно кивало. Що вона хоче цим сказати: не хоче вертатись чи не може, бо тепер їй туди зась? Важко людину збагнути, ще важче дати їй пораду.

— Ми, Майзегайєри,— мовить шефиня,— ми нещасне поріддя. Справдешніми Майзегайєрами були, мабуть, лише мій старий та Мінхен. Я навіть не можу тобі пояснити чому. Сама я теж, звичайно... Однак у дітей справжньої майзегайєрівської крові я ще не бачу... Тим-то я весь час і шукаю решту — може, хоч у тих проклюється щось наше... А Карл, Додді, Евеліна... Власне, з усіх тепер поставали такі собі бюргери...

З них, може, тільки Додді була не зовсім бюргеркою. Але й вона вже давно в своїй піццерії тільки те й робить, що наживає гроші... Часом, коли мені не спиться, я думаю, що винні в цьому батьки. Може, з Герібертика щось і вийшло б — щось справжнє. Адже його батько був пастор, а коли чоловік стоїть перед позолоченим вівтарем і розмовляє з самим господом богом, то в цьому є щось особливе.

— Ох, дівчинко, дівчинко,— каже Емма до вже не зовсім юної невістки, яку Карл так і не повів до подружнього ліжка, й лагідно поплескує її по заплаканих щоках.

Нарешті в розмову втручається й третя дама. Останнім часом ніс у неї трохи загострився, а що тепер на морозі його кінчик почервонів, то враження вона справляє не дуже приємне. В старому лижному костюмі вона скидається на якесь опудало. І що тільки Карл Майзегайєр знайшов колись у Буллі Шмітт?

— А мені тут, власне, зовсім не подобається,— каже Буллі.— Кругом усе таке одноманітне, сіре, холодне. І взагалі...

Підсумок «і взагалі» звучить як остаточний вирок, прокляття цьому азіатському степу. Особливого щастя Буллі Шмітт тут справді не зазнала. Спершу один негідник від неї втік і підкинув її в тепленьке сімейне гніздечко своєму єдиноутробному братові. А тепер і цей накивав п'ятами й повернувся до своєї штирійської лахудри.

«Ні, дівчинко, з нами, Майзегайєрами, тобі не дуже пощастило»...

Так міркує шефиня. Її думки, здається, передаються й Буллі. Адже

існує якесь навіювання. Бо й та раптом починає плакати. Схлипування ліворуч, схлипування праворуч, а посередині безпорадно стоїть велика стара мультимати. І що ж вона робить? А те, що роблять усі безпорадні, бажаючи втішити людину, яку спіткало нещастя: вона починає плести таке, що й купи не тримається... Каже, що дві гарні молодички не повинні поводитися так по-дурному через якихось недолугих чоловіків. Навіть коли прізвище в них Майзегайєр, не варті вони цих сліз. Що-що, а це вона, мовляв, добре знає.

Однак та, що стоїть праворуч, плакати не перестає. Чогось безглуздішого, ніж Емма додає, годі й придумати:

— Колись і для тебе настане весна!

І раптом — хлип, хлип! — у колишньої особистої секретарки Карла Майзегайєра десь із глибини грудей вихоплюється:

— Та я плачу від щастя!..

Почувши це, Емма Майзегайєр застигає, як дружина Лота [1]. От тобі й маєш — тепер вона взагалі нічого вже не розуміє... Та оскільки на певні жіночі настрої шефиня має шосте чуття, їй раптом сяйнула думка:

— Керцль? — запитує вона.

— Ервін,— киває головою Буллі.

Обидві мають на увазі того самого чоловіка — Ервіна Керцля, тридцяти семи років, любителя пива і м'ясних страв, футбольного болільника і палкого телеглядача.

Ервін Керцль, прокурист бекенгорстської філії, останні місяці частенько навідувався до Бургенланда. Спочатку у суто службових справах. Згодом любитель пива вподобав місцеве вино. Отоді між ними все й сталося. Між Буллі й Ервіном...

На згадку про Ервіна Керцля Буллі стає, здається, тепліше, а ніс у неї трохи заокруглюється. Вже двох Майзегайєрів викреслила вона з свого життя. А плодюча родоначальниця цього сімейства навіть тішиться з того і по-материнському цьомкає Буллі в мокрий і холодний писок (літературно: цілує в щічку).

Над Нойзідлер-Зее спадає вечір. Сонце ховається в очерет на спочинок. А куди піде майзегайєрівська рідня?

ГОЛОВНИЙ ПІДГЛЯДАЧ

(Те, що в дужках, можна проминути.)

Відкрити дужки. (Звичайно, ВІН знає все. Але вірить лише тому, що побачить сам. Те, що він побачить, складає ЙОГО знання... Своє діло ВІН робить надійно з 1641 року. Саме тоді іспанець Луїс Велес де Гевара написав свою історію, а пізніше це ще раз зробив француз Лесаж [2]. Але чому про НЬОГО не написав жодний німець? Може, в Німеччині сатира не популярна?

---

[1] Згідно з біблійною легендою дружина Лота, покарана за надмірну цікавість, обернулася на соляний стовп.

[2] А. Р. Лесаж (1668—1747), «Le diable boiteux» («Кульгавий чорт»), 1707. *(Прим. авт.)*

А втім, щось на зразок ЙОГО автобіографії під назвою «Від кайзерського двору до імперської канцелярії»[1] (1934) існує. Тоді кульгавий чорт пропхався був на скорочене тисячоліття до німецької історії. Та відколи його з неї випхали, довіра до НЬОГО дуже похитнулась.

Та, може, він усе ж таки ще випливе на новій хвилі захоплення Ісусом Христом, отой милий старий спокусник, що любить укладати угоди, «князь того світу», ладний показувати всім його принади, кухар-чаклун і придворний порнограф німецького доктора Фауста! Але ВІН і так завжди мав досить роботи— розкривати покрівлі, зазирати в горщики та в ліжка, виконувати обов'язки головного підглядача в епоху, коли з веж уже не милуються краєвидами, бо висотні будинки однаково закривають собою весь світ. Однак пора нам іти далі.) Закрити дужки.

Телеглядачів ВІН любить. Усі вони його, дияволові, діти. Ліниві, спокійні, товсті, у повстяних пантофлях і з духовним профілем, паралізованим угорі газетою «Байєрнкурір»[2], а внизу — «Санкт-Паулінахріхтен»[3]. А наскільки інший профіль мали ми раніше, при Веддеркопі![4]. А тепер тільки й чуєш: «роз'єднана нація», «багата держава»... Та по два детективні телефільми щодня.

Певна річ, німецький чорт теж має свого іноземного робітника. Той походить із сьомого кола Дантового пекла (добра давня школа). На нього й покладено обов'язки розкривати покрівлі — на сучасних будівлях це не така вже й важка робота. А обов'язки зазирати в горщики та в ліжка взяв на себе шеф особисто. Часом це навіть дає йому задоволення. Скажімо, коли йдеться про Майзегайєрів. Особливо на різдво. Та ще в Штірії, в краю «немовляти Христа». Досить лише хвостатому італійцеві зняти над Гезойсом десятибальний вітер, і покрівельна дранка з будинку Гохлантшнерів уже летить у бурхливу річку Енс. Символічно, звичайно. Цього дня все відбудеться символічно...

Особливо це стосується всеосяжної любові до сім'ї і до ближніх, розпаленої ще на початку літа торговою рекламою і доведеної на святвечір телебаченням та радіо до палахкотіння. В хід пущено всі дзвони, органи, хори хлопчиків, фотоархіви та фонотеки.

У капличці св. Йодока в Гіфлау, в цьому куточку християнського Заходу ще панує лад. Під теплою білизною і національними вовняними курточками б'ються непіддатливі на спокуси серця, промениться очищене сповідями і не вкрите сірою полудою сумління... Це дух невеличкого тісного світу — світу воскових свічок і ядрового мила. А мудрі штірійські гімни про тиху святу ніч славлять немовля з біблійного Віфлеєма. І раптом до хору вливається — чи скоріше виливається з нього — голос Регерль із Гезойса — давно вже дорослої, енергійної сільської жінки, що їй доля судила стати дружиною фабриканта і попасти між простолюду Бургенланда. Її голос — та й не тільки голос — від дотику до живлющої матері-землі зміцнів і заразом зробився різкішим, наче металевим. Він ріже вухо і водночас ощасливлює Леопольда Майзегайєра, що повернувся до своєї Регерль і до Тончерль.

Польді, Регерль і Тончерль... На серці в сатани стає гаряче-гаряче, коли він простує за цією трійцею у сніжній віхолі. Штірійська різдвяна ніч, і чорт у снігу... Його кінські копита вмить розтоплюють білу

[1] Книжка Геббельса, міністра пропаганди у фашистській Німеччині.
[2] Друкований орган ХСС.
[3] Західнонімецьке порнографічне видання.
[4] Видавець мистецько-політичного журналу «Профіль» *(прим. авт.)*.

ковдру до самої землі. Абат Бенедикт Кегльгель у своєму вельми корисному трактаті «Хай буде з нами бог, або Як прогнати злого духа» (Лінц, 1869) твердить, що в чортів ноги повертаються на 180 градусів, так що їхні сліди, як треба для конспірації, завжди можуть вести від церкви. Але в нашому випадку така конспірація зовсім ні до чого, бо австрійські Майзегайєри й так повертаються з всеношної в Гіфлау до двору Гохлантшнерів, тобто йдуть від каплиці св. Йодока.

Цей похід особливо важливий, бо дорогою з грудей бургенландського фабриканта Леопольда Майзегайєра вихоплюється одне з тих бездонних, як прірва, зітхань, що йдуть із незвіданих глибин душі і в альпійському епосі та драматургії завжди знаменують собою перелом у долі героя.

Леопольд *(тяжко зітхаючи)*. Я залишаюсь.

Регула. Назавжди?

Леопольд. Назавжди...

Дівчинка. Татусю, з нами залишаєшся?

Леопольд *(киваючи головою)*. Так, з вами. З найдорожчим, що я маю на цьому світі...

Регула. А ота прусська хвойда?

Леопольд. Ох, то сам чорт підставив мені ногу...

(Раптом Леопольд спотикається, бо цієї миті ВІН і справді підставляє йому ногу.)

Леопольд. Спіткнувсь я... Ти можеш мене простити, дружинонько?

Регула. Я молитимуся всім святим, щоб вони дали мені силу простити тебе.

Дівчинка. Це маленький Ісус Христос знов подарував нам тебе, тату.

Леопольд *(тяжко зітхаючи)*. Мабуть... А мого батька я молитиму, щоб він дав мені своє чесне ім'я. Я впаду на коліна перед його дружиною.

Регула. Ти назвеш її «мамою»?

Леопольд *(тяжко зітхаючи)*. Назву.

Дівчинка *(радісно)*. І тоді в мене буде нова бабуся?

Регула. Так, справжня бабуся.

Дівчинка. А від неї теж нестиме, як від пана Фельдеса?

Леопольд. Ні, Тончерль... Звичайно ж, ні.

Регула. Ми замолимо все зло у преподобних черниць Гіфлау. І ти вже ніколи не носитимеш прізвища Майзегайєр.

Дівчинка. А яке?

Леопольд. Навратіл...

Дівчинка. Гарне!..

Регула. А фабрика? Ота, що в Бургенланді.

Леопольд. Продав... Це мій подарунок тобі на різдво. Ти чуєш дзвони? Я починаю нове життя... Стану землеробом. Оратиму свій рідний, святий клапоть землі, засіватиму його і таке інше.

Регула. А хто ж її купив? Хтось із Бургенланда?

Леопольд. Клапгенгст. Він ще доконає отого мого брата-вітрогона.

Регула. Він ніколи не був тобі справжнім братом.

Леопольд *(тяжко зітхаючи)*. Ніколи...

Дівчинка *(радісно)*. Дядечко Карл подарував мені таку гарну ляльку! Торік на різдво. Вона каже «мама» і вміє робити піпі.

Леопольд. Я подарую тобі ще кращу, Тончерль...

Дівчинка *(капризує)*. Але щоб вона вміла робити піпі!

Регула. Тончерль, не гнівай тата. Адже сьогодні святий вечір...

ВІН подумки відзначає, що одним Майзегайєром стало менше, і декламує трохи змінені рядки з «Фауста» Гете:

Далось його із лиха пут
Шляхетний дух розкути.

Опускається снігова завіса.

Дім Гохлантшнерів. ВІН підглядає згори крізь зірвану покрівлю. Епілог у ліжку.

Леопольд. Бісеня моє, крихітко!

Регула. Ти і її так називав?

Леопольд. Що ти!..

Регула. Заприсягнися всіма святими!

Леопольд. Присягаюсь!..

Для Леопольда Майзегайєра клятва і в ліжку — святе діло. Він підіймає праву руку вгору, а лівою переводить клятву в землю (тобто в підлогу) — випробуваний спосіб. Після цього ні небо, ні пекло не почувають себе скривдженими.

Леопольд. Назвемо його Йозефом — хлопчика, зачатого цієї святої ночі!

Регула. Гаразд, Йозефом... Польді!!!

ВІН уже якось подбає про те, щоб це був не хлопчик, а дівчинка. Марія? А ЙОМУ однаково! Чужоземний чорт ставить покрівлю на місце.

ТУРЕЦЬКІ РОЗДУМИ ОДНІЄЇ ВСЕ ЩЕ ПОВАЖНОЇ ДАМИ

— Такого у вас, пане господар, мабуть, іще не було: щоб святого вечора в ресторані опинилися три самотні жінки... Ви повелися дуже порядно, що не виставили нас за двері... Ви теж самотній? Так воно й буває в родинах... Спершу до тебе ходять, ходять — а тоді йдуть і не вертаються... Я теж давно вже зайва на цьому світі... Ні, співчувати мені не треба — я не тужу. Хотілося б тільки ще трошки пожити. Треба ще дещо владнати... Бо й те в сім'ї не так, і те не так... МИ, МАЙЗЕГАЙЄРИ! Колись я думала, що це неабищо... А виходить — купа лайна... Все кришиться, розпадається... Ну, звісно, пане господар, іще по одненькій! Це зіллячко у вас непогане. «Турецька кров». У вас у Бургенланді без турків ніщо не обходиться... Я розкажу вам з цього приводу одну історію.

З дев'ятсот чотирнадцятого до дев'ятсот вісімнадцятого року наш кайзер був із турками в спілці — ними там правив султан. І коли наші війська здобували якусь велику перемогу — в перші роки таке ще траплялося,— то разом з нашим прапором на ратуші чіпляли і їхній: червоний, з зіркою і півмісяцем.

То про що це я, власне, хотіла розповісти?.. Ага, зразу після 1918 року в наше місто справді приїхав турок! Ціла сенсація, скажу я вам. Адже тоді було не так, як тепер, коли без турків наша Федеративна Республіка потонула б у смітті... Ніхто так до пуття й не знав, звідки взявся той хлопець.

Жіноцтво за ним просто скаженіло! Адже в багатьох чоловіки не вернулися з фронту чи були ще в полоні, а інші після всіх отих страхів вже не могли робити своє діло так, як треба... Отож їхні жіночки почали бігати за турком... Чули ж бо про гареми, багатоженство... То, власне, було й усе, що ми взагалі знали про турків...

Спершу Мохамед трохи маніжився — мабуть, удома в них було щось пристойніше, ніж наші тюрінгські провінційні молодиці. Але ж голодний чорт і муху з'їсть... Кінець кінцем він таки розібрав смак у тих «мухах», і в місті ще й тепер, либонь, бігають Мохамедики... Але це ще зовсім не історія. Історія тільки починається.

Так от, турок — або мусульманин, як себе ще називав Мохамед — має й інші потреби, а не тільки ті, що їх задовольняли молодиці. Так би мовити, потреби духовні. І ось ті духовні потреби стали його гнітити. Одне слово, почав він шукати церкву, щоб нарешті поговорити з своїм богом. Про нашу протестантську церкву святого Йоганна він уже знав. По неділях там збиралися знатні люди, корчили сердиті міни — це має врочистий вигляд,— а як виходили надвір, видно було, як нетерпиться їм допастися до свинячої печені та тюрінгських фрикадельок... Наш турок туди і не потикався. Та була в місті ще одна, зовсім невеличка католицька церква, і ходили до неї переважно поляки, що працювали влітку в довколишніх маєтках. То були такі самі маленькі люди, як і наш турок, а жінки закутувалися строкатими хустками, як у себе на батьківщині. І ось Мохамед вирішив, що католицький бог не дуже дріб'язковий, а може, навіть союзник турецького бога, як кайзер Вільгельм союзник султана.

Отож схопив турок під пахву невеличкий килимок — таку собі постилку, трошки більшу від тієї, об яку витирають ноги,— і чимчикує до католицької церкви. Постелив він той килимок попереду коло вівтаря, і як увійшов священик,— а був то один молодий капелан на ім'я Першледер, що походив з Айхсфельда, досить-таки суворий священик,— то побачив Мохамеда, що лежав ниць на підлозі, бив поклони перед вівтарем, витягував руки і щось бурмотів по-своєму собі під ніс...

Господи боже! Можна собі уявити, як це вразило Першледера. Для нього ж бо існував лише один бог, і то чисто католицький — в єпископстві Фульда вони там страх які набожні. Капелан — у крик, а тоді висмикнув з-під Мохамеда килимок та бідолашного турка по голові ним, по голові, а молоді польки як заверещать — вони подумали, що священик виганяє з костьольчика диявола. Зчинився такий гармидер — просто жах. Коли турок зі своєю постилкою вилетів за двері, в костьолі заспівали «Великий боже, славимо тебе...»

Потім у католицькій парафіяльній газетці п'ятого району писалося щось про «блюзнірство» і «опоганення костьолу». Підписався якийсь «П.» [1]. І з Фульди мусив приїздити сам вікарій і заново освячувати костьол. А Мохамеда відтоді наче підмінили. Той випадок, видно, вра-

[1] Очевидно, Першледер *(прим. авт.)*.

зив його до глибини душі — а може, то він просто постарів і втратив сили. Одного дня Мохамед зник, і молодиці, в якої згодом ще знайшлося дитя, не дісталось ані пфеніга, бо в берлінському консульстві теж не знали, куди він подівся. А в Туреччині стільки Мохамедів, що наш загубився серед них як голка в сіні...

Сама я, до речі, з турком ніколи нічого не мала. В тому ділі їхні чоловіки теж не дуже різняться від наших, до того ж і я жінка горда. Я не люблю, коли біля одного чоловіка крутиться табун жінок — це вже нагадує курник. Зате коли біля однієї жінки упадає табун чоловіків — о, тут уже є щось неповторне. А Емма завжди була за неповторність... Тож вип'ємо за неповторність, пане господарю!..

ДИЯВОЛЬСЬКИЙ MULOTSCHAG[1]

Спочатку трьом жінкам без чоловіків і одному чоловікові без жінки було так само нудно, як читати посібник з сексу для початківців. Але потім з'явилася «Турецька кров». Згодом — розповідь шефині. А тоді господар приніс свою скрипку.

Він почав цигикати як справжній циган. Чорт його знає, де він навчився. (ВІН таки й знає: у першого скрипаля циганського оркестру Єньо Пертіса.) З усіма отими протяжними ритардандо, хлипами, зітханнями, риданнями і солов'їними трелями. Емма Майзегайєр назвала те цигикання «шаленим дрейфом», хоч це був звичайнісінький чардаш. І раптом графиня завела під ту музику по-угорському «Araszép», а шефиня підхопила по-німецькому «На світлім березі Заале сміло й гордо стоять замки». Проте Емма не потрапила в лад, і на слові «стоять» її спів урвався. І все ж таки дует у них вийшов на славу. Вже трохи підпила Буллі, для якої цього свят-вечора весь світ зійшовся на Керцлі, підперла підборіддя руками, лікті поставила на залитий вином стіл і втупила погляд просто себе.

Це був, як висловилася графиня Піссуварі, справжній mulotschag, а коли угорка називає таку вечірку в Австрії та ще в товаристві німців mulotschag, то це таки mulotschag. Бо для угорки він — вершина п'яних веселощів.

Отож тепер mulotschag влаштували три різного віку дами і один жвавий вдівець, куховарка якого подає найхрумкіші в усьому Бургенланді смажені курчата. І ця їхня гульба триває від святого вечора до святого ранку. Господарева скрипка виявляється справжньою циганською чорною скрипкою, змайстрованою якимсь сільським Страдіваріусом (читай Штрадіваріушом) і залишеною тут циганським першим скрипалем замість плати.

Нараз двері відчиняються, і до ресторану входить височенний похмурий чолов'яга з густою чорною бородою. Буркнувши привітання, він замовляє півпляшки червоного вина й татарський біфштекс із коньяком на «підливу».

— Скидається на Квальтінгера[2],— каже господар.

---

[1] Спотв. угор. mulotság — розваги, гульба.

[2] Гельмут Квальтінгер — відомий сучасний австрійський актор театру і кабаре *(прим. авт.)*.

Може, це й справді Квальтінгер. А може, й ВІН чи його іноземний робітник із сьомого кола пекла. Жадібно проковтнувши присмачений коньяком біфштекс, здоровань раптом устає, підходить до цимбалів, бере молоточки, і вони в нього починають підстрибувати, метатися й гриміти по струнах у такому шаленому темпі, що решті гостей забиває дух, а Буллі прокидається і навіть забуває про свого коханого Керцля. Цієї святої ночі музика приходить не з високих небес, а з найнижчих, найменш святих сфер. Задиханий господар ледве встигає за нею своїм смичком, а угорська Ержебет тупає по підлозі, наче та менада.

Графиня рвучко закидає голову назад, і її волосся розсипається по обличчю. Вона молодіє просто на очах — Емма Майзегайєр від подиву аж рот розкрила. Її невістка немовби визбирує звуки на розмальованій народними візерунками стелі й співає, щебече, пускає трелі. Потім графиня починає кричати. Щось по-своєму, по-угорському. Господар каже:

— Ти що, здуріла? — І додає щось теж по-угорському. Мабуть, те саме.

Чорнобородий розуміє його і звертається до графині:

— Я проведу тебе. Коло Мербіша лід витримає. Сьогодні прикордонники п'яні — і тут, і там.

Буллі Шмітт, збита з пантелику незрозумілою угорською мовою, підводиться і заявляє, що хоче подзвонити. Господар кладе скрипку і виявляє готовність показати їй телефон. Обоє не вертаються. Графиня Піссуварі,— а може, її звати й не так,— надіває своє хутро. Чорнобородий,— може, його звати й Квальтінгер,— натягує на голову свою хутряну шапку. Шефиня кутається у вовняну шаль і виходить слідом за ними.

Надворі тихо-тихо...

Перша лисиця. Добраніч!

Друга лисиця. Добраніч!

Різдвяна ніч.

Зледеніле галуззя на деревах бринить, мов струни арфи...

Туман, що напливає з-над озера, ковтає обох — реемігрантку і її чорта-хранителя.

Емма Майзегайєр тужно шморгає носом. Іще на одній Майзегайєрці доведеться поставити хрест. Не на найгіршій.

ЖАЛІБНИЙ МАРШ НАПІВБОГАМ

Початок цій історії поклав Дітер Кольман, син біллерштедтського вахмістра. То Дітер підбурював фабричних учнів. Воно й не дивно, адже його батько — зареєстрований член СДПН. Якось наприкінці листопада перед адміністративною будівлею бекенгорстської філії ФБТ з'явилися патлаті хлопці і влаштували демонстрацію під гаслом «Фабричні учні — не фабричні раби» проти нового крутого курсу шефа. Від будь-яких переговорів з демонстрантами великий бос рішуче відмовився. І тепер до його кабінету долинає знизу:

Консуле, сяйни, мов сонце,
вигляни до нас в віконце!

Тільки-но трохи збентежений Карл Майзегайєр підійшов до вікна,

як унизу знявся страшенний свист. І зразу ж свистуни почали хором скандувати: «Зіг хайль, штандартенфюрер! Зіг хайль!!»

Потім над їхніми головами з'явився плакат: «Пляйтегайєр[1] над Майзегайєром». Огидний птах, намальований нижче, мав риси обличчя шефа ФБТ. На іншому плакаті під написом:

Ти яструб, вішальник, напасник,
Фабричних учнів рабовласник! —

було видно ще одного, набагато чорнішого птаха, який тримав гербований щит зі свастикою. У школі Дітер Кольман завжди мав з малювання «відмінно». Про його хист говорив іще один плакат, на якому з яйця саме вилуплювалася гадюка і було написано:

Майзегайєри гуртом
несуть яйця із душком.

Принаймні репортер, що крутився серед збунтованих хлопців і раз у раз клацав фотокамерою, був задоволений.

Коли екс-консул, почесний голова і д-р h. c. Карл Майзегайєр, що, ледве стримуючи лють, стояв за шторою, упізнав репортера, перед очима в нього попливли червоні круги. Ульріх Беккель! Той самий Ульріх Беккель, що останнім часом працював на «Шпігель»! Тільки цього ще бракувало! Коли б хоч була під рукою фабрична охорона, яку Карл завів кілька років тому. О, то надійні старі кадри, які ще у війну навчилися тримати в руках зброю і набули в Росії досвіду боротьби з партизанами...

Однак тоді хтось тут щось пронюхав, і згори надійшло таємне попередження. А торгова палата написала йому про «небажані розмови», і ту організацію довелося розпустити... Але тепер шефа ФБТ не могло стримати ніщо. Він подзвонив своєму адвокатові Блюментреттеру, щоб той викликав черговий наряд поліції. Однак Блюментреттер не та людина, що покірно виконуватиме накази. Його відповідь була коротка: «Ні». Поліція проти демонстрантів? Ні, поліція проти демонстрантів — це ще гірше.

— Грім би її побив, цю демократію! — кричить великий бос у трубку і вимагає від біллерштедтської поліції допомоги. Адже йому загрожує «фізична розправа»!..

Коли Кольман-старший прибув на патрульній машині з трьома поліцейськими (один із них шофер) до місця подій, він застав там самих патлатих хлопців,— син поступово привчив його до своєї розкішної зачіски,— які вигукували віршики — щораз нові й нові. А коли вахмістр побачив художню продукцію свого сина, він навіть певною мірою запишався.

— Та-ак,— мовив він до підлеглих,— для поліцейського втручання тут, власне, підстав немає.

Підлеглі теж не побачили нічого такого, що вказувало б на «фізичну розправу».

— Диви, он твій старий! — гукнув один із учнів до Дітера Кольмана.— Може, відлупцюємо лягавих? — Він перший помітив поліцію,

[1] Гра слів. Нім. «Pleitegeier» означає «збанкрутілий стерв'ятник» (мається на увазі німецький імперський герб).

що, здавалося, приїхала просто подивитись на все, а не втручатись. Машину вахмістр зі своїми людьми поставив на відстані пострілу, якого ніхто, правда, й не сподівався.

— Ет, облиш їх,— відповів Дітер. — Ці старі пшикуни нічого поганого нам не зроблять. Паперові тигри, та й годі.

На цьому все й скінчилося. Ні барикад, ні штурму директорського кабінету в адміністративній будівлі. Ранній імлистий вечір передчасно кладе край революційним забавам патлатих хлопців. Після цього класово-свідомий учень Дітер Кольман іде до фабричної крамниці й купує дружині «паперового тигра» — коробку «Білого велетня» [1], про який та просила. Дітер — не червоний велетень. Однак свої плакати він забирає з собою, щоб почепити над ліжком. І ні він, ні його товариші більш не дадуть шефові скривдити себе. Це ясно...

А для Карла Майзегайєра цей імлистий день стає початком тривалої ночі. Робітники довідуються, що різдвяні премії їм зменшать, і настрій у них падає. Вони розуміють, що «вимушені заходи проти скорочення прибутків фірми» — це не що інше, як прихована помста за бунт фабричних учнів. Зрештою, так воно і є. Доходить до попереджувального страйку. Дирекція змушена піти на поступки. Однак люди залишились невдоволені. Так звана «робоча атмосфера» зазнала відчутної шкоди.

Наприкінці листопада шеф ФБТ ще раз вибрався пополювати на куріпок. Але то було не полювання, а жалюгідна пародія на нього. Не зосталося й сліду від чоловічих утіх у мисливській хатині з Клапгенгстом, який був, власне, крутієм, хоч і бравим чоловіком. Або з отим могутнім басом, у якого, на жаль, виявилась така прикра гандж...

Шофер Підерайт, що його великий бос узяв за компанію до мисливської хатини, умів виконувати накази і на кожен масний жарт сухо відповідав: «Так, шефе». Прокурист Кольцоп, що запобіг хазяйської ласки, відколи Керцль погруз у брудних махінаціях, був стрільцем таким самим нікудишнім, як і шофер. Кольцоп належав до правління біллерштедтського Товариства захисту звірів, і почуття колективного сорому, що стало його другою вдачею, тепер поширилось на рибалок, різників і потенціальних убивць із місцевих мисливських товариств. Із прокуристом можна було хіба що в карти пограти. Саме задля цього Карл Майзегайєр і запросив його з собою — третім партнером на той випадок, коли мисливцям, може, доведеться якось збавити годину-дві.

Однак та година-дві розтяглася на цілий день. Спочатку попід вікнами хатини поповз легенький, потім дедалі густіший туман. Почесний голова земельного Товариства мисливців походжав край лісу з рушницею напоготові у супроводі свого безрадісного почту. В тумані щось пролопотіло крилами. Наш мисливець бахнув угору, а Кольцоп скрикнув. Кумпель, мисливський пес, поклав до ніг господаря підстрелену ворону.

Події, що сталися потім, обернулися для господаря вілли «Ешенбрух» новим приниженням. Те, що Підерайт скористається з нагоди завдати й без того підмоченій репутації шефа ще більшої шкоди, можна було передбачити. «Майзегайєр полює ворон!» — малюнків фабричного учня Кольмана на цю тему тепер сподівайся напевно. Але святенник Кольцоп повівсь як мерзотник. Він просто-таки змусив шефа якнайшвидше відвезти нещасного птаха, в якого звисало простріляне праве

[1] Сучасний пральний порошок *(прим. авт.)*.

крило, до ветеринара Гюттебома, першого голови Товариства охорони звірів, у Біллерштедт.

Нехай би хто спробував раніше сказати цьому повноцінному арійцеві, чоловікові мисливської породи, що одного дня він особисто, на власній машині повезе до ветеринарної лікарні якусь задрипану ворону, котра всю дорогу противно каркатиме і обпаскудить світлі шкіряні сидіння зеленкуватим послідом! Але Карл Майзегайєр, який так любив усіх «брати на ланцюг», із дня на день чимдалі дужче відчуває, що сам опиняється на ланцюгу — чи то пак, що той ланцюг зашморгом затягується в нього на шиї. І знайдеться чимало людей, які радо поможуть затягти той зашморг ще дужче...

Далі події розвивалися надзвичайно бурхливо. У розділі «Промисловість» одного товстого німецького інформаційного часопису з'явилася стаття під назвою «Загибель напівбогів». Автори наводили вбивчі факти, які свідчили про занепад підприємств ФБТ і які частково приховувалися навіть від головного боса фірми. «Настав,— писалося в статті,— кінець усім отим «імперіям ручних візків», заснованим хитрими чи позбавленими докорів сумління — або хитрими й позбавленими докорів сумління водночас творцями епохи «економічного чуда». Про засновника фірми ФБТ і колишнього нацистського діяча Бруно Тіхеса відомо, що свої перші дефіцитні товари — назбирані на військових складах каструлі — він розпродав не з ручного візка, а швиденько розвіз по селах на старій побитій машині. Спритному і досвідченому в найбрудніших махінаціях Тіхесові через п'ять років пощастило відкрити в Бекенгорсті перші майстерні, а згодом закласти основи того, що потім розбудували і кінець кінцем пустили на вітер його нездари-спадкоємці.

Для обмежених, недалекоглядних промислових босів,— писав далі часопис,— у ці дні остиглої кон'юнктури настала остання година. Ці надуті пузирі, що піднялися до напівбогів суспільства, тепер лопають під звуки маршу — жалібного маршу із «Загибелі богів». Стаття так і кінчалася: «До Валгалли [1], панове! Щасливої дороги!»

Цю статтю, як і попередні, супроводжували наклепницькі фотознімки з давнього минулого майзегайєрівського роду. А на знімках бунту фабричних учнів виразно можна було прочитати всі гасла-протести на плакатах Дітера Кольмана.

Коли в понеділок уранці господар вілли «Ешенбрух» прочитав ту ганебну писанину, він мало не сказився і, подзвонивши д-ру Блюментреттеру, зажадав негайно подати скаргу в суд на всіх і на все. На редакцію часопису і на Ульріха Беккеля, що виступив, очевидно, головним інформатором.

Але там, де колись Карлкурт Клапгенгст виявляв розуміння й послух, новий адвокат лишався байдужий. Він взагалі відмовився щось робити в цій справі. За кілька тижнів його діяльності у фірмі в нього, мовляв, склалося вкрай безнадійне враження про організацію і фінансовий стан ФБТ. І тепер йому лишається тільки порадити панові Майзегайеру уникати будь-якого публічного розголосу і якомога тихіше продати те, що ще можна продати, щоб урятувати бодай центральне підприємство в Бекенгорсті. Коли Блюментреттер згадав про «ампутацію з метою зберегти життя», терпець у Карла Майзегайера увірвався. Він жбурнув трубку і на всю обвішану килимами та портьєрами віллу

[1] Валгалла — у давньоскандінавській міфології палац бога Одіна, де живуть загиблі воїни.

«Ешенбрух» вилаявся так, наче він не екс-консул, а юний студент-соціолог.

Цієї нещасливої хвилини до кімнати ступила Фрідхен. Побачивши набрякле, як після апоплексичного удару, обличчя оскаженілого господаря дому, вона враз пригадала свій досвід сестри-жалібниці тих часів, коли ще мандрувала з театральною трупою по світу, і кинулася до ванної кімнати. Там в аптечці зберігалися ліки.

Схопивши пляшечку валеріанки, Фрідхен підбігає до побагровілого господаря, накапує трошки тої пахучої рідини в чайну ложечку і намагається влити йому в рот. Але Карл в нападі згубної впертості вибиває з рук економки ложечку з ліками, а те, що лишається в пляшечці, виливає їй межи очі. Проте це не заспокоює ні його, ні її. Фрідхен плачучи вибігає на вулицю. Це вже не людина, а вулкан запаху.

Кілька бекенгорстських котів, що саме здійснюють вечірній променад, повертають голови і йдуть слідом за жінкою до будинку таксиста.

КОЖЕН — МАЙЗЕГАЙЄР

30 грудня у віллі «Ешенбрух» лопнула водопровідна труба. Іржава вода просочилася крізь стелю у спальні і почала капати на ліжко господаря. Постіль набрала вкрай непривабливого вигляду. Майстри у старому році не прийшли. Підерайт закрутив на пошкодженій трубі кран. Та труба вела якраз до ванної кімнати. На додачу до всього на тобі ще й це!

Напередодні Нового року туман, що підіймався з сусіднього бекенгорстського болота, зробився густий, як молоко. Надвечір його почали освітлювати спалахи білих і червоних ракет, що з шипінням пролітали над віллою. Шибки у вікнах деренчали від вибухів петард. О третій годині пополудні фабричні учні ФБТ провели генеральну репетицію. Репетицію ще одного бунту? Мабуть, уже сама ця репетиція була бунтом.

Цехи та їхні контори у святкові дні були зачинені. Працював лише телефонний комутатор. Чергувала на ньому Рената Цюддельмайєр, наймолодша серед робітників і службовців ФБТ.

Карл Майзегайєр почував себе у власному домі, немов у в'язниці. Прислугу він на ці дні розпустив. Харчувався тим, що було в холодильнику, та багатими запасами в погрібку. В косих поглядах домашньої прислуги йому ввижалася недовіра, а може, й ненависть. Адже всі ці люди — шпиги й таємні агенти його ворогів. І насамперед отого триклятого австрійського кодла Майзегайєрів. Ніхто не знав, якого дідька мати й досі стирчала на Нойзідлер-Зее.

Настає новорічна ніч, а він у віллі сам-самісінький... Треба згаяти час. Але як?.. «Санкт-Паулі нахріхтен» і сторінку оголошень у ній Карл вивчив до останнього рядка, вже вкотре перечитав «Дичину й собаку» та «Німецьку мисливську газету».

Колись новорічну ніч Карл Майзегайєр любив над усі свята. Віллу «Ешенбрух» переповнювали гості. Приїздили найбільші промислові боси з околиць на сто кілометрів, великі землевласники, комунальні

політики, часом навіть представники земельного уряду, дами й ті, що хотіли б ними бути. Шампанське лилося рікою. Все це супроводжували найкращі зразки німецької музики. В кого тоді не мліло серце! І ніхто не бачив нічого поганого в тому, що господар вілли, бувало, ненадовго зникав десь із милим дівчам... А тепер на те ліжко крапає гидотна іржава вода. Ковдра, мабуть, просякла водою, наче губка.

Треба придумати собі яку-небудь роботу — це найкращі ліки. Може, подзвонити через комутатор матері?

Цюддельмайєр з'єднує його з Еммою Майзегайєр.

— Алло, мамо!..

— Слухаю тебе, хлопчику! (Невже старій так важко відвикнути від оцього «хлопчику»?!) Як ся маєш?

— Препаскудно!

— Занедужав?

— Та ні, але мені всі і все осточортіло. Я навіть нікого не запросив.

— Дарма, хлопчику, минеться. Це в тебе клімакс. Я пережила його прекрасно. Потім, коли він скінчиться, все піде знов чудесно.

— Якби ж то!.. А пригадуєш, як ми святкували Новий рік у тридцять другому? Скільки було надій!.. Поки Бруно не підлив мені в пиво горілки. От свинство...

— А чому б тобі не приїхати до мене? Як ото сидіти там самому... Знаєш, яке тут вино! Вже від самого аромату хміль у голову б'є. Сьогодні вночі тут буде грандіозна пиятика! Спеціально для цього через кордон перейшли цигани. Тут відкриють нову бочку з вином... Це було б якраз для тебе — «Грай, чигане!»

— Мене це вже не тішить... А ти, до речі, могла б знов спокійнісінько понаглядати тут за господарством. А то все розвалюється. Що ти там робиш і досі у тих словаків?

— Я тут чудесно відпочила. Та й тебе ж не було вдома... У січні я повернуся.

— Ну гаразд, мамо, тоді бувай здорова!

— Алло, хлопчику, в тебе справді щось сталося? Алло! Алло!

Клац.

(Магнітофонний запис КХ 328).

«Санкт-Паулі нахріхтен»... «Німецька мисливська газета»... «Дичина і собака»... Крап, крап, крап на ліжко поруч... Гарматний постріл! Жахливий гуркіт! Західнонімецьке радіо: «Дев'ята симфонія» (диригує Клемперер)... Голландія». «Дев'ята симфонія» (диригує Менгельберг)... Данія». «Дев'ята симфонія» (диригує Гансен)... Телебачення». «Дев'ята симфонія»... (Цигикають скрипки, віолончелі, якийсь кумедний чоловік підскакує з паличкою в руці (Бернштейн)... Справжнісінький терор! Хоч яку станцію ввімкнеш — скрізь ця ідіотська симфонія! Тільки починається не водночас... Клац, клац! Краще вимкнути. Так можна збожеволіти! Фьоюююііі — ракета розсипає різнобарвні вогні...

Треба набрати 01 — фабрику.

— Рената?

— Слухаю, пане консул!

— Їдь до мене на віллу!

— Але ж моє чергування кінчається тільки через годину.

— Їдь сюди! Я тобі що кажу?!
— Гаразд, шеф...

(Магнітофонний запис КХ 329)

Рената дівчина смілива. Знає вона і що таке кар'єра. Вона не вередлива. Отож, діставши наказ, сідає у свій «Фіат-500». З усіх вікон вілли «Ешенбрух» у туман ллється біле матове світло. Перед будинком бовваніє якась постать. Під ногами в Ренати вибухає петарда. Хтось кличе її зміненим голосом:

— Ренато! Ренато!

Не біда! Її наречений живе аж за Нюрнбергом. Шеф сам відчиняє двері.

— Заходь. Роздягайся.

Вона невинно зводить на нього погляд... Ну, звісно, поки що шеф має на увазі лише пальто.

— Сідай.

Крісло розраховане на зад генерального директора. Невеличка Цюддельмайєр потопає в ньому вся... Вона й справді як лялечка. Ноги аж до... Настрій починає підійматися.

— Давай цокнемося!

— Так рано шампанське? Ще ж тільки шоста година...

— А ти не звикла о шостій?

Карл Майзегайєр має на увазі, звичайно, не шампанське. Рената це також розуміє. Та, зрештою, чому б один раз і не з шефом? Вона ж ковтає таблетки...

— Постав яку-небудь пластинку, дівчинко. Вони лежать он там. Сама вибери.

— Це довгограюча...

«О, дру-у-уже, не ця мелодія...»

— Слухай, зніми її. А ото яка?

— «Дев'ята симфонія», диригує Караян...

— Знов «Дев'ята симфонія»! Сьогодні вони доконають нею людство — і по радіо, і по телебаченню... Можеш одразу забрати її з собою. Але ж там є чимало й пристойної музики...

— Ось пластинка «На Репербані»[1]. Починається «Шинкаркою з-над Лану»...

— Оце воно! Ну, за твоє здоров'я, дівчинко!

Карл Майзегайєр розходиться. Щодо вина і щодо Ренати. Такого крісла вистачить і на двох...

— Ой, не треба!

«Такого диво-дня, як нині...» (Який чарівний дует!)

— Ходімо, Ренаточко, ніч теж може бути дивом...

— Ой, що це?! Щось капає!

— Та це труба лопнула...

Ба-бах!

— Я так злякалась!

— От клятi!.. Не бійся, штори тут щільні... О, який милий ліфчик! ЕФБеТе?

Збоку вишитий метелик... Це нагадує про Бургенланд... І треба ж — саме про Бургенланд!

---

[1] Репербан — вулиця в Гамбурзі, відома своїми розважальними закладами.

— Скинь його, скинь.

— Прошу вас, заберіть руку...

— Послухай, мала, чого ти виламуєшся? Ти ж сучасна дівчина...

Звичайно, Рената дівчина сучасна. Та кому приємно з таким старим паном...

— Ось бачиш... «Як га-а-рно, га-а-рно в лісі»... А теперечки ми...

Трах! Бах! Гуп! Гуп! Гуп! Від такого гуркоту волосся стане дибом і в наймічнішого чоловіка. Страшний суд о двадцять п'ятій хвилині на сьому!.. А всевишній, як на те, не дав йому чоловічої снаги. Чорт забирай, такого з ним іще не було!..

— Ну чого ти? Що таке? Чого ти вдягаєшся?.. Послухай, це тобі може дорого обійтися...

— Вам теж! Старий цап!

Рената заходиться плачем і вибігає з кімнати. В передпокої хапає пальто, хутряну шапочку — і шукай вітра в полі.

— Вернися! Вернися, кажу! От стерво!

Фююююіі! В тумані на землю сиплються золоті іскри...

Хряснули дверцята машини.

— Гей ти, зупинись!.. Ренато!!!

З усіх боків долинають крики. Немов глухі голоси привидів у тумані.

МАЙ-ЗЕ-ГАЙ-ЄР! МАЙ-ЗЕ-ГАЙ-ЄР! МАЙ-ЗЕ-ГАЙ-ЄР!

Трам-та-ра-там... Барабанний дріб! Трам-та-ра-там. Трах! Бах! Бах! Бах!

Перед очима спалахує і пролітає далі світло... Яке сліпуче світло!.. Фююююіі! Що там завиває позаду? Треба тікати!.. Звідусюди голоси:

МАЙ-ЗЕ-ГАЙ-ЄР! МАЙ-ЗЕ-ГАЙ-ЄР! МАЙ-ЗЕ-ГАЙ-ЄР!!!

Гуркіт, ракети... Господи, де я? Це ж наче облава на вовка... Вони хочуть зацькувати мене. МЕНЕ! Оті гангстери, головорізи! Я вам покажу!.. Де моя вілла? Все проковтнув туман... Скоріше в темряву... Пекло позаду. Попереду тиша і спокій... Під ногами щось чвакає... «Обережно, хлопчику, так можна промочити ноги й попасти на той світ...» Так завжди казала мати... На той світ? Дурниці! Та хто мене туди спровадить? Смерть спровадить... Але ж я, здається, стою в болоті... Скоріше назад! Бекенгорстське болото... Я більш не можу так гнатися... Чорт забирай, кольнуло в грудях... Десь там, де серце... «Хай живе наш Карл, у нього божий дар!..» Боже мій, адже це пісеньки ще тих часів, вони тільки змінили слова — заради мене... Там, власне, йшлося про Макса... «Танці з вихилянням і погойдуванням заборонені. Місцевий відділ поліції...» Таке оголошення висіло на дверях материного ресторанчика... Але як він вихилявся! Старі товсті дами, а він — їхній найманий партнер... А потім — сільські дівчата в сіні... Без музики... Тоді в нього завжди виходило... Кляте болото! Де це я?

Карл уміє вихилятись
і гойдатись.
Хай живе наш Карл,
у нього божий дар!

Ох, вихилятись... Вихи-лятись... Мелодія в'язне... В'язне... Ноги в'язнуть... «Хай живе наш Карл!..» Тоді такі черевики називали «шимі». Гостроносі... Лаковані... Але бігти в них важко... Калатають дзвони... Чого це вони?.. «У нього божий дар!..» Ой, рятуйте!.. Мамо!.. «І гойдатись...» РЯТУ!..

Тихо хлюпнула вода. Розігнулися й зашелестіли кілька гілочок вересу... І знов тихо... Фабричні учні вже повистрілювали всі свої припаси... Тепер хлопці никають навколо вілли «Ешенбрух»... Гавкає мисливський пес Кумпель... О, дивіться, он хтось лежить!.. Якийсь старий... Втопився в болоті?.. Посвітіть сюди... Мій батько виглядав так само — у нього стався інфаркт...

Ось ця хвилина й настала — Карл Майзегайєр віч-на-віч із фабричними учнями. Він завжди уникав такої зустрічі...

— Але ж ми цього не хотіли,— голосно каже один із хлопців, уже готуючись до допиту.— Віднесемо його до вілли?

— Ні, нехай лежить... Треба викликати швидку допомогу...

В таких випадках це найрозумніше, що можна зробити. Дітер Кольман знає це від батька...

У блідих спалахах останніх червоних ракет машина швидкої допомоги з синім вогником на дашку відвозить Карла Майзегайєра до окружної лікарні в Діпермоорі. Чергова медична сестра, в жилах якої також шумує новорічне шампанське, відразу наказує нести пацієнта в морг... Нема вже сенсу класти його на застелене свіжою білизною ліжко... Сестра звично складає йому на грудях руки. По-католицькому... Опиратися він уже не може... Решту зроблять компетентні службовці. Дата і час: перше січня, нуль годин сорок п'ять хвилин.

О першій ночі шефині нарешті вдається додзвонитися з Бургенланда. Кінець кінцем повинна ж вона спитати у свого хлопчика, що з ним насправді. Але трубки у віллі ніхто не бере... Це Емму заспокоює... Отже, Карл або поїхав до когось зустрічати Новий рік, або вже добряче набрався й заснув. І те, й те її влаштовує...

Шефиня повертається до свого веселого бургенландського товариства. Молоточки витанцьовують на струнах цимбал. Плаче, ридає скрипка. Емма Майзегайєр підспівує:

— «Грай, чигане! Грай, чигане!»

Потім вона каже:

— Це улюблена пісенька мого синочка Карла.

Внаслідок трагічного випадку
новорічної ночі помер наш вельмишановний шеф
пан консул, д-р h. c.
ШАРЛЬ МАЙЗЕГАЙЄР
назв. фон Штайн-Штеллєнберг,
почесний голова, кавалер Великого хреста султанату М'боре, Федерального хреста за заслуги та інших високих нагород. До останньої хвилини життя всі його помисли зосереджувалися на турботах про добро і щастя робітників та службовців фірми.
Від імені бекенгорстської філії ФБТ
д-р Ф. А. Блюментреттер,
Роберт Кольцоп.
Похорон відбудеться 3 січня в новій частині діппельсгаген-бульбекського кладовища.

«Вестфальський мисливець», 112-й рік видання, № 18.

«Ріжковий оркестр Товариства мисливців землі Північний Рейн-

Вестфалія під керуванням диригента Цепа востаннє просурмив над могилою свого високошановного почесного голови, фабриканта Карла Майзегайєра, нагородженого медаллю «За вірність».

На діппельсгаген-бульбекському кладовищі (нова частина) головний лісничий Піппельганс у надгробному слові вшанував світлу пам'ять цього зразкового мисливця, останнє полювання якого на рідній вестфальській землі закінчилося так трагічно. Нехай же пухом буде йому ця земля.

П-с».

РЕКВІЄМ ПО КАРЛУ

— Бачиш, Фрідхен, ось ми й знов сидимо удвох. Востаннє ми з тобою лежали разом у рівчаку. Ох і набралися ж ми тоді! Пригадуєш, я ще розказала тобі перед тим історію про отого елегантного директора іподрому? Тепер усе те, либонь, минуло назавжди — і гарні історійки, і випивки. Правда, можна ще часом відкоркувати невеличку пляшечку — так би мовити, для душі. Останнім часом у Карла завелися чималенькі запаси сливовиці. Це зіллячко трохи нагадує угорську абрикосівку...

Ну-бо, Фрідхен, за Карла! Гниють тепер його кості десь у Діппельсгагені... А він так не міг терпіти гнилі... Ох, як я тепер докоряю собі! Подумати тільки: я розгулюю в тому Бургенланді, веселюся з циганами... А його тут засмоктує болото. І це там, де всюди стоять таблички: «Заповідник. Входити заборонено! Небезпечно для життя!» Ти це розумієш? Звісно, вночі та ще в туман він міг не помітити таблички... А його робітники плещуть язиками, нібито в нього ночувала ота мала з комутатора — Цоссельмайєр чи як там її. Ти бачила, як вона ревла на похороні? Може, люди й правду кажуть...

Ти знаєш, тепер я б йому того навіть бажала — щоб наостанку він трохи розважився. Бо як цьому настає край, найкращі дні твого життя, вважай, позаду... Правда, вряди-годи й потім трапляються приємні розваги... Як згадаю, була, про Падую... Ти теж, Фрідхен? Ну, не рюмсай, дівчинко. Проти мене ти ще досить молода. Тільки не вимагай від життя у своєму віці забагато... Радій хоча б тому, що ніколи не мала дітей. Щоправда, в мене вони вискакували, як корок з пляшки шампанського. Так завжди казав Трюбеталь, наш старий медичний радник... Але потім, коли вони прощаються з цим світом, на душі стає з біса тяжко... Діти раніше від матері — а може, навіть онуки...

Колись я мала шістьох синів. І всі — справжні Майзегайєри. Хоч куди хлопці. А тепер що? Карл помер, Ебергард не вернувся з фронту, австрієць не хоче мене й знати — йому, бач, потрібна краща баба для його дочки. Двох взагалі нема. Хтозна-де вони... Отой макаронник виявився фальшивим синочком. А в дівчат теж сам чорт не розбере... Доддіі в Південній Америці навіть заміж виходила. Не те щоб по-справжньому. Як кажуть, через дорогу навприсядки. Його звали Альварес. Потім виявилось, що він із кримінальних... Додді про нього вже й не згадує.

Але я хотіла розповісти тобі ще щось. Про Аргентіну, куди ми переїхали відразу після війни. В Евеліни там знайшлася дівчинка — від Тіхеса. На той час, у сорок п'ятому, вони були вже розлучені. Але це сталося скоріше з причин політичних — адже потім у духівниці він згадав і її. А дівчинка народилася шостого серпня, у мене й досі в календарі стоїть хрестик. Її назвали Гайдрун — по-давньогерманському, бач.

Тоді була така мода. Ти подивися нині на всіх отих Адольфів, Генріхів та Германів, народжених після тридцять третього року. Зразу скажеш, що за птиці були їхні батьки...

Удома в нас просто під кладовищем стояла богадільня. Це було дуже зручно. По-перше, старі люди, позираючи з вікон на могили та хрести, потроху звикали до думки про той світ. А по-друге, похорон, оскільки до кладовища було зовсім близенько, місту майже нічого не коштував, та й повітря там було свіже, чисте... Дякую тобі, Фрідхен, це зіллячко зогріває і тіло, і трохи душу...

Отож, на чому я спинилася? Ага! Жила в тій богадільні одна старезна бабця — називала себе «Святою Мінною» і казала, що вона — китайська імператриця. Певна річ, ніяка вона була не імператриця. Батько знав її родичів, селян із Брайтгайма. Згодом та Свята Мінна почала плести щось несусвітне — видно, в неї не вийшло із хлопцем,— але шкоди нікому не робила. Спроваджувати її до божевільні в Роді не було потреби... Отож, коли на кладовищі відбувався похорон, Свята Мінхен виходила надвір і гукала: «Я анголятко! Пан Ісус Христос шле вам з раю щирі вітання!» У нас її вже знали, а декому бабця навіть подобалась — мовляв, і розвеселить, і сльози поможе стримати.

Але людям багатшим, котрі запрошували рідню з великих міст — із Песнека чи Гери,— Мінна була як більмо на оці. І одного дня панові суперінтенданту терпець урвався. Біля свіжої могили тепер ставав старший вахмістр Фреліх, і як тільки з'являлася Свята Мінна, він заганяв її назад до комірчини. Пізніше, коли старенька розходилася ще дужче, трунареві,— а він наглядав і за старими в богадільні,— доводилося замикати двері й зачиняти вікна. Бо вона кричала згори: «Спускаюся із неба я на землю!» й інші дурниці. Часом зо сміху і справді вмерти можна було, а пожартувати трошки на похороні, як на мене, зовсім не зайве. Особисто мені було б теж приємніше, якби в мене на похороні ви сміялися, а не поливали труну сльозами. Тому, хто лежить у труні, вони ні до чого... Можете так і написати в некролозі на мене...

Будьмо здорові, Карле! Ти був славний хлопець...

І ЩЕ ОДНА ПРИКЛЮЧКА ВИПИТИ

Це був великий реквієм по Карлові Майзегайєру у віллі «Ешенбрух». «Смерть і перетворення», але під музику Йоганна Штрауса. Наприкінці шефиня вже й сама була немовби трохи перетворена. Після шостої чарки сливовиці. Саме тоді й прийшов листоноша. З листом із Шотландії.

— Читай уголос,— наказала Емма Майзегайєр економці.— У мене все пливе перед очима.

Не від сліз, звичайно,— від сливовиці. «П'яний зиз»,— назвав би цей стан матері покійний Карл.

— «Люба бабуню»,— почала читати Фрідхен.

Після цього «бабуню» у грудях шефині розлилося щось теплетепле.

— «Досі ми ніколи тобі не писали. Але адвокат повідомив нас, що в тебе помер син. Ми щиро тобі співчуваємо. Адже відколи ти перестала бундючитись, ми так полюбили тебе, Білла і я. Тепер ми вважаємо тебе першокласною бабцею. У нас немає більш нікого на світі, і тому ти й наша бабуся. Цей інтернат уже сидить нам у печінках. Серед учи-

телів-мучителів тут стільки ж паскуд, як і в Німеччині. Видно, скрізь те саме... Скоро ми, мабуть, дамо звідси драла. Щиро тебе вітаємо.

Курт, Біллa».

Коли Фрідхен кінчила читати, шефиня заплакала. Але тепер не з туги за Карлом, а з радості за всиновлених онуків. Скидалося на те, що вони помалу ставали справжніми Майзегайєрами.

— З Курда-Удо, яким я, стара шкапа, колись так пишалася, виріс справжній Курт,— промовила стара дама.— Ім'я і коротке, і пасує до прізвища Майзегайєр. А з «Сибілли» вони зробили «Біллу». Шик! Та я однаково не знала, як правильно писати їхні імена. Тепер мені треба лише пильнувати, щоб вони не утнули якоїсь дурниці. Уже, бач, збираються «дати драла»... А я не хочу, щоб та жменька Майзегайєрів, що лишилася, розбрелася по світу. До речі, можеш сьогодні ж таки замовити квиток на Мюнхен. Треба поглянути, що там роблять дівчата з своїми макаронниками. В піццерії справи в них ідуть, здається, блискуче. На похорон не приїхало жодне. Тільки вінок прислали завбільшки з колесо від воза. А на стрічці золотий напис: «Останній привіт від зажурених сестер». Ще й записку поклали: мовляв, не можемо зачинити аж на три дні ресторан. Ну гаразд, Карлові вже однаково. Але ж я повинна їх трохи підштовхнути, щоб Лінхен кінець кінцем вийшла за свого Бертля. Все ж таки я маю право погуляти на весіллі... Ну, то ще по одненькій, Фрідхен! За весілля!..

РОЗДУМИ ШЕФИНІ НА ЛЮТНЕВОМУ СОНЦІ В МЮНХЕНІ

Вона була з тих, хто відчуває наближення фену. Таке з нею бувало вже й раніше. Вночі вона погано спала, серце калатало, а ноги хололи. І оті кошмарні кольорові сни! Задрімає на п'ять хвилин, враз прокинеться, і їй здається, що вона проспала цілих п'ять годин. Так багато всього насниться. І не тільки приємного. За половину перемученої отак ночі в голові пройде половину життя.

Була вже одинадцята година дня, фен розгулявся не на жарт, і швабінгську Леопольдштрассе осявало якесь дивне світло. Будинки й міські вежі наче позбиралися докупи, кольори поприбирали ядучих відтінків, кров трохи відлила від голови шефині, і тепер там народжувалися і вмирали чудні комбінації звуків.

Додді прийшла з кондитерської і запитала:

— Принести ще морозива, мамо?

Але шефиня відповіла:

— Ні, краще чашечку міцної кави. Щось у мене трохи підкачало серце...

— То, може, зайдеш усередину?

— І не подумаю. У цей ваш собачий фен тільки й радості, що погріти у лютому кісточки на сонці!

Вона трохи закинула голову назад і, аж сопучи від задоволення, підставила обличчя сонцю, що світило, немовби зеленої неділі...

Оце і є те, що робить життя в Мюнхені таким принадним і таким небезпечним. Німецька плоть ще спить зимовим сном, і з погляду медицини в ній відбувається те, що й має відбуватися в цю пору року. Свя-

тий Петро відсиджує на небі свої робочі години, мов радник у баварському міністерстві в справах культів, якого призначили з ласки Майєра чи Губера і який намагається добути до пенсії, не завдаючи собі клопоту запроваджувати необхідні реформи. І раптом ВІН [1] підкладає свиню мюнхенському населенню, тільки невеличку частку якого становлять мюнхенці. ВІН набирає повні легені середземноморського повітря і дмухає через альпійське пасмо.

«О, яке прекрасне місто!» — думає про Мюнхен Емма Майзегайєр, що в товаристві дочок помалу забуває про свій бекенгорстський клопіт.

Про те, що сталося в її сімейці останнім часом, вона й гадки не має. Енріко виявився справжнім італійським вундеркіндом. Одного чудового дня йому спало на думку продавати морозиво... У Німеччині його називають просто «морозиво»; не дивно, що й смак у нього здебільшого простий, звичайнісінький. Бюргерсько-порядний. Зате «gelati» і «cassata» — це не морозиво, а музика. Музика й сонце. Саме таке воно на смак. Пасує і до фену, і до Леопольдштрассе. І той, хто відкриє тут gelateria, як оце Енріко й Додді, забезпечить себе на все життя.

Двері закладу не зачиняються ні вдень, ні вночі, а коли літо спекотне, як оце 1971 року, в касах ніде не бряжчить так солодко і приємно, як у Швабінгу.

Колись шефиня також жила у Швабінгу «тисячоліття» — певна річ, не всю тисячу років, а на кілька сторіч менше. Але тоді справжній Швабінг уже був в еміграції — у зовнішній і внутрішній. Під тополями на Леопольдштрассе гупали важкі чоботи, а від Воріт звитяги могутньо котилася слава Пруссії до Палацу полководців, «скупі оздоби» [2] якого вже поповнив Геслерів капелюх зі свастикою, і мюнхенські громадяни мали право (мусили!) підіймати перед ним руку для привітання, хоча їхні такси не мали права підіймати ногу...

Уривки споминів про ті дні прохоплюються крізь висохлий мозок замріяної Емми Майзегайєр.

— Ти не хочеш трохи полежати? — питає Додді, завваживши застиглий, порожній погляд матері.

— Та, власне, ні,— відказує старенька сирена.— А ти знаєш, думки в мене вертаються все назад і назад... Так буває, коли вже не бачиш, що в тебе попереду...

Наближається дванадцята година дня. О цій порі в закладі, де подають морозиво, дуже тихо, бо мюнхенці за традицією обідають рівно о дванадцятій, і навіть в установах, на радіо і т. д. півгодини кожен присвячує готуванням до цієї омріяної події дня.

Господиня кондитерської Додді, що в душі і досі ще сподівається стати кінозіркою, вибирає вільну хвилину і підсідає до матері. Та робить висновок з деяких роздумів, що виникли під впливом фену.

— Як добре подумати,— каже вона,— то ви піднялися страшенно високо. Ти повинна мені руки цілувати за те, що я знайшла цього фальшивого братика Енріко... Ти мені вдячна?

Додді сміється.

— Звичайно, хлопець він хоч куди. Розквітнув тут як первоцвіт після дощу... Просвітління на нього зійшло на головному вокзалі. Ти лиш подивись, який персонал він звідти переманив. Аж чотири кельнери, і всі з ніг до голови в білому — такого не побачиш у жодній великій ресто-

---

[1] Див. розділ, присвячений Бургенланду. Стор. 115. *(Прим. авт.)*

[2] Вислів мистецтвознавця Генріха Вельфіна (1864—1945). *(Прим. авт.)*

рації в цілому Швабінгу. І на кухні те саме. Наш заклад розквітає, скажу я тобі... І банковий рахунок росте...

— Для початку Емма теж дала вам кругленьку суму...

— Я знаю, мамо. Але ж я поділилася з Евеліною порівну, а ти зайди тепер до їхньої забігайлівки на Оккамштрассе! Вони й досі квацяють руки в тісті. Кругом стоїть сморід, а тротуар перед піццерією завалений брудними паперовими тарілками. У нас категорія «А», і це стосується й нашої публіки. А Лінхен вище отих патлатих, яких сама не може терпіти, так і не піднялася.

— Може, в цьому винен Бертль?

— Звичайно, він теж. Став схожий на справжнісінького діда-мороза. Але моя люба сестричка теж завжди була ні риба, ні м'ясо. Ти й сама це добре знаєш. Розворушити чоловіка вона ніколи не вміла. Бруно хіба ж чого так бігав за мною!

Думки, що проросли в голові Емми під теплим лютневим феном, мати з дочкою підігрівають далі на легенькому вогні пристрастей.

— Але ж тепер взаємини між вами непогані?

— Коли сестри живуть одна від одної окремо, то здебільшого вони миряться. А особливо, як кожна має свого чоловіка... Я вже й сама не знаю, чого мені так хотілося обкрутити саме Бертля. Тепер він має, нарешті, спокій. Лінхен уже вгамувалася назавжди. В її віці...

Після п'ятої чарки шефиня доходить сумного висновку. Кохані дочки живуть одна з одною — чи то пак, одна без одної — у мирі та злагоді, а от із італійським весіллям нічого не виходить. Воно могло б стати ще однією чудовою вершиною на схилі її років; весілля з самими макаронниками... Але з того, як видно, вже нічого не вийде. А шкода.

— А завтра — ка-ка-карнавал! — промовляє Емма й примружує очі.

І чого це люди так кумедно петляють поміж столиками? Це, мабуть, через фен...

— Матусю, ти п'яна,— каже досвідчена Додді,— Я проведу тебе. Завтра тут буде на що подивитися. Треба, щоб ти добре виспалась. Якщо цей чудовий фен не стихне, то на Булео [1] ти побачиш багато цікавого. А тепер гайда спатоньки!

І Додді по-материнському підхоплює матір попід руки.

— Гопля! — вигукує шефиня встаючи. (Ой, як гойдається земля від поїздів метро!) Рушаючи, вона заводить: — «Собор наш святого Петра...»

Далі слова вона забула. Звісно, знов через фен!

— Додді, що він там далі робить, отой собор?

— Стоїть! — коротко відповідає господиня кондитерської.

— Гм, стоїть,— повторює шефиня, що колись була в цьому місті мало не шляхетною дамою.— Це добре.

І засинає навстоячки.

КА-КА-КАРНАВАЛ

Якщо такі речі взагалі можна порівнювати, то вівторок, останній день мюнхенського карнавалу, ще дужче просякнутий — а отже, й отру-

[1] Бульвар Леопольд *(прим. авт.)*.

єний — феном, ніж Трояндовий понеділок[1]. Водії автобусів і трамвайні вагоноводи, виконуючи свої небезпечні службові обов'язки, сердито зціплюють зуби: мало цього фену, то на тобі, ще й всілякі дурні та причинні: охоплені незбагненною жадобою смерті, вони лізуть сьогодні просто під колеса! А в боксерів та футболістів раптом з'являються просто-таки гамлетівські комплекси.

Шефиню в її кімнатці на Оккамштрассе розбуджують холостою стріляниною екзотично вбрані ковбої: свято, і їм не треба йти до школи і в дитячий садок. З кухні піццерії проникає міцний дух часнику. Евеліна, заспана, пом'ята і невмита, приносить нагору листа. Від Фрідхен. Та пише:

«Як ся маєш, люба шефине? У нас тут справи кепські. Минулого тижня «Ешенбрух» продали — ти, мабуть, про це вже знаєш. До пуття ніхто не знає, хто там житиме. Кажуть, віллу купив Клапгенгст, його з Блюментреттером тепер водою не розіллєш. Балакають, що в «Ешенбрух» вселяється Керцль — він уже офіційно заручився з Буллі. От сміху буде, коли вона стане господинею вілли в такий спосіб, у який їй не вдалося стати з твоїм сином Карлом. Кольцоп роботу кидає. Видно, з Керцлем він більш не може жити в злагоді.

Як бачиш, скрізь зміни. Тільки в мене немає нічого нового. Нічого особливо втішного. Макса, мого таксиста, справжнім чоловіком назвати не можна. Мені довелося зайняти ліжко, що лишилося ще від його покійної дружини, тільки постелити свіжу білизну. Але я й досі не можу до цього звикнути і весь час соромлюся. Роздягаюсь аж після того, як він погасить світло. Потім він знову вмикає світло й читає газету. Я ніколи навіть не думала, що чоловіки вночі так шарудять і гуркочуть. Адже про таке я знала тільки з світських вистав, де я була суфлеркою. Але ж там усе було таке гарне! Ліжко з балдахіном, шовкові простирадла, все таке рожеве чи блідо-голубе... Там ніколи не говорили простих, грубих слів, навіть як ішлося про те, чого ми однаково вже не робимо. Сказати правду, наш шлюб — це Йосифів шлюб у пенсійному віці, як у таких випадках висловлюються католики.

До речі, на тому тижні дзвонили діти з Шотландії. Але Цюддельмайєрка каже, що насправді вони дзвонили не з Шотландії. Хотіли поговорити з тобою. Але де вони — не сказали. А сама ти знаєш?

Ох, як чудесно було влітку в Італії! Я часто згадую ті дні... Хоч моряк і виявився пройдисвітом. Схоже на те, що коли я працювала в мандрівній трупі, в мене вселився бродяжний дух. Якщо я раптом стану тобі потрібна, я приїду. Щоб доглянути тебе і взагалі...

Щиро тебе вітаю

Твоя Фрідхен».

— Базіка! — мовила шефиня і потяглася.— Розніжена стара дівка!

З боку шефині це вже невдячність. Але слів на зразок «щоб доглянути тебе» Емма не любить. Минулої ночі вона спала до того легко, неначе пливла над землею; так можуть спати в розпалі фену лиш люди, що відчувають навіть наближення цього вітру.

— Щоб не тріщали кістки,— каже Емма і присідає десять разів.

Суглоби в шефині потріскують, вона сопе як ковальський міх. Потім сходить униз на кухню до Евеліни і п'є каву. В Додді кава краща. Бертль неохоче місить тісто на піцци.

---

[1] Передостанній, найвеселіший день карнавалу.

Шефиня рада, що нарешті виходить на свіже повітря лютневого ранку. Покружлявши алеями Англійського саду, вона знов повернула до кварталу Швабінг і рушила в бік Леопольдштрассе. Тут на неї налетіла юрба дітей, вбраних у пошиті з різнобарвних клаптів костюми. Якесь анголятко в нічній сорочці і з блискучими картонними крильцями за плечима хапнуло жменю конфетті й жбурнуло межи очі шефині.

— Свині! — зойкнула Емма.

— А ти стара диктаторка! — гукнув їй хлопчик у костюмі сажотруса.

Пополудні на Леопольдштрассе гуляє чорт із малими чортенятами. В «Gelateria Pisa» Еммі Майзегайєр ледве-ледве вдається роздобути з допомогою Додді вільний стілець. Довкола неї кипить, вирує життя. Дорослі поводяться ще більше по-дитячому, ніж самі діти. Чотирирічний вусатий іспанець кружляє в танку без музики. Секс-дівиці пропонують свої принади в найкращому вигляді. Але найбільшим попитом у хлопців користуються ті, що в костюмах старих бабів. Царівна-жаба з жабою в клітці показує на шефиню й каже:

— Ти тільки поглянь на неї!

Її супутниця в костюмі астронавта щось говорить їй на вухо в картонний рупор. Яка бридота! На кілька хвилин шефиня знов стає поважною світською дамою і менторським тоном каже:

— Посоромтеся!

Крім того, ще ж не минув рік жалоби.

Але божевільний карнавал у Швабінгу на жалобу не зважає. Нехай ті, у кого на думці покійники, сидять собі вдома. До Емми доходить це вже після третьої чарки горілки. Вона купує в рознощика зелену паперову шапочку і натягає на свою перуку.

— Ух-ха! — вигукує вона, коли якийсь блазень смикає її за гумову поворозку.

Поміж столиками по-гусячому проходить невеличкий оркестр червононосих клоунів з бубонами й тарілками.

— Вставай, діво! — гукає до Емми бувалий лицар, голова якого обвішана кришками від консервних банок, і тягне колишню господиню вілли «Ешенбрух», цю жваву сімдесятирічну бабцю, танцювати.

Емма й справді починає крутитися навколо себе самої.

— Гоп-гоп! — кричить пришелепкуватий лицар.

— Чи ти здуріла? — гукає Додді, побачивши матір в самісінькій гущі танцюристів.

Сонце гріє, фен віє, духова музика гримить. Усе довкола крутиться. Крутиться навіть тоді, коли шефиня вже знов сидить на голубому стільці.

— Ну, старенька, це ти вже трохи перебрала,— каже вона сама до себе.

І раптом вона згадує те місце в листі, де Фрідхен пише про дітей. Мабуть, вони таки дали драла з тої Шотландії і хотіли поговорити з нею. А тепер хтозна, де вони. Її сонячний настрій враз тьмариться. Емму проймає дрож.

Небо затягують якісь моторошно-розкошлані хмари. Ясно-білі напливають на темно-сині. Стає холодно. Кондитерська порожніє.

— Що з тобою? — запитує Додді і пильно дивиться матері в очі.

— А що зі мною може бути? — відказує та і криво посміхається.

Увечері температура в неї підіймається до 38,9°.

ВЕЛИКИЙ ПІСТ

Сталося це якраз у середу на першому тижні великого посту. Прогноз погоди обіцяв, що фен ущухне. На зміну яскравим утіхам мюнхенського карнавалу приходять сірі будні. Пускається мокрий сніг, крупа, звичайно вдягнене звичайне людство починає недобре кашляти і знов гине у звичайних автомобільних катастрофах та від забрудненого над усяку допустиму міру повітря.

Для Емми Майзегайєр ця середа триває аж до половини березня. У неї важка форма грипу. Схоже на те, що це китайський вірус, який дає помірну температуру, але непомірний кашель.

Підозріливо обмацує Емма поглядом своїх дочок, які поперемінно приходять до неї. Шефиня силкується збагнути, що в їхніх очах. Чи не промайне там смертний вирок? Їй здається, що їхні погляди промовляють: «Ну звісно, в такому віці...».

І все ж таки шефиня одужала. Дев'ятнадцяте березня стало першим днем весни, днем, коли вщух ненависний фен. «Антициклон з боку Азорських островів»,— повідомив прогноз погоди, і відразу ж природа розпустила всі свої квіточки й листочки. В Емми швидко минула гарячка. Помалу верталася жадоба життя. Шефиня знов вийшла погуляти в Англійський сад, де патлаті хіппі на пагорбі перед круглим храмом уже вигрівали свої зади.

Один із них рушив їй назустріч. Куделі по самі плечі, щоки позападали.

— Чи ви не дали б мені двадцять пфенігів на булочку? — звернувся він до шефині.

Вона дала йому п'ятдесят пфенігів і сказала:

— Купи собі три булочки. Тобі це треба.

І раптом хлопець скрикнув:

— Бабуню?!

Емма Майзегайєр розгублено витріщилася на нього.— Як — невже це?... Ні, в його обличчі таки є щось знайоме...

— Господи, то це ти, Курде-Удо? — питає вона.

— Не Курд-Удо, а лише Курт.

У груди Емми б'є гаряча хвиля. З яким трепетом вона притисла б зараз цей уламок такої безрадісної юності до свого великого серця. Але з усіх боків на них уже здивовано поглядають люди... І все ж вона не витримує і гладить його по голові; йому це, видно, подобається.

— Ти хоч би голову помив,— каже Емма.

Сплутані, давно не чесані патли викликають у неї неприємне відчуття.

— А де ж твоя сестра? — питає вона.

Курт, паросток аристократичного роду з Каринтії, закладає пальці в рот і свистить.

— Білла жебрає он там,— пояснює він, перше ніж устигає підійти дівчина.

— І ви з цього живете?

— Звичайно, живемо,—стримано відповідає Курт фон Штайн-Штеллєнберг.— Але з отого задрипаного інтернату в Шотландії ми втекли. А це вже неабищо!

Дівчина досить гарненька, з неї, безперечно, ще може щось

вийти. Волосся не таке довге, як у брата. До того ж воно, здається, помите.

— У фонтані «Ведекінд»,— каже дівчина, коли шефиня, таки притиснувши це чистіше створіння до грудей, питає, де Білла вмивається.

— А в якому готелі ви живете?

— «Моноптерос», — в один голос відповідають сестра з братом.

«Моноптеросом» називається невеличкий гарненький храм у мюнхенському Англійському саду; цей храм викликає думки про давню Грецію і служить притулком удень і вночі тим, хто вирішив посмердіти з протесту проти відразливо смердючих грошей суспільства благоденства. Проти батьків, котрі купують щораз більші машини, і матерів, котрі чіпляють на себе щораз більші діаманти. Ці хлопці й дівчата часто бринькають на гітарах, іноді кумедно, мов блазні, скачуть, щоб шокувати прилизаних, чистеньких громадян, які вийшли в неділю погуляти. Часом вони курять гашиш. Часом ганяють одне за одним. Залазять по двоє до спальних мішків. Весняного неба над ними доволі...

Певна річ, карінтські діти не такі вже й безнадійні пройдисвіти. Для цього вони, мабуть, ще надто юні. Курт з Біллою, власне, ще не мають проти кого протестувати... І коли названа бабуся каже: «Ходімте зі мною»,— вони йдуть.

— Кого це ти привела? — питає Евеліна, коли мати з'являється з обома в «Італійській зірці» на Оккамштрассе.

— Братика й сестричку,— відповідає Емма.

— Не може бути!..— злякано вигукує високоповажна господиня піцерії.

Тепер вона вирішує, що мати зовсім збожеволіла. Але та починає щось розповідати, пояснювати і насамперед робить усе, щоб діти після такого не вельми гостинного прийому не накивали п'ятами знов.

І Емма Майзегайєр дечого таки домагається. Хлопець і дівчина вмиваються, зачісуються і стають зовсім іншими людьми. Евеліна від подиву аж брови зводить. Потім дітей садять обідати, і вони наминають усе, що стоїть у меню піцерії згори донизу. Після цього бабуся йде із знайденими внуками до універмагу й одягає їх. І то досить розважливо: у голубі джинси, светри і таке інше. Нічого дорогого. Діти поглядають на себе в дзеркало і ніяково усміхаються.

Потім усі троє ідуть до «Gelateria Pisa» їсти морозиво. Сьогодні тут з самого ранку панує радісне весняне пожвавлення. Додді снує поміж столиками.

— Агов, Додді! — гукає шефиня.— Твої родичі хочуть з тобою привітатися!

Додді постукує пальцем себе по лобі й біжить з порожньою тацею до приміщення. Там вона заявляє Енріко, що матір пора вже відвезти до божевільні. Цього разу шефиня, здається, вкрала десь двох дітей! І Додді з повною тацею знову мчить надвір. Мати, Курт і Білла одержують по порції морозива з фруктами.

— Слухай, а воно смачне! — каже Курт до бабусі.

Емма сяє — адже до неї звернулись, як до рівної! Домогтися такого визнання з боку молоді — це нині неабищо! Додді ніколи слухати матір. Весна настала так несподівано, в кафе передчасно почався сезон, а персоналу не вистачає. Додді аж схудла від цієї біганини. Власне, для неї це й краще...

Минає кілька днів, і від столика до столика уже бігає з тацею і в

білій курточці молодий карінтський барон Курт фон Штайн-Штеллєнберг. А на кухні миє посуд баронеса Білла. Така собі граційна сучасна дівчина.

Бабуся Емма захоплено дивиться на молоду майзегайєрівську зміну, що з'явилася так несподівано. Курт у білій кельнерській курточці має такий самий чарівний вигляд, як колись у мереживній пелеринці прислужника в костьолі. Відвідувачі теж оцінюють це належним чином і дають йому більші чайові.

Зате клімат у Мюнхені ніколи не буває постійним. У квітні погода знов псується, і Курт із Біллою доходять висновку, що їхні нові родичі досить небезпечні люди. Тільки баба в них просто чудо, її можна було б навіть узяти з собою. Коли настане день...

Цей день настає у травні. Літо несподівано починається раніше, ніж звичайно. А охочих поласувати морозивом тепер стільки, що навіть шефині не знаходиться вільного місця на повітрі, де Додді хоче бачити лише грошовитих відвідувачів. Матуся Емма мусить задовольнятися столиком у приміщенні, де повітря прохолодне й несвіже. А Енріко того самого дня навіть проганяє одного відвідувача, який замовив лише малу склянку світлого пива. Бо той чоловік — тільки лиш іноземний робітник. Італієць. Скривджена теща аж кипить од злості. Щоб отак повестися з своїм земляком!

— Нікс земляк,— пояснює Енріко.— Неаполітано!

З цього Еммі стає зрозуміло, що й у них, на Півдні, є свої пруссаки, і свої баварці. Щоб лаятись один з одним.

Через кілька днів Білла з Куртом не виходять на роботу. Новенькі елегантні речі вони покинули на квартирі, а своє старе дрантя знов натягли на себе. В записці стояло: «Чао, бабуню! Ти просто чудо!»

Шефиня розревлася так, як не плакала з самого дитинства. Навіть як помер Карл. Вона помчала до «Моноптероса». Оббігла всі місця, відомі громадянам міста й поліції як пристановище хіппі. Ніякого сліду. І знов доведеться викреслити зі списку Майзегайєрів ще двох. Назавжди. Бо Білла і Курт наче крізь землю провалилися.

Замок у Карінтії переробляють на розкішний готель з чотирма вежками й кольоровими дворянськими гербами на дверях номерів. Путівник «Варта» приділяє цим деталям особливу увагу.

ЩЕ ОДИН ЛИСТ ДО БЕКЕНГОРСТА

(і термінова телеграма)

«Фрідхен, золотко!

Я вже давно мала б знов написати тобі листа. Але в нас тут була своя біда, а в березні я злягла і вже думала, що мені рясту більш не топтати. Тепер, однак, усе знов о'кей, і на старості літ я вирішила спробувати ще раз пустити коріння.

А тепер читай уважно, я опишу тобі, як минають тут останні дні (сподіваюсь, їх набереться ще не одна тисяча!) мого життя. У Додді, як ти знаєш, забігайлівка просто шик. А тепер гляди, щоб у штанці не напудила: задля сміху я тут корчу з себе вельможну даму! Пригадуєш,

колись я серйозно брала собі в голову оті дурниці з «вищим світом», прийомами й кохтелями [1] (от ідіотське слово!) Для цього розуму багато не треба, а розумній людині воно дуже скоро обридає. Але коли удаєш, що сприймаєш усе це серйозно — ото кумедія!

Одне слово, уяви собі Емму в такому вбранні: чорний кислатий капелюшок з усякими там блискучими витребеньками (нині це знову в моді, як у дев'ятсот десятому році), на плечах боа з пір'я, а на руках та на шиї — ціла купа усякого скла й залізяччя. Тепер «Габленц» продає це добро й тут, у Баварії... Беру целофановий мішечок і згрібаю в нього з столиків у «Pisa» недоїдки вафлів, а тоді вирушаю в Англійський сад чи на Кляйнгессельлоерське озеро. Там я годую качечок, гусенят, лебедів — все оте дурненьке птаство. В рукавичках, звісно. Кляте птаство до того любить вафлі, що накидається на них, як ото люди на бенкеті, влаштованому на кошти платників податку, котрим із того столу не дістається нічого...

Одне слово, корчу з себе вельможну даму. То спіймаю міністерського радника на пенсії і заведу балачки про баварські озера та замки, а то директора школи, теж пенсіонера,—цей розказує мені про порядок та порядність.

Але ж ти, Фрідхен, знаєш: я все життя більше була за непорядок і непорядність. Того ж я весь час і вчащаю до «Моноптероса» (по-моєму, це слово пишеться так), щоб трохи подивитися на хіппачів. Може, думаю, вернуться Курт із Біллою. Але вони не вертаються...

А взагалі мені тут живеться, можна сказати, непогано. І здоров'я нічого. Тільки ж не можна вимагати від старого тіла надто багато. Особливо такого, що йому не під силу. Та це однаково давно вже минуло. Евеліна каже, що я помалу стаю справжньою дивачкою. А й це не найгірше. Мюнхен теж не найгірше місто. Тільки не хотілося б засиджуватись на одному місці й підшукувати собі затишну місцинку на вічне поселення десь на Південному, Північному, Західному чи Східному кладовищах, як часто роблять старі жінки. Мене й досі вабить широкий світ.

Фрідхен, може, ще станеться чудо, і ми з тобою знов поїдемо до Антонія і його чернички на густі макарони. Може, на моє вісімдесятиріччя? Не так уже й довго ждати. Ти знаєш, що я надумала? Того дня я хочу засвітити рівно 80 свічок, щоб вони горіли і полум'я тремтіло, як біля саркофага нашого святого в Падуї. Стати святою це мені, звичайно, не поможе. І померти теж. Але все ж таки приємно буде.

Не забувай Карлової могили. Принось часом на неї що-небудь із лісу — гілочку дуба чи ялини. Недавно я читала в «Дичині й собаці», що серед мисливців так годиться.

Вітай свого старого і скажи йому, щоб уночі раніше гасив світло.

Твоя Емма».

Отак живеться шефині на порозі її вісімдесятиріччя. Вона ще сподівається чуда... У таких чудо й буває. Весною цього ж таки року в Кареччі помирає старий Бертлів дядько. Відколи Додді з Евеліною розділились і кожна завела власний заклад та власного чоловіка, ніхто вже про того дядька й не згадував. Та несподівано від одного флорентійського нотаря надійшов рекомендований лист — досить товстий, зі справжніми офіційними печатками. В ньому повідомлялося, що Умберто успадкував у передмісті Кареччі, община Флоренція, чималеньку ділянку землі

[1] Коктейлями, звичайно *(прим. авт.)*.

разом із чотириповерховим будинком та правом торгувати спиртними напоями. Це було й справді зовсім непогано.

А на думку Евеліни, це було навіть дуже добре. Піццерія їй остогидла, а запаху патлатих та їхніх дівуль-нечупар вона вже просто не може терпіти. А перед баварськими свинячими ковбасками в Кареччі, безперечно, відкривається майбутнє. А ще як пощастить переманити до себе туристів від Некермана і всяких там розкішних магазинів, то сестричка Додді з її морозивом тільки кусатиме собі лікті. Бо кінчається сезон, і нікому її морозиво не потрібне.

Евеліна ділиться з матусею Еммою своїми планами, та в захваті.

— Я їду з вами! — вирішує шефиня, хоч її ніхто ще й не запрошує.

Проте дочка не заперечує. На перших порах потрібно буде чимало працьовитих рук. А серед усіх отих італійців мати принаймні буде ще однією душею, що розмовлятиме по-німецькому.

— Але спершу ми відгуляємо весілля,— заявляє шефиня, що залюбки почала б збиратися в дорогу хоч зараз.

Бертлеві й Евеліні таки й справді час уже одружитись. У країні, де й комуністи доброчесні католики, у цьому ділі має бути порядок.

«Вінчання з пастором, із целіндером для Бертля і по-католицькому», — як колись давно сказала була Евеліна.

Відтоді вони вже давно знов повернулися до лона церкви. Тепер, нарешті, має здійснитися і все інше. Тільки з «калатанням дзвонів і церковним співом», певно, вже нічого не вийде. Для цього молодята трохи застарі...

Та хоч і сама наречена вважає себе немолоденькою, її мати про себе такого аж ніяк не скаже. Вона поспішає до двадцять третього мюнхенського поштового відділення на швабінгській Леопольдштрассе і б'є в Бекенгорст таку телеграму:

«Вінчаємося крапка Емма»

Службовець, що приймає телеграму (з доплатою за терміновість!), трохи недовірливо позирає з-під окулярів на літню даму. Але навіть сам адресат, Фрідхен, прочитавши цю телеграму, оторопіло опускає руки.

ВЕСІЛЛЯ ПО-ІТАЛІЙСЬКОМУ

Сподіватися на особливу прихильність туристів Кареччі не випадає. Над селом завис міцний дух формаліну, карболки та надгробних ридань. На останній зупинці флорентійського автобуса сходять лише ті, хто приїздить відвідати своїх хворих чи покійних родичів. Люди привозять з собою багато квітів, засвідчуючи ними живим і мертвим те саме...

Евеліна з Умберто мають оселитися на схилі пагорба, що здіймається над давнім сільцем Кареччі з іще давнішою церквою із сірого тесаного каменю. В будинку покійного дядька Беппо колись жили якісь слуги дому Медічі. Відтоді до нього не дуже докладали рук; стіни пооблуплювались, каміння з них повипадало, вицвілі віконниці поперекошувалися. У саду залишилось кілька кривих і всохлих маслин і два сумні кипариси. В будинку скрізь пахне пліснявою.

Єдина людина, яку ця невтішна картина не бентежить, — Емма Майзегайєр.

— А ви знаєте, що я тут знайшла? — звертається вона до своїх дітей. — Справжнісіньку пральню! Залізний казан, дерев'яні балії, пральна дошка, навіть дерев'яні черевики! Мені вже аж не терпиться закачати рукава.

Приходять майстри. Не приїздять, а приходять... Для федеральних німців це щось нове. Майстри співають, насвистують і — що просто неймовірно! — роблять усе вручну. Емма Майзегайєр переймається їхнім веселим настроєм і починає підспівувати. Вона співає пісеньки сентиментальні і соромітні. Хто за своє довге життя частенько мав діло з усілякими студентами-корпорантами, той знає таких пісеньок до лиха.

Отож «Нашу любу господиню...» змінює «Nella notte bruna»[1] і навпаки. Чудові дні! Червень. Спека. Будинок оновлюється на очах. Кількох старих місцевих диваків, які ще в Беппо пили своє bianko[2] чи nero[3], не бентежить розгардіяш у трattорії, і вони завертають на терасу. Часом котрийсь із них падає із струхлявілого стільця. Раз у раз вітер сипле їм у склянки порох і вапно.

Через місяць трattорію «Stella d'oro» — тут «Золоту зорю» немає потреби перехрещувати на «Italian star» — годі впізнати. Минає ще місяць, і її вже можна відкривати. Контракти на поставку пива з мюнхенської броварні «Левенброй» і з дортмундської «Дортмундер-акціен» підписано. Вже надходять стільці з фірмовими написами, скляні рекламні щити й барвисті парасолі з назвами безалкогольних напоїв. Шефиня торжествує, а Евеліна з Бертлем перед цією чистотою і свіжістю майже побожно схиляються.

Вінчання призначено за день до відкриття трattорії. В селі тільки й розмов: Умберто, небіж покійного Беппо Пескаторе, одружується з німкенею і знов відчиняє шинок, що за останні роки занепав так само, як і його власник. «Весілля в інтимному колі», — стоїть у небагатьох шлюбних повідомленнях, надісланих до Німеччини. Так воно, власне, й задумано. Але спробуйте зробити що-небудь в «інтимному колі» серед такого охочого до розваг народу!

Певна річ, про вінчання в білому не може бути й мови, хоча шефиня відмовляється від цієї ідеї дуже неохоче. Адже на перше своє вінчання з Бруно Тіхесом Евеліна вбиралася в коричневе; біблію тоді заміняла «Майн кампф», а хрест — свастика. Пальці молодята тоді викидали рішуче вперед («Такий великий я!»), а не торкалися ними чола й грудей, благаючи божої милості. Ні, милість їм тоді не була потрібна. Але потім — вибачайте...

Тепер усе доводиться надолужувати: хреститися, бити поклони, розмахувати кадилом... Послушники майже такі самі гарненькі, як і ті, що в Карінтії, і, видно, теж добрі шибеники. Священик весь у золоті, але горло в чоловіка наче іржаве: він весь час щось хрипко тягне і монотонно бубонить собі під ніс. Зате це не заважає приємним сонним думкам возноситись до голубого, як синька для білизни, літнього тосканського неба, що зазирає в церкву крізь розбиту шибку.

Шефиня стає навколішки, як це роблять поруч досвідчені місцеві жителі, і, як і вони, схиляє голову та складає руки. В думці починає лічити: один, два, три... Цікаво, чи Бертль лічить по-італійському?

Кадила тут не шкодують, і коли змовкають останні кволі звуки вет-

---

[1] «Темної ночі» *(італ.)*.
[2] Біле вино *(італ.)*.
[3] Червоне вино *(італ.)*.

хого органа, в Емми вже аж у голові паморочиться. Старенький священик дає цілувати ручку і щось бурмоче. Сам він, звичайно, знає, що бурмоче. Церковний служник збирає величезні банкноти — і що в них за гроші! — пильнуючи, мов наглядач, щоб його ніхто не обминув. Шефиня дає йому блискучу федерально-республіканську срібну монету із зображенням Макса Планка [1]. І чому це, міркує вона, не випускають монет з нашим федеральним Густавом [2]? На поштових марках у нього такий приємний сумний погляд... А коли ж цей Планк взагалі був президентом? Після сорок п'ятого у них там мало що розбереш.

Перед дверима церкви лежить безліч яскравих квітів — італійські паперові фабрики в цьому ділі досягли неабиякого успіху. Проте квіти призначені аж ніяк не для молодого подружжя Пескаторе — їх принесли оті зажурені, вбрані в чорне люди, що чекають наступного заходу в церкві. Старенький священик бурмотітиме своїм іржавим голосом і перед ними, певно, те саме, що бурмотів під час вінчання, а хлопчики-послушники знов думатимуть про завтрашню футбольну зустріч «Прато» і «Форлі»! Тосканійська душа вболіває за «Прато». Одна з таких душ уже покинула тіло, і тепер на прощання належить покурити їй кадилом.

Це, власне, невеличка вада Кареччі: його тісні й круті вулочки ведуть до великих флорентійських кладовищ, і все, що безнадійно залишає ворота лікарень і клінік, неминуче попадає сюди. Відчуває це і весільне товариство. Двома таксі, прикрашеними скромними букетиками квітів, воно повертається від церкви до своєї тратторії...

Несподівано весільному поїздові доводиться зменшити швидкість. Попереду під гору їде катафалк, розкішно оздоблений посрібленими ангелочками, пальмовим гіллям і канделябрами. Зверху — справжня тропічна оргія квітів. На таке тут грошей не шкодують.

— Аж моторошно,— каже Емма Майзегайєр.

Їхати з молодою за катафалком — це в її рідних краях вважали лихим знаком.

Події, що відбуваються у «Золотій зорі» в наступні години, нагадують найкращі часи осі Берлін—Рим. Мандоліни бриньчать, італійська волинка пищить.

Молодь співає модних американських пісеньок, люди в літах — давніх, але теж колись модних італійських, а коли у німецької молоді виникає бажання почути улюблену пісню свого дитинства, старе й молоде починає «Санту Лючію»... Хоч усі тут неаполітанців не можуть терпіти.

Дороге в цій країні пиво (дорожче за вино!) всім дуже подобається. Адже це справжній «Доорнкаат» і «Штайнгерер»! Проте упиватися ніхто собі не дозволяє. Коли веселощі досягають апогею, сільський жартівник старий Тоніо приносить якусь гумову річ і починає її надувати. В нього виходить великий гарний лелека. Загальному захвату немає меж. Тим часом прийшов і дон Ісідоро, священик, що вінчав молодих. Він сидить коло шефині, сміється гучним хрипким басом «а ля Верді» і штовхає Евеліну ліктем під бік. Та не знає, що й думати.

Зате Емма Майзегайєр — на неї німецький алкоголь вплинув найдужче — підхоплює старого чоловіка з круглим коміром під руку і починає разом із ним розгойдуватися по-рейнському в лад пісні «Пий, пий, братику, пий». Слова шефиня пам'ятає добре. Дон Ісідоро незнайому пісню мугикає без слів.

---

[1] Макс Планк (1858—1947) — німецький фізик-теоретик.

[2] Густав Хейнеман.

Надвечір, коли всі вже трохи стомлюються, до тратторії заходять ті, що повертаються з похорону. Спершу вони нерішуче спиняються на порозі. Але потім хтось із весільних гостей упізнає серед прибулих свого знайомого і пояснює йому, що тут діється. Одні висловлюють добрі побажання, другі — співчуття, і ті, й ті пускають сльозу. Незабаром свинячі ковбаски та пиво «Левенброй» з'являються й перед засмученими прощанням із покійником учасниками похорону, що поволі вертаються до життя. Увечері ніхто вже напевно не знає, що його привело до «Stella d'oro» — радість чи горе.

Але ясновидющий погляд шефині уже побачив, яке майбутнє чекає цю пивничку, що стоїть при дорозі на кладовище. Вона знає ще з дому: тому, хто кинув на труну трохи землі, хочеться якомога скоріше сполоснути руки у вбиральні найближчого заїзду. А потім у людини виникає бажання сполоснути й душу. І сама кава тут, звісно, не поможе.

Їсти і говорити по-німецькому
в Умберто.
Тратторія «Stella d'oro»
(50 139) Кареччі—Флоренція
Тел.: 42-10-91

(Рекламне оголошення, розклеєне на деревах і телефонних стовпах у флорентійському кварталі, багатому на клініки та лікарні. Тираж 10 000 примірників.)

СТРІМКИЙ ЗЛЕТ

Оголошення, поначіплювані на стовпах, деревах, а також на стінах «Віа дель Перголіно», не зовсім зрозумілі. Що в них — можливість, запрошення чи майже категорична вимога? Однак своє діло оголошення роблять. Середній туристський споживач — його шлунок ніяк не насититься справжніми німецькими стравами, а італійське тістове барокко йому чуже — знаходить тут справжню розкіш. Німецькі жінки, німецька смажена ковбаса, німецьке пиво і німецькі пісні — все майже як у неофіційній другій строфі федерально-республіканського гімну.

Так, так — справжня смажена ковбаса, а не тільки тоненькі свинячі ковбаски! Це була ідея шефині, і Бертль, довіряючи її інстинктові, регулярно одержує по лінії «Спільного ринку» від біллерштедтського різника-емігранта велику кількість цього справді тюрінгського делікатесу. Під пильним наглядом Емми Майзегайєр Умберто Пескаторе вчиться смажити ковбасу, а що на деревне вугілля тут ідуть пінії, кипариси і навіть виноградна лоза, то середньонімецька страва набуває особливого південного присмаку.

Невдовзі Емма Майзегайєр у ролі «шефині тедески» заживає в Кареччі популярності і слави. Вона чудово вміє ладнати з дітьми і виливає на них свої незадоволені комплекси баби. А того, хто вміє догодити дітям, в Італії люблять і матері, а відповідно й «nonnes» — бабусі, які в

родинах усьому голова. Ця стара дама носа не задирає, це видно й з того, як вона крутиться у пральні при тратторії. Вона тут командує цілою бригадою веселих молодиць і навіть сама підв'язує спідницю. Звичайно, не так високо, як колись, і без будь-яких еротичних задніх думок. Шефиня розмахує великою дерев'яною мішалкою, чалапає в дерев'яних черевиках по калюжах води і глибоко вдихає запах справжнього мила...

Правда, Бертль уже нахваляється придбати сучасні пральні машини. Він ще сам смажить свої південно- і середньонімецькі ковбаски, в тратторії подає ще сама Евеліна, а шефиня грає роль салонної дами й вишукано вітається з відвідувачами. Вона проводить їх до столиків, помагає дітям скинути пальтечка, ставить у куток мокрі парасольки.

Німцям, принадженим сюди оголошеннями на стовпах чи вже й доброю славою закладу, в цих залах дихається вільно. Завдяки німецькому повітрю, напоєному духом німецьких страв, та рідним краєвидам у позолочених рамках на стінах, у цій незбагненній країні забувається багато прикрощів і кривд...

— Фройляйн! — розлягається в залі, й Евеліна поспішає, як Додді, на поклик. А якось завітав цілий німецький чоловічий хор. Після третьої склянки пива спраглі співаки завели на терасі «Із юних літ, із юних літ»...

У шефині на очі навертаються сльози. Далеко внизу пливе в літньому серпанку баня собору Брунеллескі [1].

— Тільки тут починаєш по-справжньому цінувати свої німецькі церковні вежі, — каже диригент до шефині.

Він служить у банку і дещо знає про долю бекенгорстських підприємств. Шефиня довідується, що їх просто «розтягли». Всі приєднані підприємства повідпадали, стали самостійними або їх приєднали до інших концернів. А сама фірма тепер називається не «ФБТ», а «К і К» («Клапгенгст і Керцль»). Новий технічний директор, дипломований інженер Гольтенбрінк, своє діло, здається, знає. Підприємства знов на піднесенні.

Все це шефиню зацікавило, але не дуже схвилювало. Бо до Майзегайєрів воно більш не має ніякого стосунку. Свою пайку Емма вже давно одержала і надійно її вклала. А тут, у Кареччі, зменшена сімейка починає свій новий прекрасний злет. Стрімкий злет. У голові шефині народжуються все нові й нові плани.

— Треба, щоб ти поставив кегельбан,— каже вона Бертлеві,— у Кареччі ж немає жодного. А гра на кегельбані викликає спрагу. Та й жінки залюбки пускають чоловіків грати — там вони завжди під наглядом. І вигуляються трохи, і ні до чого поганого не додумаються.

Бертль замовляє у місцевого архітектора проект кегельбану. Прислухається зять і ще до однієї поради шефині. На другому поверсі просторого будинку обладнують «Спеціальний салон» — для тих, що в журбі повертаються з кладовища. Там їхнє жалобне вбрання не бентежить решту відвідувачів, та й самі вони почувають себе вільніше. Цей «Спеціальний салон» Бертль рекламує в новому оголошенні рідною мовою, обведеному тоненькою чорною рамкою і розклеєному на кладовищенських брамах та мурах, а також неподалік від них. Цей захід теж завершується успіхом.

Лиш одне поки що не вдається тосканським Майзегайєрам: принадити туристські автобуси. В Кареччі з його запахами карболки та фор-

[1] Філіппо Брунеллескі (1377—1446) — італійський архітектор.

маліну організатори екскурсій не бачать нічого привабливого. І все ж одного дня шефиня радісно вбігає з тераси на кухню і гукає Бертлеві:

— Їдуть чотири автобуси!

Припавши до вікна на кухні, немов до бійниці, Емма голосно коментує наближення цих блискучих лакованих чудовиськ. Двісті чоловік — це щонайменше. Бертль накладає на всі гратки ковбас і ковбасок...

На автобусах великі написи: «Юна швабка», «Степова овечка» і «Майнцський парубок». Всі чотири зупиняються перед тратторією. Ще кілька хвилин, і у великій залі зручно влаштовуються чотири водії. Їхні пасажири залишилися десь унизу, у великій Флоренції.

Однак увечері водії розповідають керівникам груп про близькі серцю кулінарні розкоші, відкриті ними на північній околиці міста. Отож на другий день із чотирьох автобусів уже виходять дванадцять дам і панів. Мине два-три місяці, і нерівною бруківкою натужно підійматимуться до тратторії вже сорок автобусів щомісяця, а настане день, коли їх приїздитиме по два десятки щодня. Вони привозитимуть по дев'ятсот—тисячу відвідувачів на місяць.

Отакі рожеві мрії плекає шефиня, скеровуючи стрімкий злет своєї родини до душних приміщень тратторії. Але доля не любить таких побудованих на піску розрахунків і може безжально їх перекреслити, навіть коли їхня авторка стоїть на порозі свого вісімдесятиріччя.

Та поки що в «Stella d'oro» все гаразд. Німецьких клієнтів, правда, небагато, але ж які! Час од часу вже навідується й дехто з мешканців однієї з великих старих вілл, що містяться серед широченних парків на звивистій вуличці. В Кареччі цю віллу називають «Замок гліциній». Належить вона одній чарівній дамі, нащадку якогось відомого композитора-класика, що на власний смак оточила себе «paying guests» [1]. А смак у тої дами непоганий, бо в її товаристві обертаються митці і банкіри, архітектори і видавці, екстравагантні старі і привабливі молоді дами, німці, голландці, англійці, французи, святі, грішники і грішниці.

Отож незабаром і в цьому вишуканому колі розходиться чутка про німецький шинок з усілякими вітчизняними делікатесами й кумедною старою господинею, — а всі вважають, що заклад належить саме шефині, — і від «Замку гліциній» до «Stella d'oro» дедалі частіше вирушають компанії на «оздоровчу прогулянку». Вони спонукають веселу німецьку бабцю розповідати історії та історійки з її життя, а ввечері переповідають їх у колі гостей вілли. Один старий письменник старанно все те занотовує.

Якось у вересні цей письменник зібрався пополудні з дружиною трохи прогулятися.

— А там вишоко дертишя вгору? — питає гарна дама із жвавими очима, якій сучасна мода дозволяє вигідно виставляти напоказ свої все ще довгі стрункі ноги.

— Ні, думаю, що не дуже.

— Ти ж бо жнаєш: у наш у Данії лажити по горах я не жвикла.

— Ні по яких горах там лазити не треба... Мені просто цікаво поглянути на ту дивачку господиню. Може, пощастить зробити там і кілька знімків до моєї статті.

— І жадля цього ти ладен жамучити на шмерть бабу твоїх онуків!

---

[1] Платоспроможними гостями *(англ.)*.

— Ой, Кірстен, якщо та пані Пескаторе справді виявиться дивачкою, то ти будеш другою...

Коли обоє заходять до великої зали «Stella d'oro», то застають зовсім мало відвідувачів. Тільки крізь стелю чути веселий тупіт якоїсь компанії, що саме повернулася з кладовища. До них не підходить, а підпливає стара дама.

— Боже поможи! — вітається вона, як звикла вітатися в Мюнхені. Це привітання особливо подобається північним німцям та атеїстам.

Трохи захеканий пан, що стоїть поруч із струнконю дамою, якій це «лазіння по горах» взагалі не коштувало зусиль, вражено зводить погляд. Потім вигукує:

— Пані Майзегайєр!!.

. . . . . .

— Так, пані Майзегайєр, подумати тільки...

— Атож, пане доктор...

— Цього року мені минуло шістдесят п'ять.

(«І нащо ти ляпаєш цій ошобі про швої шістдесят п'ять? Тобі ж їх ніхто не дашть».) [1]

— О, докторчику, тоді ви годитеся мені в сини. Мені скоро стукне вісімдесят...

(«Че й так видно! Не треба підкрешлювати».)

— Тоді ми з вами були, так би мовити, сусіди. Отак ваша пральня, а напроти, в шкільному дворі,— ми, малишва. Ваші хлопці часто плювали на нас, ха-ха-ха!.. [2]

(«Не бачу в цьому нічого смішного. Мені було б гидко витирати ту шлину».)

— А в мою Лінхен ви, хлопці, всі були закохані по самі вуха. Бруно якось сховав її в класі під партою... У вас був такий кумедний вчитель Горго... Його стара, до речі, ніколи не прала в мене білизни — така була скнара! А як вона гола купалася в ставку!.. Потім вона розказувала, що ви тоді почервоніли по самі вуха...

(«Він ще й тепер червоніє. Ніяк не подорослішає, хоч уже й шам дід!»)

— До речі, щодо Бруно. Він мав свої грішки...

(«Тільки грішки?»)

— Але латиніст казав: «Про мертвих кажуть тільки добре»...

(«А чому, влашне? Прошто не рожумію. Пашкуда лишається пашкудою, навіть коли на його могилі роштуть квіточки».)

— Ну, а ваш Карл?

— Торік і він покинув нас... «За трагічних обставин», — сказав у надгробному слові ігумен із Бюссельгевде. Не знаю, чи вам відомо, що тепер ми католики?

(«Про че Ульріх уже подбав...»)

— Прийміть і мої співчуття...

(«Я мала б уже давно ж тобою розлучитишя. Таке брехло!.. Знаємо ті «трагічні обштавини»: штарий чап хотів поласувати молоденькою дівчиною... Ти й шам казав, що його місце вже давно на кладовищі».)

---

[1] Тут і далі в дужках подано думки датчанки К. *(Прим. авт.)*

[2] Про це й наступне див. відповідні розділи у попередньому романі *(прим. авт.)*.

— Час усі рани лікує, пані Майзегайєр. А тепер дозвольте щиро вас привітати. Ваша Евеліна така хазяйка, і зять симпатичний... А який прекрасний будинок!

(«Не жять, а жморщене городнє опудало. А яка жахлива картина, отой краєвид у пожолоченій рамі! Шмаком вони тут не похвалятьшя».)

— Так, докторчику, ми з вами ще гарно доживемо віку.

— Ваша правда, пані Майзегайєр.

(«А от і не правда! Нам іж тобою ще жити та й жити. У тебе ще вше попереду».)

— І чим дужче старієш, тим приємнішими стають спогади про молоді літа. Наше миле містечко, любий серцю Нойштадт...

(«Якщо ти зараз не перештанеш брехати, я вштану і піду звідши! Не місто, а осяче гніздо,— завжди казав ти.— Шамі обмежені міщани...»)

— А ви ще пригадуєте свого директора, отого маленького, з гостренькою борідкою? Славний був чоловік! Під час канікул він завжди дозволяв мені розвішувати в шкільному дворі білизну...

— Так, педагог старої школи! Молодця! Палкий патріот! З дев'ятсот чотирнадцятого по дев'ятсот вісімнадцятий...

(«Він виховував ваших хлопчів так, що вони добровільно йшли на війну. А коли гинули, він кажав: «...гордо...» Тобі було б не до гордощів, якби наш Уллі поклав голову жа Федеративну Решпубліку...»)

— По-моєму, в цьому навіть краса нашого віку...

(«Чого це «нашого»?)

— ...і багато чого бачиш в іншому світлі. Людина відвикає судити інших надто поквапно й суворо...

(«О, ці дурничі я тобі виб'ю ж голови!..»)

— Недавно чоловічий хор співав тут «Із юних літ, із юних літ». Для мене ця пісня й досі одна з найкращих. На другому місці після Пауля Лінке... Ви пам'ятаєте, докторчику, «Світлячки» і «Замки на Місяці»? Вам теж вони подобаються?

— Господи, чому ж ні, пані Майзегайєр? Тепер ці супермодні композитори — Штокгаузен та інші... Колись у пісні принаймні була мелодія...

(«Якщо ти й далі підшпівуватимеш оцьому лайну, то в мене терпець таки увірветьшя».)

— А ти все чогось мовчиш, Кірстен...

— Хто мовчить, той не бреше... Принаймні вголош. Як че шкажав ваш Гете — у нас теж його чашом штавлять на шчені в Кебенгавні: «Брехня і правда»?

— «Вимисел і правда»...

— Ну, тоді вимишлюй шобі далі ж пані Майжегайєр. А мені пора шходити вниж на вечерю...

— О, звичайно, мені теж пора!.. Їй-богу, це була така несподівана зустріч! В наші роки це дуже приємно. Після того, як стільки людей вже пішло від нас...

(«Шодо декотрих, то й шлава богу... Але ошоба вона таки потішна. Цього принаймні не можна не вижнати...»)

ПРОГУЛЯНКА ДО ЛА ВЕРНИ

Щороку навколо «Замку гліциній» у Кареччі знов і знов розквітають фіолетові та білі гліцинії, і тоді тут вирує справжня оргія спокусливих запахів. Вони бентежать серця гостей цього дому, сповнюють їх пристрастю й тугою. Переважно тугою, звичайно, бо пристрасть тепер живе тільки в книжках. Кірстен через рік після першої зустрічі з Майзегайєрами знов приїздить із чоловіком до Кареччі. Отож тепер Беккелі частенько вирушають крутою вуличкою нагору до «Stella d'oro». Переважно зранку, поки сюди не ринув дедалі більший потік організованих туристських груп. Майзегайєрівська тратторія вже давно стоїть у їхніх програмах. Кожен наперед смакує задоволення, прочитавши в каталозі таку платну рекламу:

НЕЗАБУТНЯ ГОДИНА НА ПАГОРБІ В КАРЕЧЧІ

Там, де колись знаменитий рід Медічі влаштовував свої казково багаті бенкети, завсідниками яких були такі великі митці, як Мікеланджело і Браманте, нині ми пропонуємо вам усі розкоші Тоскани! Милуючись згори Флоренцією та банею її відомого собору, ви водночас смакуватимете делікатесами справжньої німецької кухні і найкращими гатунками німецького пива в ресторані «Stella d'oro», керованого німецькими [1] фахівцями. Однак на ваше бажання вам подадуть також італійські національні страви та добре місцеве вино. В затишних залах ресторану вас чекає приємний відпочинок у дусі німецької та італійської життєрадісності.

ВАС ЗАПРОШУЄ

РОДИНА ПЕСКАТОРЕ-МАЙЗЕГАЙЄР

«По-моєму, це сказано надто гучно», — писала Додді в листі з Мюнхена, а шефиня від себе додала, що про «життєрадісність», мабуть, і справді не варто було згадувати — «з огляду на відвідувачів, що повертаються з кладовища». Та оскільки те оголошення написав для неї доктор Беккель, міняти в ньому вона нічого не захотіла. А Додді, звичайно, не дуже подобалося, що саме Евеліна зі своїм нудним Бертлем доскочила так далеко, — ще хтозна, чи «Stella d'oro» з часом не потьмарить слави «Gelateria Pisa» на мюнхенській Леопольдштрассе. Принаймні в Кареччі там у них відвідувачі не вибувають цілий рік...

Не минуло й року, як у «Stella» виникла потреба взяти ще одного кухаря і двох кельнерів. У підвалі поставили автоматичні пральні машини, і пані Майзегайєр, хоч як вона шкодувала, довелось забиратися звідти разом із своєю жіночою бригадою. Однак вітати клієнтів їй, певна річ, ніхто не міг перешкодити, і Евеліна з приводу цього казала своєму Бертлеві:

— Ти знаєш, наша старенька сирена для відвідувачів, мов той придворний блазень. З вілли багато хто приходить сюди лише заради неї. Беккелі теж.

[1] Це не зовсім так *(прим. авт.)*.

Тут Евеліна мала рацію. З погляду реклами матінка Емма була прибутковою статтею в балансі великого щастя дому Майзегайєрів.

Проте щастя — річ особлива. Його властивість минати і зраджувати всім людям завжди охоче описували в баладах письменники і неохоче, з огидою — учні в шкільних творах.

Одним із найпопулярніших творінь людських рук є нині автомашина. На особливе бажання Евеліни сім'я Пескаторе купила собі («Додді лусне від заздрощів, як почує!») двомісне спортивне біле авто з червоними шкіряними сидіннями, а спереду і ззаду — улюблена фірмова зірка.

— Шикарна таратаєчка! — сказала матінка Майзегайєр, коли Бертль підкотив машиною додому.

На свідомих свого федерально-республіканського становища гостей справляла надзвичайне враження та обставина, що тепер стіну будинку прикрашав і герб німецького автомобільного клубу.

В «шикарній таратаєчці» місця для тещі не знайшлося. Може, так було задумано з самого початку. Коли одного невимовно прекрасного травневого дня — в «Stella d'oro» того понеділка був вихідний — вся родина вибралася на фатальну прогулянку до Ла Верни, шефиню посадили в досить скромний «фольксваген-0815» Беккелів.

День випав такий, що птаство просто не могло не цвірінькати, щебетати й витьохкувати, а люди — співати і веселитися. Ла Верна — мало відоме тосканське чудо; серед його скель росте листяний ліс, і напровесні його молоді ясно-зелені листочки заглушують звичайну для тих місць приємну, темну вічну зелень. Луки, що розкинулись обабіч крутої звивистої дороги вгору, заливає вже інша, соковита зелень, а серед посірілих від часу селянських будівель рожево цвітуть яблуні й біліють вишні.

Цього вихідного у «Stella d'oro» понеділка настрій у п'ятьох туристів з Кареччі дуже піднесений, коли вони блукають нерівними бруківками, проходять під брами й потрапляють у довгі коридори й галереї святої обителі.

— Майже як у Саксонській Швейцарії, — заявляє шефиня, дивлячись на вкриті зеленню скелі, і це порівняння досить-таки вдале.

Бертль також дуже радий нагоді поїсти з інших тарілок та горщиків, не з власної тратторії, і добрий настрій товариства переходить у цілковиту згоду й гармонію. Обідають вони у тратторії біля самого підніжжя скель. Евеліна зриває в парку ранню троянду і встромляє її в петельку на костюмі Кірстен.

— Колись ви мали з нами до біса клопоту,— каже вона.

Чутлива до таких жестів Кірстен вважає, що це просто чарівно з боку молодої Майзегайєрки. А матінка Емма навіть цілує Кірстен у щічку й додає:

— Ми, Майзегайєри, буваємо досить милими каналіями!

Може, це признання шефиня робить під впливом доброго вина, що підносить її душу, мов ту пташку, високо над скелями. Навіть Бертль випиває того вина на чвертку більше, ніж звичайно. Теща свариться на нього пальцем і каже:

— Ну-ну, не забувай про свою сім'ю!

Але Бертль, як і всі власники машин, самовдоволено вихваляє свій кабріолет. Цього він навчився у Федеративній Республіці.

Правда, часто буває так, що можливості двигуна автомашини зов-

сім не відповідають можливостям розуму її водія. До Бертля це ще дійде або й взагалі не дійде. Він залишається з дружиною в тратторії, коли зовсім непитуща в таких випадках Кірстен сідає за кермо свого слухняного «фольксвагена» (згідно з спідометром він пройшов 85 000 км). Доктор, як завжди, виконує роль «другого пілота» і дорогою червоніє за Кірстен, коли та пускає непристойні шпильки на адресу інших водіїв. А шефиня на задньому сидінні щоразу гучно регоче — їй подобається, коли справжні дами не дуже перебирають словами.

Умберто Пескаторе має намір випити ще склянку вина. До Біббієни він наздожене старенький «фольксваген» напевне.

— Тільки не жени! — кинула йому теща на прощання.

Зять пустив ці слова повз вуха...

Газети присвятили сім'ї Пескаторе всього кілька рядків — зовсім унизу, дрібним шрифтом («Вісті з провінції»). А оскільки цього разу йшлося про дві людські жертви, то Евеліні з Бертлем дісталося навіть на два-три рядки більше, ніж звичайно в таких випадках. Автоцистерна, що йшла з Равенни і вигулькнула з правого боку, особливої шкоди не зазнала. Бертль дивився ліворуч.

На другий день шефині не дозволили заглянути в домовини, привезені до тієї самої невеличкої церкви, де рік тому Евеліна з Бертлем повінчалися. Те, що лишилося на дорозі до Біббієни від людських тіл,— бляху, скло, кров і нафту відокремити одне від одного було неможливо,— старанно розклали у дві домовини порівну. Решту пожежники змили брандспойтом.

Від сірої парафіяльної церкви Беккелі рушили старенським своїм «фольксвагеном» з шефинею на задньому сидінні за катафалком крутою вуличкою вгору до кладовища. Священик з іржавим голосом зробив усе, що належало, а послушники тим часом встигли радісно обмінятися думками з приводу перемоги футбольної команди «Борго ді сан Лоренцо» над «Емполі».

Емма Майзегайєр тупо дивиться на гору паперових квітів, срібних ангелочків, пальмове гілля й засвічені канделябри. В найвужчому і найкрутішому місці катафалк уповільнює швидкість — попереду з'являється шлюбна карета, запряжена двома білими кіньми. Об'їжджати тут не можна. Візник повплітав у батіг квіточки...

«Я теж мріяла про таке весілля»,— думає шефиня, яка від болю не може плакати.

Традиційні поминки в тратторії «Stella d'oro» після цього похорону не відбуваються.

ДЕСЯТЬ МАЛЕНЬКИХ НЕГРЕНЯТОК

Це, власне, зовсім не дитяча історія про те, як нещадно поглумилася доля з десятьох так званих «багатонадійних» молодих людей за винятком одного. А з нього все починається з самого початку і кінчається, певна річ, знову сумно.

Шефиня безпорадно дивиться на останнє своє негренятко — Доллі з Мюнхена...

За все мусиш розплачуватись. Але щоб аж так...

— Справжня Ніоба [1],— каже ерудований доктор Беккель, що разом з своєю Кірстен залишився в «Замку гліциній» до самого літа.— Щоправда, у тієї боги забрали відразу чотирнадцятьох дітей.

— Шкільки їх, влашне, ця Майжегайєрка мала?

— Не знаю. Та вона, мабуть, і сама добре не знає.

«Stella d'oro» роботи не припиняє. Персонал тут старанний і надійний. Тільки шефиня вже не та життєрадісна дама, що вітала колись відвідувачів. Тепер це їй просто над силу. Найнеобхідніші справи залагоджує Фрідхен — трохи сором'язливо й байдуже, не звертаючи уваги на гумор членів чоловічих хорів і кегельбанного клубу. Як поводитись у таких випадках, вона навчилася ще на сцені.

Вже оголошено, що тратторія продається, і одна західнонімецька торгово-туристська фірма зацікавилась умовами купівлі. Але Емма Майзегайєр ще вагається. Може, продати будинок і забезпечити себе на старість? Чи залишитись у ньому жити? Хай буде, що буде. Однаково незабаром усе вийде на останню дорогу. А вона тут не довга. Трохи піднятися нагору...

Одного дня приходять Беккелі і запрошують Емму на прогулянку. Разом із Фрідхен їм нарешті вдається визволити стареньку з полону передсмертних видінь і випровадити на вулицю.

На вигоні, вкритому після дощової ночі свіжою зеленню, розташувався цирк. Без намету. Кілька рядів поставлених півколом лавок, а позаду — скільки завгодно стоячих місць. Звідси глядачі здебільшого вшиваються, коли починають збирати гроші. Враження цирк справляє не вельми блискуче. Кілька пофарбованих у коричневе фургонів, невеличкий намет на двох чи трьох коней. Теж невеличких. Для чогось великого тут місця немає.

— Я хочу підійти ближче,— каже Кірстен.— Колишь у Юлланді я бачила один чирк. То був прекрашний чирк. Вони вші були там ж одної великої родини.

Ці циркачі належать, видно, також до однієї сім'ї, хоч у програмі стоять різні чужоземні прізвища. В цирку часто так роблять — це справляє враження.

Спочатку шефиня спостерігає програмні номери без видимої цікавості. Маленькі коники тюпають по колу, оббігають один одного, а директор Еміліо Спаццоні, літній чоловік у червоному фраку і з невеличким черевцем,— його ім'ям названо цирк,— ляскає хлистом. На голові — старий капелюх. З гучномовця лунає зовсім не військовий марш.

— «Марш Радецького»,— зауважує доктор Беккель.

Років п'яти дівчинка в балетному трико грайливо зіскакує з приступки фургона, посилає ручкою на всі сторони світу поцілунки і легко вистрибує на поні, голова якого оздоблена червоними та білими пір'їнами. Потім зіскакує на землю і знов вискакує на спину коника, що все тюпає і тюпає по колу. Глядачі оживають.

— Чарівно! — каже шефиня своїм задиханим супутникам.

Це перша ознака життя заціпенілої душі.

— «Анджеліна, легковажне щастя»,— читає пан Беккель у програмі.

[1] Легендарна фрігійська цариця, мати сімох синів і сімох дочок; втративши всіх своїх дітей, обернулася від туги на скелю.

Коли поні зникають у наметі-конюшні, а пан директор — у фургоні, з'являється м'язистий чолов'яга, в якого одна тарзанська шкура затуляє стегна, а друга — половину широких голих грудей. Франческо Спаццоні. Мабуть, брат директора. В усякому разі, дуже схожий на того. Цей розриває ланцюги. Номер теж не зовсім новий. Тріщать залізні кільця і людські суглоби...

Трохи старші підлітки з сирітського будинку поприкипали очима до стегон, грудей та сідниць ще молодої на вигляд особи жіночої статі, в якої ці частини тіла прикриті тільки блискучою лускою.

Блискуча дама час від часу подає силачеві то те, то те, потім відступає назад і щоразу застигає в позі пам'ятника.

Наступний номер у невеличкій програмці названо «Світовий атракціон». Нижче у квітчастій рамочці стоять слова: «Quarto Spazzoni» [1]. Із знайомих приготувань видно, що виступатимуть акробати — повітряні і на трапеціях. Між стовпами натягують линви, чіпляють кільця і перекладини, закріплюють страхувальну сітку. Під час цієї церемонії обличчя в обох чоловіків — вони схожі один на одного просто неймовірно — виражають майже трагічну зосередженість.

Потім кожен непорушно застигає під стовпом, а на арену пружними стрибками вибігають два схожі на Тарзана молодші чоловіки і спритно, немов білки, лізуть мотузяними драбинками вгору. Згідно з програмою їх звати Людовіко і Паоло. Вони належать до породи тих чоловіків, що колись сповнювали юне серце Емми Майзегайєр солодким трепетом. Але тепер вона не зводить погляду з тих двох старшого покоління, що застигли під стовпами; по їхніх напружених обличчях видно, який небезпечний для життя наступний номер. Дві молоді пари — а ті четверо, безперечно, подружжя — показують на кільцях і трапеціях карколомні номери. В найнебезпечніші миті їхній виступ супроводжує барабанним дробом смаглявий хлопчик років дванадцяти. А оскільки одна з двох жінок, які перекидаються в повітрі й падають чоловікам просто в руки, також має темно-смагляву шкіру і своєрідні риси обличчя, то можна зробити висновок, що це — мати й син.

— Оце клас! — коментує німецький пан.— Справжній світовий рівень.

— Мене аж страх бере, як подивлюся на них,— додає Фрідхен.

Шефиня не каже нічого. Але не тому, що їй тут усе байдуже. Видно, як вона від хвилювання зчіплює пальці, як важко дихає. А коли ті четверо цілі-цілісінькі стрибають одне по одному на страхувальну сітку, вона гаряче плескає в долоні. Всі щасливо повертаються до життя. Ті, що на арені, і стара дама серед глядачів...

Після антракту жваві коники знов виконують кілька гарних, хоч і звичайних, вправ — тепер уже без тої дитини — і ще раз зривають оплески. А дівчинка Анджеліна тим часом готується до найголовнішого номера, розхваленого в програмці епітетами в найвищому ступені з окличними знаками. «Неповторно! Вперше! Сенсаційно! Неперевершено!» Це лише кілька з тих вигуків, якими так щедро списаний аркушик італійської програмки.

А цей номер, названий «Десять малих негренят», важко повторити вже хоча б тому, що рідко в якій цирковій трупі знайдеться цілий десяток малолітніх виконавців. Крім того, дотепно придумано і їхній вихід на сцену.

---

[1] «Четверо Спаццоні» *(італ.)*.

Спочатку на манеж, посипаний перед цим тирсою, виступають два височенні на зріст чоловіки в класичних клоунських масках. Вони схожі між собою так само, як і пан директор та його брат-важкоатлет.

Обидва клоуни до того ж в однакових довжелезних, унизу дуже широких червоних майках, а зваживши на їхній зріст, неважко здогадатися, що вони досить уміло тримаються на хідлях. Клоуни неквапно, в лад цирковому маршу обходять малу арену.

Після цього шефиня вирішує зазирнути до програмки доктора, що сидить поруч.

— «Десять малих негренят. Показує «Те Міцегірс компані»,— вимовляє вона, бо читати по-англійському не вміє.

Ганс Беккель теж зазирає до програмки, читає й вигукує:

— Тут написано: «Компанія «Майзегайєри»!

Ту ж мить в Емми Майзегайєр вихоплюється такий пронизливий зойк, що одна з сестер-жалібниць, на яку тут покладено обов'язки лікаря невідкладної медичної допомоги, підбігає до неї з блискучою коробочкою.

Під однією з широченних майок щось починає вовтузитись, клоун падає, і з-під нього вилазять четверо чорних і кучерявих негренят, наляканих диким зойком шефині. На них такі самі довгі червоні майки, як і на дорослих клоунах. Поки той, що впав, зводиться на ноги, з-під другої широченної майки згідно з програмою вискакують ще п'ятеро негренят.

Фрідхен і доктор Беккель міцно тримають з обох боків шефиню, що тремтить усім тілом. Довкола неї регіт переростає в справжню оргію. Адже страшенно смішно спостерігати, як на манежі дев'ятеро малюків одне поперед одного перекидаються через голову, звиваються в повітрі, досконало виконують дрібні циркові номери і, мов блохи, спритно вислизають із рук двох здоровенних клоунів, що силкуються їх упіймати.

Фрідхен зауважує:

— Але ж їх тільки дев'ятеро!

На що доктор відказує, що десяте, мабуть, застудилося або вивихнуло ніжку.

Цієї хвилини з намету-стайні хтось виходить. Це та мати з темносмаглявою шкірою, вбрана тепер у чудернацький одяг няньки. Вона штовхає поперед себе надміру великий дитячий візок, з якого десяте негренятко посилає всім ручкою поцілунки. Потім дев'ятеро малюків прилаштовуються за візком і вервечкою проходять по арені. Обидва клоуни тим часом знов стають на хідлі й рушають слідом за дітьми.

Публіка вищить від захоплення, шаленіє, плескає в лад музиці.

Шефиня не підскакує й не плеще в долоні. По щоках у неї котяться сльози. Коли номер закінчується, вона розгонистою ходою, що робить честь її рокам, перетинає манеж, наздоганяє одного з червоних клоунів і слідом за ним зникає у фургоні.

Її троє приятелів безпорадно перезираються.

— «Компанія «Майзегайєри»,— ще раз каже Ганс Беккель і хитає головою.— Невже це можливо?..

Так, це можливо. Через півгодини Емма Майзегайєр виходить з фургона, на якому написано: «Цирк Спаццоні». Вона трохи хитається. Потім каже:

— Близнюки! Еміль і Франц. Людвіг і Пауль їхні сини, решта троє

виступають в інших цирках. У мене дві невістки, десять онуків. Тільки тут шістнадцять штук Майзегайєрів! Людвіг і Пауль мої внуки, а «десять маленьких негреняток» — правнуки... Самі Майзегайєри! Лю-у-донь-ки! І всі — від директора іподрому, всі, так би мовити, випурхнули з його фургона. Це прекрасно, що він дав близнюкам моє прізвище!

Фрідхен трохи шокує поведінка старої подруги, яка робить такі непристойні натяки в товаристві цього подружжя з вищою освітою, і запоруку майзегайєрівського успіху економка тактовно переносить до сфери метафізики. Вона каже:

— Це завдяки свічці, яку ми поставили святому Антонію.

Фрідхен мужньо долає свої протестантські упередження щодо трохи сумнівного культу святих.

— Фрідхен, а видатки таки оплатилися!

Троє земляків одне по одному обіймають шефиню. Беккелі і Фрідхен мало що тямлять. Коли вони починають розпитувати про подробиці, Емма відповідає:

— Це цілий роман... [1]

Кірстен хоче знати тільки одне:

— Але хто ж чі Шпаччоні?

— Немає ніяких Спаццоні. Просто моїм хлопцям дешевенько дістався фургон з таким написом. Та й у програмі воно краще звучить! Але наше прізвище вони зберегли. Як воно вимовляється по-англійському, пане доктор?

— The Miceguyer's,— каже Ганс Беккель доброю англійською мовою німецької гімназії.

— Геніально!

Шефиня стоїть, гордо підвівши голову, немов імператриця у вигнанні, яка досі годувала себе власними гіркими сльозами, описуваними в ілюстрованих часописах, а оце тепер з «блиском і блаженством» повертається на трон предків.

Потім вона, зітхнувши, промовила:

— Ми, Майзегайєри!

ЕПІЛОГ

(який нічого не пояснює)

Десять коників «Цирку Спаццоні» тягнуть п'ять його фургонів. Після тритижневих гастролей у Флоренції—Кареччі поні знов запрягають, і вони гребуть копитами перекопану землю. Цирковий кінь завжди радіє, коли вирушає в дорогу. На нових луках нова паша...

У два фургони вантажать кілька стільців, стовпи, трапеції та линви, а в трьох розміщуються артисти. Їхня сім'я поповнилася ще одним членом. Із заднього віконця одного з фургонів — драбинку вже втягнуто всередину — дивиться вниз на трьох своїх приятелів Емма Майзегайєр.

Фрідхен нестримно ридає і все намагається схопити її руки.

— Це ж просто божевілля! — раз у раз примовляє вона.

[1] Тому його й не треба розповідати в цьому місці *(прим. авт.)*.

— Тим-то я так і роблю,— відповідає шефиня.— Обидва мої хлопці овдовіли, тобто жінку Еміля переманили до іншого цирку. А для грубої роботи їм тут потрібна баба. Подумай лише, скільки тут самого прання...

Рукостискання... Рукостискання... І нема йому кінця-краю.

Рушає перший фургон. Другий...

— А вісімдесят свічок на твій день народження? — гукає Фрідхен, вже коли рушає і третій фургон.

— Нічого не вийде,— відповідає Емма Майзегайєр на прощання.— Може спалахнути пожежа...

— Но! — замахується батогом директор Спаццоні, вроджений Еміль Майзегайєр.

— Як я їй жаждрю,— каже датчанка Кірстен.— Вше на південь, на південь...

ПІСЛЯСЛОВО ДО ЕПІЛОГУ[1]

А ми? Ми залишаємось вундеркіндами, дітьми чуда.

З німецької переклав
Олекса ЛОГВИНЕНКО

ПРО РОМАН ГУГО ГАРТУНГА «МИ, МАЙЗЕГАЙЄРИ»

Західнонімецький письменник Гуго Гартунг, який помер 1972 року, залишив велику за обсягом творчу спадщину, що складається з романів, оповідань, драм, радіоп'єс, репортажів тощо. Спадщина ця нерівноцінна, частина творів з неї швидко втратила своє значення — разом з тими скороминущими подіями та явищами, безпосередніми відгуками на які були ці твори. Радянському читачеві відомий роман Гартунга «Ми — вундеркінди» (1957), який з'явився спершу в російському перекладі (під назвою «Дети чуда», 1969), а потім і в українському (1978). Відома у нас також екранізація цього роману, здійснена зразу ж після його виходу в світ. Нині «Всесвіт» завершив публікацію перекладу останнього, виданого вже посмертно, роману Гартунга «Ми, Майзегайєри» (1972), який є почасти продовженням «Вундеркіндів».

Гуго Гартунга цілком можна віднести саме до західнонімецьких письменників, хоч більша частина його досить тривалого життя пройшла до появи на географічній карті Федеративної республіки. Народився він 1902 року, з 1922 по 1928 рік вивчав театрознавство, історію мистецтва й літератури в Лейпцігському, Віденському та Мюнхенському університетах. По закінченні університету працював актором, драматургом і журналістом у Мюнхені, після захоплення влади Гітлером — літературним співробітником в театрах провінційних міст. До активної творчої діяльності Гартунг вдається вже після розгрому фашистського третього рейху, і можна сказати, що лише з цього часу він стає письменником у повному

[1] Власне, цілковита дурниця. Але важлива *(прим. авт.)*.

значенні слова. Більше того, його творчість з часом переростає в примітне і досить характерне явище для західнонімецької літератури критично-реалістичного спрямування. Гартунг звертається до кола тем і проблем, актуальних для цієї літератури, виразно відбивається в його творах її специфіка, основні етапи її еволюції. Крім «Вундеркіндів», значною популярністю серед читачів ФРН та інших країн користуються його романи «Я часто думаю про Пірошку» (1954), «Король Богуміл-король» (1961), «Ваш чоловік помер і шле вам вітання» (1965).

У творчості Гартунга кінця 40—50-х років широко представлена тема оцінки недавнього минулого, розрахунку з фашизмом, котра була провідною в тогочасній прогресивній літературі Західної Німеччини. Письменники-антифашисти прагнули не тільки затаврувати й осудити це минуле, але й розібратися в причинах та механізмі національної катастрофи, якою був фашизм, з тим, щоб все це не могло повторитися. Тим більше, що в умовах буржуазної Боннської республіки часів Аденауера це було ще «неподолане минуле», в країні активізувалися реакційні сили, які намагалися реставрувати мілітаризм і нацизм. У річищі літератури, що боролася з цими небезпечними явищами й тенденціями в житті ФРН, поряд з відомими творами В. Кеппена, Г. Белля, М. Вальзера, П. Шаллюка та інших письменників, з'явився й роман Гартунга «Ми — вундеркінди», в якому названа тема постала в дещо незвичному розрізі.

Іронічно імітуючи документальну прозу, котра тоді якраз входила в моду, Гартунг нібито на основі щоденників протагоніста роману Бруно Тіхеса відтворює типову біографію німецького дрібного буржуа, який рано приєднався до нацистської партії, зробив блискучу кар'єру в третьому рейху, а в повоєнній Західній Німеччині перетворився на одного з «капітанів промисловості». Письменника передусім цікавило соціально-психологічне коріння фашизму, але важливо сказати, що з метою його вияву і викриття він заглиблюється не тільки в психологію пересічного німецького бюргера, але і в історію країни, принаймні до доби імперії Вільгельма II.

Останню він змалював у гротескно-сатиричному плані, близькому до того, в якому вона раніше постала у «Вірнопідданому» Г. Манна, та й протагоніст роману Гартунга має безперечну «типологічну» спорідненість з Дідеріхом Геслінгом. Ця спорідненість підкреслюється сюжетними паралелями, як, приміром, зустріччю Бруно з Вільгельмом II, що нагадує аналогічну зустріч Геслінга; до того ж в романі Гартунга зустріч героя з кайзером дублюється його зустріччю з Гітлером, що вказує вже на спорідненість історичних епох. І слід сказати, що в усіх цих паралелях і зіставленнях автор має рацію; згадаймо хоча б відоме визначення О. Гротеволя, що Г. Манн в образі Геслінга вивів тип людини, який повністю розкрився лише за панування фашизму. Можна сказати, що в романі Гартунга почасти й простежується подальша історія такої людини. Найефективніша зброя автора «Вундеркіндів» — сатирична іронія, яка з особливою силою проявляється в сценах, де викривається фашистський «новий порядок», торжество тупої і злої сили.

Роман «Ми, Майзегайєри» сюжетно пов'язаний з романом «Ми — вундеркінди» і в цьому плані є його продовженням. Нагадаймо, що через весь роман «Ми — вундеркінди» проходить історія Майзегайєрів, численної й по-своєму колоритної сім'ї пралі й утриманки, в якій всі діти мали різних батьків. На цю родину була покладена в названому романі цілком визначена функція: вона представляла ті суспільні покидьки, на яких спирався Гітлер, рвучись до влади. Особливу увагу в цій великій і досить різношерстій родині автор приділив Карлу Майзегайєру, зачинателеві нацистського руху в рідному містечку, а потім високому чинові гестапо; з ним вступає в родинний зв'язок Бруно Тіхес, одружившись з його сестрою.

В романі «Ми, Майзегайєри» Карл — один з центральних персонажів, тут він — шеф фірми, успадкованої від Бруно Тіхеса, один з «тузів» капіталістичної промисловості. З образом Карла Майзегайєра входить в роман відома за попередніми творами Гартунга тема «неподоланого минулого», зокрема, автор викриває тут колишніх нацистів, які опинилися біля керма економіки Боннської республіки. Журналісту Беккелю, синові свого антагоніста із «Вундеркіндів», Карл Майзегайєр погрожує: «Як було й за Адольфа Гітлера»? Ось що я вам пораджу, пане Беккель: не накликайте на свою голову біди! Навіщо знов витягати на світ божий оті дурні вигадки про нацистів? Ваш шановний татусь на цьому вже спіткнувся. Адже ви добре знаєте, що він почав копати яму під мого зятя Бруно Тіхеса... А що з того вийшло? Не було добра не моєму зятеві — ви тільки погляньте, яку фірму Бруно по собі залишив».

Як бачимо, названа тема гостро звучить і в романі «Ми, Майзегайєри», але не вона вже виступає в цьому творі провідною. На перший план тут виходять проблеми, пов'язані з так званим «економічним чудом» у ФРН та його наслідка-

ми в різних сферах життя країни. Слід сказати, що це проблемно-тематичне зрушення загалом характерне для західнонімецької реалістичної літератури 60-х початку 70-х років. Як зазначає радянська дослідниця І. Млечіна, тепер «письменники показують нездоланну суперечність між зовнішнім добробутом і внутрішньою деґрадацією особистості, між гарячковою діловитістю і духовною спустошеністю людини в «суспільстві споживання». Їх все більше цікавить загострення конфлікту між особистістю й капіталістичним суспільним механізмом; вони бачать зростаючу бюрократизацію, що приводить до все більшого відчуження особистості, фетишизацію споживання, процес духовного одурювання, що здійснюється за допомогою засобів масової інформації і культурної індустрії» [1]. Ці проблеми й колізії, суперечності й конфлікти нової західнонімецької дійсності стали предметом своєрідного зображення і в романі Гартунга «Ми, Майзегайєри», де складають основний аспект його змісту.

В цьому романі погляди автора на життя, навколишню дійсність стали більш похмурими й безвідрадними, зникли ті ілюзії, про які йшлося на останніх сторінках «Вундеркіндів» — ілюзії «нульової ситуації», коли здавалося, що все можна починати заново. Але ж «в новий світ було перенесено занадто багато старого капіталу, досить приємного для його власників, який затьмарив вимріяне майбутнє». У свою чергу, зазначені зміни в світогляді письменника викликали зміни в його художньо-стильовій манері. Повністю відсутні в другому романі «ліричні партії», які у «Вундеркіндах» контрастували зі сценами й картинами суто сатиричного змісту, в неабиякій мірі «просвітлюючи» твір, урізноманітнюючи його звучання. В «Майзегайєрах» неподільно запанувала сатира, та інакше й бути не могло в творі, де, кажучи словами автора, змальовується «смітник сучасного життя», коли й природу перетворюють на грандіозний смітник, і «людству лишився, здається, тільки один вибір: або швидка атомна смерть, або повільне отруєння». Широко вдається Гартунг у своєму останньому романі до гротеску й пародії, до блазенства, до відчужування зображуваної дійсності та її «абсурдизації»,— словом, до тих характерних засобів, за допомогою яких сучасні прогресивні митці Заходу нерідко намагаються осмислити й адекватно виразити дегуманізоване «суспільство споживання».

З розгортанням роману все чіткіше вимальовується в ньому особлива роль та ідейна функція «шефині», родоначальниці сім'ї Майзегайєрів. Розвиток цього образу — це зворотний рух «шефині» до того стану, того світу, з якого вона вийшла: світу народного життя, простого й здорового народного світосприймання. Цей образ — єдиний оазис людяності в пустелі механізованого й дегуманізованого «суспільства споживання». Водночас в контексті роману це й рух до природи, до її життетворних сил і стихій, яким завжди радісно скорялася матінка Майзегайєр. Словом, до світу, органічно близького природі, який ховає в собі можливості нових форм. В цьому й полягає єдиний елемент позитивної програми, що його містить останній роман Гуго Гартунга.

Д. Н.

[1] И. Млечина, Литература и «общество потребления», М., 1975, стор. 12.

ІДЕЙНО-ТЕМАТИЧНІ ОБРІЇ СУЧАСНОГО ЧЕСЬКОГО РОМАНУ

Сучасний чеський роман з погляду його жанрової структури — явище, підвладне спільним закономірностям розвитку художнього мислення в європейських країнах соціалістичної співдружності. Своєрідність його визначається якісними зрушеннями в розвитку суспільної свідомості чеського й словацького народів протягом останнього десятиліття. Чеська й словацька література 70-х років під благотворним впливом нового морально-політичного клімату успішно долає кризисну ситуацію минулих років. Прикметною рисою розвитку художнього мислення є відчуття розкутості польоту творчої думки, переборення тенденцій статичності й певної застиглості романної структури 50-х років і особливо — похмурої егоцентричної концепції особистості в прозі років 60-х.

Новітній чеський роман розвивається на шляху інтенсивного пошуку значущої теми й нового героя. Внаслідок цього пошуку вже з'явились яскраві твори, що засвідчують активність громадянської позиції старших і молодших за віком авторів. Це виявляється, зокрема, в активності суспільної позиції нового героя. Причому героя не тільки сучасного, а й покликаного на сторінки нових книг з минулих — недавніх і віддаленіших — часів. Сучасна чеська критика (як це засвідчує журнал «Літерарні месічнік» останніх років) звертає увагу на те, що в позиції активної полемічної конфронтації з егоцентричною особистістю деяких творів 60-х років стоять не лише герої-сучасники Я. Козака, А. Плудека, Б. Ржиги, З. Плугаржа, Л. Фукса та В. Клевіса, а й цілісні, випробувані часом характери з нових творів історичної прози Н. Фрида, В. Каплицького та ін. Важливо, що в новому романі стійкий і діяльний характер протистоїть скептику й скиглію, що перебуває в тенетах вагань і сумнівів, які часом набирали програмного характеру в прозі минулого десятиліття.

Іншою особливістю нового чеського роману є посилення уваги митців до проблеми героїчного характеру. Власне, йдеться про відновлення традиційного інтересу письменників до цієї проблеми; героїчна тема глибоко розроблялася в чеській соціалістичній літературі, але в 60-х роках одним з виявів ревізіоністських тенденцій стала мода на дегероїзацію особистості. Саме тому поетизація героїчного характеру в сучасному чеському романі набуває принципового значення.

З цього погляду вирізняються романи «Срібна рівнина» М. Томанової [1], де героями боротьби з фашистською навалою виступають Людвіг Свобода і його бойові соратники, «Один срібняк» З. Плугаржа і «Солдат завжди при зброї» Й. Сухла, присвячені антифашистському опору та партизанському рухові напередодні Словацького національного повстання.

Слід зауважити, що сучасна чеська проза про війну й боротьбу з фашистською навалою своєю концепцією героїчного характеру гіпологічно близька до радянського роману (зокрема творів

[1] Роман друкувався у «Всесвіті» № 3, 1972 р.

«Людина і зброя» О. Гончара, «Живі і мертві» К. Симонова, «Блокада» О. Чаковського).

Жанрова форма роману-епопеї в чеській літературі має свої традиції. Утвердження цієї форми пов'язане з появою історичних циклів А. Ірасека про гуситський рух, селянські повстання й національне відродження кінця XVIII — початку XIX ст. Становлення роману-епопеї нового типу в чеській прозі 30-х років радянська славістика цілком правильно пов'язує з революційними зрушеннями в художній свідомості суспільства під впливом ідеалів Жовтня і наростання антифашистського руху [1]. Поряд з письменниками, в творчості яких утверджувались принципи соціалістичного реалізму (Я. Кратохвіл, М. Майєрова, В. Ванчура, М. Пуйманова), чималий внесок у розвиток епічної прози зробили в цей час також письменники, що стояли на загальнодемократичних позиціях (К. Чапек та К. Полачек).

Та все ж після появи трилогії М. Пуйманової («Люди на роздоріжжі», «Гра з вогнем», «Життя проти смерті») роман-епопея в сучасній чеській прозі, на відміну від словацької, болгарської, радянської літератур, якщо не зникає зовсім, то втрачає свої традиційні класичні риси. Це виявляється насамперед у відсутності багатопланових творів, сюжетно спроектованих на якусь певну епоху, чітко означену історичними подіями національного чи загальнолюдського значення. Епічності художнього моделювання дійсності чеські прозаїки досягають не традиційним шляхом створення розгалужених сюжетних ліній, а шляхом вкраплення окремої людської долі у загальнонародний чи загальнолюдський потік історії. При цьому велика історія віддзеркалюється в долі маленької людини та близького їй оточення.

Так, Ян Козак у своїй дилогії «Лелече гніздо» [2] і «Святий Міхал» відтворює цілий етап соціальної революції на селі не в багатошаровому суспільно-політичному зрізі чи династичній хроніці поколінь (як це бачимо у згаданій трилогії М. Пуйманової, «Тихому Доні» М. Шолохова чи «Великій рідні» М. Стельмаха), а засобами звуженого хронотипу й порівняно негустої його залюдненості.

Чеська критика з повним правом оцінює як епічну прозу книжку мемуарів Йозефа Рибака «Чарівна гілка», відзначену літературною премією ім. А. Запотоцького (1973). На наш погляд, ця книжка є своєрідним синтезом роману-епопеї і «я-роману», що характеризується оповіддю від першої особи. За масштабністю й розгалуженістю сюжетних ліній це твір справді епічний. У ньому відбилася ціла епоха духовного життя чеської і словацької суспільності від початку століття до 1945 року. І композиційно, і стильовим ладом цей твір увібрав найкращі якості «літератури факту» і «роману-документа».

Організаційним ядром композиції «Чарівної гілки» є особа оповідача, письменника-комуніста й громадського діяча. В полі зору автора перебувають не тільки визначні творці літературного процесу, як Юліус Фучік, Петер Їлемніцький, Карел Чапек, Лацо Новомеський, Вітезслав Незвал, Янко Краль, Едуард Уркс, Карел Томан, Франтішек Галас, Владимир Клементіс, Егон Кіш, Ян Мукаржовський та Ілля Еренбург, а й прогресивні театральні режисери (Франтішек Буріан), художники (Лев Шимак), а також відомі діячі Комуністичної партії Чехословаччини (Іван Секаніна, Ян Шверма).

В спогадах Й. Рибака оживають яскраві й досі невідомі сторінки, присвячені діяльності Ю. Фучіка в журналі «Творба», Я. Шверми в газеті «Руде право» та В. Незвала в літературно-мистецьких колах Праги.

Головна ідея «Чарівної гілки» розкривається її образною назвою, що відбиває споконвічні мрії чехів про щастя. Адже «чарівна гілка» за чеським народним повір'ям — казковий аналог нашої «квітки папороті»: хто до неї доторкнеться, пояснює автор, той повік буде щасливий. Виходець із соціальних низів, майбутній письменник з юних літ пішов

[1] Кузнецова Р. Р. Становление романа-эпопеи нового типа в чешской прозе. М., 1975.

[2] Роман друкувався у «Всесвіті» №№ 8—10, 1977 р.

у світ з мрією знайти в житті свою «чарівну гілку». І після багатьох поневірянь знаходить її, нарешті, в здійсненні ідеалів Великого Жовтня, утвердженні соціалістичного ладу.

Під іншим кутом зору розглядає політичні події — цього разу недавнього минулого — Алексей Плудек у своєму полемічному творі «Ва-банк» [1].

Чеська критика (зокрема Г. Грзалова в газеті «Руде право» від 21. 1. 1975 р.) правильно оцінює цей твір як гідну похвали «спробу політичного роману». Вже сам характер задуму й основний предмет зображення — події в Чехословаччині в 1968—1969 рр. на широкому міжнародному тлі — ставив перед автором дуже складне творче завдання — органічно поєднати конкретні людські долі й характери з глобальними політичними явищами XX ст. Суто «романічний» сюжет взаємин людей між собою і суспільством необхідно було пов'язати з надзавданням белетристики — показати людину не лише як об'єкт політичного впливу, а й як творця політики. І цей задум з погляду раціонального А. Плудек здійснив, хоч з погляду художнього в творі трапляються лише ескізно забарвлені ділянки сюжетної канви. На нашу думку, автор недостатньо використав «ігрові» можливості соціально-побутових реалій і психологічних імпульсів у змалюванні характерів.

Поряд з романом А. Плудека, до типової моделі роману критичної чи гостроконфліктної ситуації радянська славістика відносить також твір Їржі Кршенека «Дички» (1973). За характером головного конфлікту до цього типу епічної прози тяжіє також роман З. Плугаржа «Один срібняк» (1974).

Роман «Дички» присвячений рухові Опору. В глухому сільському закуті живе небагата селянська родина Дроздів. На її трудове життя кидає тривожну тінь війна й фашистська окупація. Старший син родини Ян з прислужника стає господарем відібраної в єврея крамниці. Виходячи з традицій народної моралі, старий Дрозда, його дружина, їхні молодші діти Міхал та Ганка засуджують вчинок Яна, що кинув землю й подався в крамарі. А самі в поті чола працюють на полі, забувши про війну й окупацію.

Та ось тихе плесо їхніх буднів порушує поява несподіваного «гостя» — тяжкопораненого радянського солдата. Ця подія і вносить у розгортання фабули критичну ситуацію. Сумніви, вагання і страх родині Дроздів допомагає подолати їхнє чисте людське сумління, на якому грунтується весь кодекс народної моралі. Сім'я трударів не може не допомогти солдатові Країни Рад. Ризикуючи життям, селяни виходжують радянського воїна, а Ганка навіть закохується в нього. Перед смертельною загрозою провалу дівчина змушена шукати поради й допомоги в старшого брата Яна, який вважався в родині «заплямованим». У критичній ситуації виявляється, що в глибині душі «крамар» Ян лишається вірним здоровій природі свого роду «дичок»: він допомагає переправити радянського солдата до партизанів, яких сам він, Ян, постачав продуктами. В тривожну ніч розлуки з радянським солдатом Ганка не витримує настирливих домагань нелюба Томеша й випиває отруту. Гине в партизанському загоні її молодший брат Міхал. Щоб не потрапити до рук фашистів, Ян теж не повертається додому.

Можна лише пошкодувати, що образи «відступника» Яна й пораненого радянського воїна накреслені дещо ескізно порівняно з колоритною постаттю старого Дрозди й живим портретом його молодшого сина Міхала.

В основі роману З. Плугаржа «Один срібняк» також лежить тема народного опору фашистським окупантам. Дія твору відбувається в горах Словаччини. У центрі його — дружна ватага лісорубів на чолі з юнаком Лацо Татаром. У лісову глушину їх привели не стільки (мізерні заробітки, скільки ненависть до фашистського режиму. «Татаровці» — як звуть себе хлопці по імені ватажка — виступають втіленням волелюбного духу словацького Яношика або українського Довбуша. Це потенційні партизани й

[1] Роман друкувався у «Всесвіті» №№ 3—4 1975 р

майбутні герої Словацького національного повстання.

Критичну ситуацію в їхнє життя вносить поява втікача з протекторату чеха Мартіна. За нещасливим збігом обставин у загоні «татаровців» починаються незгоди. На Мартіна падає підозра в зраді, що й вносить у сюжет мотив іудиного «срібняка». Та в найгострішій ситуації чех Мартін виявляється гідним побратимом словацької ватаги, й перспектива спільного збройного виступу проти фашистського режиму вимальовується як сонячний ранок після похмурої ночі. І тут, так само, як у «Дичках» І. Кршенека, гостро конфліктна ситуація немовби повита баладним серпанком.

На жаль, не всі сюжетні лінії в романі «Один срібняк» доведені до логічного кінця. Читачеві, зокрема, не все ясно з минулого Мартіна — до його появи у ватазі лісорубів. Нечітко окреслений і вплив конкретної соціально-політичної ситуації в тодішній Словаччині на формування морально-етичного кодексу героїв.

Цікаві модифікації спостерігаємо й у розвитку чеського роману від першої особи («я-роману»).

Найяскравішим взірцем послідовно витриманого роману від першої особи є твір Яромири Коларової «Мій хлопчик і я» (1974). З погляду суспільного звучання критика одностайно визнала цей твір одним з найкращих романів останнього часу. Про нього позитивно відгукнулись провідні чеські журнали «Творба» (1974, № 30), «Літерарні мєсічнік» (1974, № 6) і центральна партійна преса (газета «Руде право», 8. V. 1974).

Розгортання фабули роману Я. Коларової починається з народження сина оповідачки незабаром після визволення країни. Місце і час дії калейдоскопічно зміщуються вставними новелами й спогадами героїні про батьків, брата, близьких і далеких родичів, життєвий шлях яких пов'язаний з подіями кінця минулого й початку нашого століття, тривожним міжвоєнним періодом 20—30-х років, нарешті драматичними роками окупації. Завдяки цьому прийому часових і просторових зміщень письменниця максимально насичує твір інформацією, а головне — розширює можливості емоційного контакту з читачем. Вдалою знахідкою є і нотатки-коментарі вже дорослого «хлопчика» на полях щоденника матері-оповідачки.

Роман Я. Коларової, по суті, є сповіддю душевно цільної жінки-комуністки, матері й громадянки, доля якої тісно пов'язана з долею повоєнної Чехословаччини. Твердість світоглядних переконань і громадянську мужність героїня твору черпає з досвіду життя минулих поколінь, які зазнали всіх страхіть буржуазної дійсності за часів монархії, республіки й фашистської окупації. Навіть особисте горе, викликане тим, що чоловік її стає жертвою несправедливих звинувачень, не доводить її до відчаю і зневіри. Щоправда, часом наївні й аж надто прямолінійні міркування матері «коригуються» скептичними настроями сина, який боляче переживає окремі прорахунки й помилки в становленні й розвитку соціалістичного суспільства. Та як люблячий син і свідомий громадянин, дорослий «хлопчик» віддає належне поколінню батьків, цінуючи їх ідейну незламність, мужність і віру в торжество комуністичних ідеалів.

Оптимістичнішу концепцію свого ровесника пропонує Божена Роттерова в романі «Скільки разів починати заново» (1976). За своєю жанровою структурою цей твір — своєрідний синтез «я-роману» й «роману підбиття підсумків». У ролі оповідача від першої особи тут виступає Ліда Соколова, але її внутрішній монолог не домінує в творі як провідна форма викладу.

«Внутрішній голос» Ліди час від часу коментує автор, що веде й «мовну партію» її чоловіка, інженера Мартіна Мудроха. Цей «діалог» Ліди й Мартіна послідовно супроводжується об'єктивною розповіддю з традиційної авторської позиції «над героями».

Усе життя Ліди, як і матері «хлопчика» в творі Коларової, супроводжується спогадами про юність, про війну й окупацію. По суті, героїні обох романів

репрезентують одне покоління чеських жінок з трудового середовища, яке взяло на себе основний тягар соціальних незгод, війни й окупації. І в перші повоєнні роки цьому поколінню судилося не тільки продовжувати рід (у Ліди також є син), а й брати активну участь у вирішенні соціально-історичної долі країни.

Ліда, так само, як і мати «хлопчика» з твору Коларової, усвідомлює, що війна безповоротно поглинула її найкращі дівочі літа, загальмувала її духовний розвиток. І саме тому Ліда прагне підвищити свою освіту, а отже, й ефективність особистої участі в будівництві нового суспільства. Працюючи швачкою в кравецькій майстерні, Ліда навчається у вечірньому технікумі. Життя її заповнене вщерть сімейними і громадськими турботами. Вона глибоко переймається науковими інтересами свого чоловіка, що разом з колективом лабораторії працює над проблемою видобутку вітчизняного германію.

Свою віру в торжество соціалістичних ідеалів подружжя Мудрохів проносить крізь незгоди перших повоєнних років, напружену атмосферу виконання першого п'ятирічного плану в Чехословаччині. Герої Роттерової зазнають політичного й морально-психологічного тиску з боку інтелігентської «еліти» старої буржуазної школи. Невдачею завершується спроба Ліди організувати перші ударні бригади у себе на виробництві, а її чоловік Мартін, цей вчений-ентузіаст, стає жертвою інтриг і наклепів.

Здавалося б, Ліда й Мартін могли б упасти в розпач. І саме тут героїню Роттерової виручає соціально-класове чуття.

Головний конфлікт роману «Скільки разів починати заново» має відкритий характер. Розв'язання поставлених авторкою проблем не доведено до кінця. Але читачеві ясно, що вирішення цих проблем — справа недалекого майбутнього.

Дедалі ширшають тематичні обрії нового чеського роману про життя соціалістичного села. Характерною рисою творів на цю тему є намагання письменників простежити, як реагувало кооперативне село на ревізіоністські тенденції в суспільному житті минулих років. Якщо А. Плудек у романі «Ва-банк» прагне художньо осмислити соціальну природу явищ буржуазного ревізіонізму в середовищі міської інтелігенції, то Богуміл Ногейл відображає відгомін цих тенденцій у кооперованому селі. Так, у романі «Велика вода» (1973) письменник малює напружену атмосферу колективізації, успіх якої пов'язаний з організаційною діяльністю комуністів — посланців робітничого класу.

Твір Б. Ногейла складається з двох частин. Основною темою першої книги є кооперування села на початку 50-х років. Головним героєм тут є робітник-комуніст Штепан Урбан, образ якого типологічно споріднений з образом Семена Давидова із «Піднятої цілини». Як і піонери кооперативного руху в «Лелечому гнізді» Я. Козака, Урбан бере на себе «вогонь» класової битви в селі Удольне. З роками кооперативне господарство під керівництвом Урбана міцніє і розвивається. В розвитку сюжету відбувається зміщення в мирну буденну площину (побут, кохання, морально-етичні проблеми).

Та за якихось десять років — уже в другій книзі роману — Штепану Урбану доводиться знову пройти випробування на ідейно-політичну зрілість. 1968 р. в атмосфері назрівання кризисної ситуації в суспільному житті, ревізіоністи намагаються проникнути в кооперативне село. В Удольному теж з'являються реакційні агітатори від буржуазних недобитків. Але на загальних зборах селяни викривають фальшивих «оздоровлювачів соціалізму» як шкідників і розкрадачів народного добра. Коопероване село лишається надійною опорою соціалізму в країні.

Зауважимо, що такий поворот сюжету в романі «Велика вода» відповідає історичній дійсності.

Серед інших творів на сільську тему критика відзначила романи Яна Костргуна «Чорні вівці» (1974) та Мирослава Рафая «Труднощі рівнин» (1973). У першому з них відбито процес народжен-

ня й зростання нової особистості в умовах активних соціалістичних перетворень. За нового ладу колишній безправний чабан виростає в романі Я. Костгуна в енергійного організатора колективного землеробства й очолює передове господарство.

Яскравішим з погляду тематичної спрямованості й жанрової структури видається нам роман «Труднощі рівнин» М. Рафая. Чи не вперше в чеській прозі тут ставиться проблема соціального й морального зближення робітничого класу з кооперативним селом.

З сільською тематикою пов'язаний і сюжет роману Б. Ржиги «Доктор Мелузін» (1973) [1]. Цей твір — художній документ, що засвідчує якісні зрушення у суспільному житті соціалістичної Чехословаччини.

Виявом цих зрушень є й посилення наступу чеської прози на «філософські» й морально-естетичні засади міщанства. З цією темою чеська література тісно пов'язує проблему моральності громадянина соціалістичного суспільства. В деяких творах ця тема художньо осмислюється в традиційній реалістичній або сатирично-гумористичній формі («Подвійне світло» Й. Кадлеца, 1976, та «Радість до самого ранку» В. Парала, 1975).

З оригінальною моделлю роману-притчі виступив В. Нефф у творі «Королеви збиваються з ніг» (1973). Розвиток подій подано тут у комічно-іронічному ключі — твір стилізовано під оповідну манеру казки.

Розвиток сучасної чеської прози характеризується динамізмом ідей і форм. Утверджуючи принципи соціалістичного реалізму, чеський роман живе пошуками нового героя і великої теми. Відрадно, що посилення уваги письменників до суто естетичних можливостей прози не призводить до абсолютизації форми, примату естетичного над ідейністю. Чеська епічна проза наших днів засвідчує незворотність перемоги соціалістичної свідомості в чехословацькому суспільстві.

Василь ШЕВЧУК

[1] Роман друкувався у «Всесвіті», № 10, 1976.

ПІВДЕНЬ ЕРСКІНА КОЛДУЕЛЛА

Піщана, порита вибоїнами дорога збігала на пагорби. Серед бавовняних полів видніли хатини здольників — почорнілі, давно не фарбовані, з проваленими дахами. Молодикові, що йшов по дорозі, ці місця були дуже знайомі — тут, у штаті Джорджія, він народився і виріс. Але тепер, вогкою й холодною зимою 1930 року, картина була особливо гнітюча. Родини фермерів, виснажені від голоду, чекали весни, чекали тієї пори, коли можна буде знов засіяти поля. Хлібороби найбагатшої країни не сподівалися допомоги ні від кого...

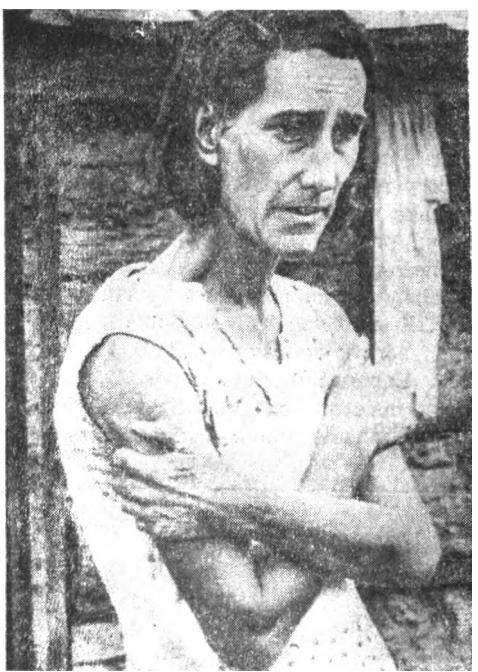
Початкуючий письменник Ерскін Колдуелл з дитинства знав цей Південь — не книжковий, ідеалізований Південь благородних аристократів-плантаторів, а світ бідноти, безправ'я й неуцтва. Він уже змінив чимало професій: був мулярем і кухарем, шофером і професіональним футболістом, наймитом і матросом, уривками навчався в двох університетах. Зовсім недавно в маленьких нью-йоркських видавництвах побачили світ його перші повісті. Його оповідання привернули увагу Макса Перкінса, редактора видавництва «Скрібнерс», чия допомога, смак, авторитет у літературному світі відіграли важливу роль у письменницькій долі Хемінгуея, Фіцджеральда. Вулфа. Навесні наступного року Перкінс обіцяв випустити першу книжку оповідань Колдуелла. А тут, у Джорджії, йому згадувалися слова Макса: «Економіка країни розладнана...» Рік тому крахом на Уолл-стріті почалася «Велика депресія».

Вечорами Колдуелл записував усе, що бачив протягом дня. Перед очима поставали опухлі з голоду діти, хворі люди похилого віку — білі й негри. Здавалося, в записах усе було точно, проте записане не задовольняло його. Вже ясно було, що перший свій роман він напише про земляків, бідняків Півдня. В автобусі по дорозі до Нью-Йорка прийшла й назва: «Тютюнова дорога». Старі колії доріг, якими колись валки мулів везли до річки Саванни бочки з тютюновим листям, нагадували про часи рабства, коли «королева Бавовна» тільки-но починала завойовувати південні штати. «Я відчував, що не зможу успішно писати про інших людей, поки не розповім про безземельні знедолені родини, що живуть посеред піщаних пагорбів Східної Джорджії, понад тютюновими дорогами... Я хотів написати про людей, яких знав, відтворити атмосферу, в якій вони жили день у день, рік у рік. Розповісти, не озираючись на літературну форму й традиційні сюжети»,— згадував Ерскін Колдуелл через два десятиріччя у книжці «Назвіть це досвідом».

Роман «Тютюнова дорога» вийшов у лютому 1932 року. Перед читачем розкрилася страшна картина зубожіння, дикунства, деградації. Занедбана, напівзруйнована ферма Лестерів, діти, що пішли з дому. Вічний голод, що вбиває в людях усе людське, зводить їх існування до елементарних фізіологічних функцій. Примітивне життя героїв оголене — ніякої психології, ніяких переживань. Дванадцятирічна донька продана за тижневий заробіток, галон бензину й кілька старих ковдр. П'ятдесятирічна проповідниця сестра Бессі женить на собі шістнадцятирічного Дьюда, обіцяючи купити йому новий автомобіль. Машина врізається у віз з неграми, вбиває бабусю — людське життя нікого не хвилює. Зображаючи родину Лестерів, Колдуелл відмовляється від традиції сентиментального співчуття, виробленої в другій половині XIX століття письменниками школи «місцевого колориту» — Д. Ч. Гаррісом, Г. С. Едвардсом, М. Мерфі та ін. Рішучий перегляд спадщини взагалі характерний для південних літератур, почина-

ючи з 20-х років. Шлях до нового в зображенні «бідних білих» проклав Вільям Фолкнер романом «Коли я помирала» (1930).

Оповідь про жахливу моральну і фізичну деградацію витримана в Колдуелла в манері гротескного гумору, що перегукується з манерою південно-західних гумористів 30—50-х рр. XIX ст.— від Огастеса Лонгстріта до Джонсона Хупера й Джорджа В. Гарріса. Колдуеллу, як і Фолкнеру, особливо близька амбівалентність такого гумору, властиве йому поєднання смішного й моторошного, розважального й бридкого. Саме тому персонажі «Тютюнової дороги» не сприймаються як карикатури. Гротескне стає для письменника способом вираження норми. В лінивому, вкрай занепалому морально фермері Джітері Лестері, його недоумкуватому сині Дьюді Колдуелл зумів побачити по-людському зрозумілу трагічну прихильність до землі. Потворне поступається місцем задушевному, ліричному, коли описується, як впливає на Джітера прихід весни: «В повітрі тепер щодня витав запах спалюваного бур'яну й соснового підліска. Десь далеко поля були частково зорані, й він за багато миль відчував запах свіжоперекинутої землі. Люди не розрізняли в повітрі куди різкіших пахощів, а до ніздрів Джітера доходив запах тільки-но перекинутої землі, якого не помічав ніхто. Тоді йому хотілося зараз же піти обпалити старі бавовняні поля й засіяти землю».

Атмосфера тридцятих років позначилася на авторських відступах Колдуелла: в «Тютюновій дорозі» письменник розмірковує над причинами трагедії американського фермерства, знаходячи шлях до порятунку в кооперації, «розумному використанні землі, худоби, ременанту». Передова громадськість США високо оцінила чесність, щирість книжки Колдуелла, її безсумнівну критичну силу. Образ тютюнової дороги став символом злиднів і здичавіння за фасадом американського «розквіту». Коли незабаром після другої світової війни делегація радянських письменників відвідала США й Ілля Еренбург, який входив до її складу, захотів ознайомитися з південними

штатами, реакційні газети писали: «Агресивний Еренбург вибрав «тютюнову дорогу».

В американській літературі XX століття Колдуелл — один з визнаних майстрів новели. Збірки тридцятих років «Американська земля», «Ми — живі», «На сході сонця» відзначаються багатством життєвих спостережень, широким тематичним і жанровим діапазоном. Переважна частина новел, що ввійшли до них, створювалася в 1927—1934 рр., коли письменник паралельно працював над різними типами оповідань.

Художня досконалість таких оповідань з першої збірки «Американська земля», як «У суботу вдень», «У день зарплати на Саванна-рівер», «Джо Креддок і його старенька», дивовижна, здається, ніби вони створені вже зрілим майстром. Збірки тридцятих років мають чимало спільних рис: у кожній є схожі між собою оповідання чи ліричні мініатюри, веселі анекдоти, оповідання-гротески, грубуваті фарси. Фольклорна манера виявляється в оповіданнях «Було так», «Чутки», «Автомобіль без мотора», «Джон Індіанець і Джордж Хопкінс», «Десять тисяч ящиків під лохину» («Американська земля», 1931), в новелах «Повно-повнісінько шведів», «Народний обранець», «Доктор медицини», «За Зеленими горами», «Весняне випалювання», «Неспокійний віслюк» («Ми — живі», 1933), «Людина, яка була схожа тільки на себе», «На острові Мей», «Медовий місяць», «День сватання» («На сході сонця», 1935). В останній збірці веселі анекдоти стоять поряд з найгострішими за своєю соціальною критикою новелами: «Кенді Бічем», «Повільна смерть», «Донька», «Конокрад», «На сході сонця». Лінія психологічної новели також простежується дуже чітко: «Час суниць», «Гостя», «Дороті», «Івлін і ми, решта», потім «Тепла річка», «Рейчел», «Перша осінь», «Лісова пожежа», «Порожня кімната» і, нарешті, «По горіхи», «Елен», «Марта Джейн», «Холодна зима». Еволюцію Колдуелла-новеліста навряд чи можна підвести до схеми: від невинного сміху — до сатири. Кожна з

лінній, що їх можна вирізнити в новелістиці Колдуелла: фольклорно-гумористична, лірико-психологічна, об'єктивно-реалістична,— настільки органічна, неповторна, що неможливо визначити, яка з них репрезентує «справжнього» Колдуелла.

Південь віддавна славився вправними майстрами усної оповіді. В дні суду, в крамницях, на полюванні розповідалося безліч історій, страшних і комічних, жартівливих і серйозних. Для написаних у фольклорній манері оповідань Колдуелла характерні свобода композиції, серйозність тону, яким викладаються смішні речі, широке використання гіпербол, свіжих, несподіваних порівнянь. У новелі «Повно-повнісінько шведів» простодушний оповідач не може отямитися від несподіваної запопадливості сусідів-шведів, яким раптом забаглося переселитися до нового будинку; зате кожен образ сповнений енергії, бурхливого неспокою: «Великий жовтий кіт був завбільшки як восьмимісячна вівчарка, й мчав він так, наче його охопило полум'я і він не знав, як загасити огонь. Його великий пухнастий хвіст майорів, мов прапор, і кіт стрибав на травничку, як налякане теля». Хлопчики-шведи заганяють кота на клен, звідти його ніхто не може зняти. Тоді вибігає високий швед і кидається рубати дерево: «Сокира працювала безнастанно й блимала за його спиною, наче хвіст корови, коли її обліпить мошва... Тріски, як тарілка завбільшки, розліталися по всьому травничку й періщили по стіні будинку так, ніби ціла ватага хлоп'ят бомбардувала ізолятори на телеграфному стовпі». Свіжа, грубувата мова, чужі літературній вишуканості фарби нагадують фольклорні образи, твори ранніх американських гумористів, нестримний комізм Марка Твена.

Зовсім інакше — небагатослівно, стримано — оповідає Колдуелл про мораль расистського Півдня, його страшні будні. Ось опис лінчування в оповіданні «В суботу вдень». Оповідь ведеться так, наче один з обивателів сонного містечка неквапливо згадує подробиці тієї події, схвально зауважуючи, що все було добре продумано: «Місце біля річки вибрали заздалегідь. У лісі неподалік від дороги знайшлася галявина, досить простора, щоб зробити все як слід... Вілл вибіг на просіку під ударами палиць. Про все домовились заздалегідь. Приготували велику купу хмизу й два ланцюги: один для шиї, другий для ніг. Так буде певніше — не зірветься. Захопили й два-три бідони з гасом».

Авторський протест проти жорстокості расизму прихований у підтексті, в контрастному чергуванні картин: учасники лінчування п'ють віскі, розмірковують про негра, хлопчаки з аптеки жваво торгують кока-колою, всі задоволені. Внутрішній гнів письменника — за безпристрасною, зовнішньо об'єктивною манерою викладу, простими, звичайними словами: «Вілл Максі душився в диму. Коли він зовсім задушився, його почастували свинцем. Том стояв ззаду, старанно цілився й стріляв у Вілла безнастанно, зупиняючись тільки для того, щоб зарядити рушницю. Крім нього, було ще чоловік сорок з рушницями, а то й більше. Вони також стріляли у Вілла. В нього вгатили стільки куль, що тіло, розм'якнувши, повисло на ланцюгу, який охоплював його шию.

Хлопчик з аптеки розпродав усе до краплини. Не залишилося ні льоду, ні напоїв. Доктор Кромер буде дуже задоволений, що хлопчик принесе йому стільки грошей».

«У нас груба країна», — сказав Колдуелл в одному інтерв'ю. А в другому, ніби продовжуючи ту саму думку: «Я не кажу, що лінчування зло або що жорстокість — це погано. Але, показуючи людям, які вони жорстокі, змальовуючи їхні жертви, зображуючи пригнічених до безнадійності, доведених до злиднів людей, — я вірю, що роблю це не даремно».

В тридцяті роки Колдуелл стає на бік прогресивних сил. 1932 року він входить до організації лівої інтелігенції, що підтримувала на президентських виборах кандидатів Комуністичної партії. «На всіх виборах я голосував за комуністів», — писав Колдуелл Івану Кашкіну, радянському дослідникові й перекладачеві його творів.

«Червоні тридцяті» були часом згуртування всіх демократичних сил американської культури. Колдуелл був одним з ініціаторів першого в історії Америки конгресу письменників. Підпис письменника стоїть під зверненою до всіх літераторів країни відозвою, що висувала програму захисту культури від загрози фашизму, небезпеки війни.

В квітні 1935 року в Нью-Йорку працював перший конгрес американських письменників. Обговорювалися проблеми американської революційної літератури, участі письменників у демократичному русі. Письменник-комуніст Джек Конрой, автор роману «Знедолений», говорив у своїй доповіді: «Героями книжок мусять стати робітники. Наше завдання — жваво показати щоденну боротьбу, помисли, здобутки й поразки майбутніх господарів життя — робітників. Це нелегко, але це дасть нам нових читачів».

Ліга американських письменників, створена на конгресі, скликала ще три конгреси — в 1937, 1939, 1941 роках. На кожному з них Колдуелла обирали віце-президентом її національного комітету.

Одним із найвпливовіших журналів Америки став у роки кризи «Нью мессіз» («Нові маси»). На його сторінках друкувалися Теодор Драйзер і Шервуд Андерсон, Карл Сендберг і Ленгстон Х'юз, Майкл Голд і Вільям Сароян. Нарис, кореспонденція, репортаж, політична карикатура були провідними жанрами в журналі. Поряд з матеріалами про становище робітників чільне місце належало статтям про боротьбу фермерів. Зі сторінок журналу Колдуелл звертається до широкої демократичної аудиторії.

В січні 1933 року в журналі «Нью мессіз» з'явилось оповідання Колдуелла «Повільна смерть» — про долю безробітних, про зародження протесту. В ролі кореспондента «Нью мессіз» Колдуелл розслідує факти расистського свавілля в Джорджії.

Участь у громадському житті, розширення політичного світогляду викликають у Колдуелла прагнення до зображення складної і різноманітної американської дійсності в цілому. Внаслідок численних поїздок по країні, зустрічей з прогресивними людьми Америки народжуються документальні книжки «Ось вони, американці» (1935), «Ви бачили їхні обличчя» (1937), «Скажи, це США?» (1941).

Великий успіх мала збірка оповідань Колдуелла «На сході сонця» (1935), в якій особливо виразно звучать соціальні мотиви. Відкриває книжку новела «Кенді Бічем», головний герой якої могутній велет-негр. Груба реальність Півдня і фольклорно-піднесений лад поєднуються в творі, в який вкладена душа художника, його почуття громадянина, гуманіста. «Я охочіше написав би ще одне таке оповідання, аніж роман на триста сторінок», — якось сказав письменник.

У новелі «На сході сонця», що дала назву книжці, гнівно висловлена ненависть до насильства й сваволі, утверджується ідея єдності білих і негрів у спільній боротьбі за свої права.

Колдуеллівська реалістична новела тридцятих років позначена чітким соціальним конфліктом, трагічним, як правило, сюжетом, лаконічною, прозорою мовою.

Свої естетичні почуття Колдуелл викладає в передмові до збірки оповідань пролетарського письменника Бена Філда «Похорон півня» (Нью-Йорк, 1937): «Дехто вважає, що місце для ідей — лише в брошурах і політичних трактатах. Я не згоден з цим. Я переконаний, що нема оповідання, якому зашкодила б наявність ідеї. Найкраще оповідання — те, в якому присутня ідея, що розширює бачення життя».

В середині тридцятих років спалахнула громадянська війна в Іспанії. Колдуелл був серед тих американців, які виступили на підтримку Іспанської республіки. В кореспонденціях з Барселони, що боролася, письменник писав про героїзм республіканців.

Навесні 1938 року Колдуелл відвідав Чехословаччину — країну, де вже діяла агентура німецького фашизму. Знов письменник попереджав про фашистську загрозу, виразно бачачи спорідненість гітлеризму з расизмом і реакцією в своїй країні. Документальна книжка

«На північ від Дунаю» вийшла в березні 1939 року, коли Чехословаччину вже окупували гітлерівці.

В часи, коли над Європою згущувалися хмари фашизму, надії чесних людей світу зверталися до Країни Рад. Навесні 1941 року Колдуелл здійснив свою давню мрію — приїхав до Радянського Союзу.

Звістка про початок війни застала його в Сухумі — американський письменник разом з Євгеном Петровим саме подорожував по країні. Повернувшись до Москви, Колдуелл починає вести радіопередачі для Америки, багато пише для американських газет і журналів. З воєнних кореспонденцій Колдуелла, його текстів радіопередач склалися згодом книжки «Москва під вогнем», «Смоленська дорога»[1], «Росія у війні». В них приваблює щире співчуття до радянського народу, повага до його героїзму й стійкості.

Повернувшись на батьківщину наприкінці 1941 року, Колдуелл у своїх статтях і виступах розповідав про подвиги радянських людей, закликав до відкриття другого фронту. Радянським партизанам Колдуелл присвячує «Цілісіньку ніч» (1942). Публіцистичні й художні твори Колдуелла про Велику Вітчизняну війну, разом з такими американськими фільмами на цю тему, як «Повість про Росію», Грегорі Ратова, «Північна зоря» Льюїса Майлстоуна за сценарієм Ліліан Хеллман, а також стрічками прогресивних кінодокументалістів були активним внеском у боротьбу проти фашизму.

У повоєнні роки основною сферою художніх інтересів Колдуелла стає роман. «Десниця господня» (1947), «Ця земля» (1948), «Естервілл» (1949), «Епізод у Пальметто» (1950), «Лампа горить цілу ніч» (1952), «Любов і гроші» (1953), «Гретта» (1953), «Дженні» (1961), «Ближче до дому» (1962), «Міс Мамма Еме» (1967), «Острів Літній» (1968), «Сховище від негоди» (1969) — ці та багато інших книжок викривають несправедливість, трагізм американської дійсності. Щоправда, не завжди письменник домагається успіху.

[1] Див. «Всесвіт», 1975, № 5.

В інтерв'ю журналові «Атлантік» 1958 року Колдуелл говорив про тісний зв'язок між його романами й новелами. Роман Колдуелла — це твір самобутній, що лежить у річищі національної американської традиції як літературної, так і фольклорної. Джерела манери Колдуелла-романіста можна знайти у творчості південно-західних гумористів, книжках Марка Твена, в спробах Шервуда Андерсона порвати з традиційним типом роману.

Південь Ерскіна Колдуелла багато в чому відрізняється від Півдня Вільяма Фолкнера й письменників його школи. Книжкам Колдуелла не властива філософська глибина, широке охоплення історії. Навіть тоді, коли Колдуелл звертається до долі плантаторських родів («Будинок на узгір'ї», «Міс Мамма Еме»), його твори багато в чому поступаються перед творами Фолкнера на цю тему. Важливе місце в книжках Фолкнера посідає зображення південної общини, «ком'юніті»: з нею пов'язані фолкнерівські ідеали людини на землі, що спираються на переосмислені цінності фермерської демократії Томаса Джефферсона. Для Колдуелла община мертва, а Південь є царством насильства, виродження, жорстокості. Книжки Колдуелла здавалися сучасникам соціально значимішими, ніж твори мало кому зрозумілого тоді Фолкнера.

Варто, однак, згадати, що Фолкнер відчував у найкращих творах Колдуелла присутність «життя або якоїсь хвилюючої сили» і відводив йому місце в першій п'ятірці американських романістів після Томаса Вулфа, себе, Джона Дос Пассоса, попереду Ернеста Хемінгуея.

Найкраще, створене Ерскіном Колдуеллом на протязі майже п'яти десятиріч, відзначається високим гуманізмом, чесністю визначного митця, сміливістю громадянина. І не випадково підпис Колдуелла стоїть під закликом учасників міжнародної зустрічі письменників у Софії влітку 1977 року «служити миру, своєму народові й усьому людству».

Вадим ЯЦЕНКО

Донецьк.

ШЛЯХАМИ «ЗАРУБІЖНОЇ НОВЕЛИ»

Серія «Зарубіжна новела», яку десять років тому започаткувало видавництво «Дніпро», відразу ввійшла в коло наших читацьких інтересів, активно й послідовно знайомлячи нас із творами видатних майстрів малої прози різних країн. 30 виданих досі — ціла бібліотечка світової новелістики, це вже й підстава для певного аналізу здобутків та перспектив серії.

Які ж літератури представлені у тридцяти випусках серії? Найбільше пощастило німецькому письменству, з якого маємо чотири книжки (і класиків, і письменників НДР та ФРН), далі йдуть польська література (три книжки), болгарська, італійська, США та французька (по дві книжки). Літератури австралійська, англійська, в'єтнамська, датська, індійська, китайська, македонська (антологія), норвезька (збірка сучасної новели), португальська, сербська, словацька, турецька, фінська, чеська та японська репрезентовані кожна однією книжкою.

Географія серії, як бачимо, охоплює майже всі континенти: «Зарубіжна новела» пропонує доволі широкий вибір оповідань з літератур соціалістичних країн (А. Зегерс, І. Андрич, Б. Нємцова, Я. Івашкевич, Й. Радічков, Нам Као та ін.) і західноєвропейських (Е. Т. А. Гофман, Г. Бель, А. Сент-Екзюпері, М. Еме, А. Моравіа та ін.); представлено також літературу країн, що розвиваються (Прем Чанд, А. Несін); Америку репрезентують лише Е. Хемінгуей та В. Фолкнер, латиноамериканський світ поки що обійдений серією. Серед авторів серії немало таких, що посідають чільне місце у новелістиці своїх літератур (Г. Лоусон, А. Несін, Акутагава Рюноске, Е. Хемінгуей); є й такі, у творчості яких домінує романний жанр (прим., М. Домбровська чи М. Андерсен-Нексе). Майже все це автори початку й середини XX ст. (Г. Сенкевич, Т. Гарді, Т. Манн та ін.), багато хто з них — наші сучасники. Переважна більшість новел серії доти українською мовою зовсім не перекладалися (Акутагава Рюноске, Т. Гарді, Е. Т. А. Гофман, Я. Єсенський, Й. Йовков, Лао Ше, М. Ларні, А. Сент-Екзюпері, М. да Фонсека, Е. Хемінгуей та ін.), а деякі, що їх раніше й пробували перекладати, дав-

но стали бібліографічними раритетами. Отже, заслуги серії в цьому відношенні безперечні.

Перекладачам серії належить честь відкриття декотрих невідомих раніш радянському читачеві імен — італійця Е. Вітторіні, наприклад, або низки македонських новелістів. Взагалі «Зарубіжна новела» виразно спрямована на те, щоб вводити в читацький обіг на Україні все нові й нові літературні імена, і це теж слід відзначити, як позитивний аспект серії.

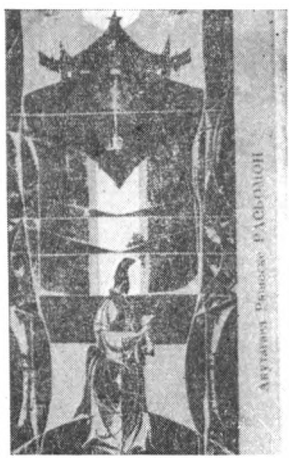
В цілому автори «Зарубіжної новели» творять широку панораму новочасної реалістичної новелістики, яка приваблює не тільки плідними пошуками в галузі архітектоніки твору, образної структури і т. д., лірико-емоційним, епічним, філософським чи сатиричним колоритом, а й розкриттям соціальних та психологічних конфліктів доби, її динаміки і напруженого ритму. Це та «мала» проза, яка повнокровно і життєствердно відбиває великий потік людського буття. Стилістична еволюція новели за останні три чверті сторіччя, оновлення жанру під пером визначних майстрів (Е. Хемінгуей, А. Сент-Екзюпері, Е. Вітторіні та ін.), розквіт новелістики в ряді літератур — про все це великою мірою дає уявлення «дніпрянська» серія.

Однак дещо слід і зауважити про добір авторів та творів. Шкода, що в «Зарубіжній новелі» досі не знайшли відображення деякі етапні періоди формування і зростання світової новелістики як своєрідного літературного жанру, витоки якого простежуються ще в античності. Так, в серії бракує, наприклад, європейської новели часів Відродження або новели класичного Сходу, немає жодної збірки якогось стилістичного напрямку (хоча б романтичної новелістики Франції), зовсім не відображена науково-фантастична новела, така характерна нині для багатьох західних і східних літератур. Представництво деяких літератур не пропорційне до питомої ваги новелістики в загальному масиві національної літературної творчості, не знаходимо в серії декого із всесвітньо визнаних новелістів (О'Генрі або П. Меріме), доробок яких істотно позначився на розвиткові цього жанру в багатьох літературах...

За останні роки чимало творів новелістів різних країн виходило і в інших серіях (Джером К. Джером, М. Твен, К. Чапек та ін.), і поза серіями (Гі де Мопассан, Дж. Лондон, А. Франс у недавно завершених багатотомниках); видано також ряд напівантологічних збірників: «Американська новела», «Угорські оповідання», «Сучасна болгарська новела» тощо. Отож загальна картина іноземної новелістики в сучасних українських перекладах значно багатша і різносторонніша, ніж її пропонує нам «Зарубіжна новела», хоч її основна заслуга належить-таки цій серії.

Тридцять перекладних новелістичних книжок в одній серії за 10 років — це досягнення, яке перевершує все, що спостерігалося в цій ділянці у минулому. Скажімо, у 20-ті роки на Україні виходило більше десятка різноманітних серій, які включали також зарубіжну новелістику. Але мала проза в тогочасних виданнях — це переважно публікації лише на кілька аркушів, і ні тривалістю серії, ні загальною кількістю збірників того самого жанру, ні тиража-

ми ті видання не йдуть ні в яке порівняння з ініціативою «дніпрян».

У кожній книжці «Зарубіжної новели» художнім творам передує вступне слово. Окремі з цих стислих обсягом статей — по суті есе. Такі передмови І. Драча до Акутагави Рюноске, Д. Павличка до Я. Івашкевича, Ю. Ячейкіна до А. Несіна та ще деякі. Але переважають усе-таки передмови усталено літературознавчого характеру з традиційною композицією: біографія письменника, огляд творчості, аналіз (або й просто переказ змісту) вміщених творів. Є серед цих передмов написані з доброю дослідницькою кваліфікацією (Д. Наливайко до Т. Манна), однак чимало і чисто описових.

Видаючи будь-яку серію, редактори повинні дбати про єдність зовнішнього вигляду її випусків, про дотримання єдиного принципу технічного й художнього редагування. На жаль, у «Зарубіжній новелі» трапляються певні відступи від усталеного порядку організації матеріалу. Так, у перших збірниках серії в заголовок на титульній сторінці виносилась назва одного з творів з додатком слів: «та інші новели (оповідання, твори)». У пізніших випусках цього принципу не збережено. Бажано було б продумати і єдиний для всієї серії спосіб подачі приміток (посторінково чи в кінці книжки) і біографічних довідок (у колективних збірниках), бо поки що такої єдності немає.

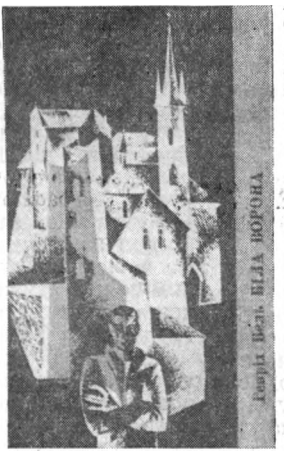
У книжках серії назви вміщуваних творів подаються і мовою оригіналу (перед титульною сторінкою), і по-українському (у змісті на звороті титульної сторінки). Проте в останніх випусках цей цікавий композиційний прийом виявився порушеним — зміст перенесено в кінець книжки. Можна навести й інші зауваження до композиційної розбіжності в окремих виданнях серії, до надто великої строкатості поліграфічного виконання різних випусків.

У цих нотатках ми свідомо не зупиняємось на якості перекладів «Зарубіжної новели» — переклади тут різні, як різними є й автори за манерою, стилем, творчим темпераментом. «Різність» перекладацьких почерків — це тема окремої розмови. Проте вже й тепер можна констатувати, що нинішній стан перекладу зарубіжної прози у республіці й наявні його досягнення дають підставу говорити не тільки про потребу, а й про реальні можливості розширення діапазону перекладних новелістичних видань, про можливість підготовки антологій новели багатьох національних літератур. Досі на Україні було видано, по суті, одну таку антологію — це згадана вже збірка «Македонська новела» (1972 р.). Але якщо порівняно молодій македонській новелістиці було не затісно в межах обсягу книжок «Зарубіжної новели», то для багатьох інших літератур антології, очевидно, доцільніше планувати як позасерійні видання.

Готуючи поточні випуски «Зарубіжної новели», треба мати б на увазі й цю перспективу подальшого розширення й поглиблення спектру видань, щоб кожна національна література була представлена в українському перекладі «вибраним» з усіх основних її жанрів, у тому числі й однотомниками антологій новели, поезії, фольклору.

Ростислав ДОЦЕНКО

НА ВАРТІ НАЙБІЛЬШИХ ЦІННОСТЕЙ ЖИТТЯ

Petro Hurinenko, Pamięć serca, Tłumaczyła Maria Dolińska, Wydawnictwo Lubelskie, 1978.

За доброю традицією Люблінське видавництво бере на себе обов'язок знайомити польського читача з усім найцікавішим, що з'являється в нашій літературі. І часто переклад не тільки впроваджує книжку до іншомовної традиції, вперше з'являючись перед очі нового кола читачів, але й відкриває такі риси твору, які ми, співвітчизники автора, йдучи за мовною звичкою, могли б і не помітити. Польські шати повісті Петра Гуріненка «У серця своя пам'ять» змусили нас пильніше придивитись до того, як і заради чого написана ця книжка.

Петро Гуріненко присвятив свою повість тому, що складає здобуток воїна і письменника. Високий смисл життя, трагічно набутий на полях Великої Вітчизняної війни, і висока суть слова — ось два струмені, які живлять задум автора. Історія життя Соломії Леглич лежить в одному колі. Це коло пам'яті, що рівно належить і окремій людині, й усій культурі народу. Відданість героїні своєму минулому, не тому, що воно минуле, а тому, що вічно живе, необхідно доповнюється її науковою пристрастю пам'ятати всі багатства мови, що несуть незотлілі скарби народної історії і культури. Без цього другого крила вірність Соломії Леглич могла бути трохи смішною романтичною умовністю, але, в поєднанні з її щоденним життям і професійною сумлінністю, вона стає життєвою позицією людини, яка стоїть на варті найбільших цінностей життя.

Саме тому мова цієї повісті (цей факт настільки очевидний, що прийняти його можна й не заглиблюючись у спеціальні літературознавчі дослідження) є активною діючою силою. Цілісність твору зумовлюється рівноправним і взаємопроникним існуванням плану романтизації героїчного минулого і щільно сплетеного з ним романтичного молодого кохання, а також плану дбайливого, сердечного ставлення до рідної мови, що виявляється не тільки в наукових суперечках і розмовах персонажів, але також у жвавому й живому слові, яким написана ця книжка. Слід зауважити, що Петро Гуріненко чудово володіє мовним багатством, тонко відчуває біографію і географію слів.

Безумовно, завдання перекладу, пов'язані з наведеними вище особливостями повісті «У серця своя пам'ять», тим більше, що книжка перекладається близькою мовою (а це зумовлює передусім труднощі у відтворенні регіональних мовних характеристик), складні. Але хто коли говорив, що складне завдання не повинно бути розв'язане? Ми — сторона зацікавлена, ось чому й застосовуємо найвищі мірки до оцінки перекладу.

Найбільше шкода того західноукраїн-

ського мовного колориту, який міцно прив'язував відтворювані події до цілком певного просторового й часового відтинку.

«— Ти, синашу, до школи ходиш? — поклав Гринь руку на голову Симкові.

— Школа не фунгує, — шморгнув той носом. — І не знати, коли вчитимемося...» (с. 169 видання 1973 року).

"— Chodzisz do szkoły, synu? — położył Hryń rękę na głowie Symka.

— Szkoła jest zamknięta — pociągnął nosem chłopiec, — i nie wiadomo, kiedy zostanie otwarta... (с. 177).

На цьому єдиному прикладі можна, як у маленькому люстерку, побачити головний і чи не єдиний недолік загалом сумлінного й уважного перекладу. Полягає він, так би мовити, у дистилюванні мови оригіналу. Барвиста й жвава народна мова втрачає кольори, стає абстрактною, такою, що не належить жодному народові, жодному часові, жодному характерові. В наведеному уривку губиться не лише регіональний колорит, про складність відтворення якого вже згадувалось, але також розмовна інтонація, ті маленькі граматичні й лексичні зрушення, які й примушують читача вірити в життєву правдивість і мови, й усього того, що вона виражає й оформлює. Такі приклади можна було б помножити, але навряд чи треба. Ці «дрібнички» — одвічна проблема кожного перекладача, адже найважче зберегти те, що здається найпростішим і непершочерговим.

Проте наші зауваження щодо перекладацької техніки не можуть применшити значення видання повісті Петра Гуріненка польською мовою. Перед польським читачем відкрилась іще одна сторінка нашої сучасної літератури, яка трактує те, що завжди близьке й необхідне людям: питання про найбільші цінності життя, про співвідношення минулого й майбутнього в духовному візерунку людської особистості, про пам'ять, що не дозволяє забути трагічних подій і героїчних вчинків, яким ми завдячуємо життям, про неперервність культурної традиції народу, про вірність, про кохання, про необхідність суворого осуду тих, хто відступив від совісті і від свого народу.

Не остання ця зустріч із Люблінським видавництвом, що віддавна знайомить польську громадськість з літературним процесом на Україні (тільки нещодавно тут вийшли книжки Т. Шевченка, І. Франка, В. Собка, Ю. Бедзика). Не остання, бо робота перекладача не має кінця.

Леся ЛИСЕНКО

НОВІ НІМЕЦЬКІ ВИДАННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

Jewhen Huzalo, Hryhir Tjutjunnyk. Der Weg aus der Kindheit. Zwej ukrainische Erzähler. Berlin, Verlag Volk und Welt, 1977.

Jewhen Huzalo, Die Kirsche blühte im Herbst. Berlin und Weimar, Aufbau-Verlag, 1977.

Однією з характерних рис сучасного літературного процесу є дедалі зростаючі зв'язки і взаємодія літератур країн соціалістичної співдружності. Своє наочне вираження вони знаходять у невпинному збільшенні кількості перекладів з радянської літератури на мови

братніх народів соціалістичних країн — з одного боку, і з літератури НДР, літератур польської, болгарської, угорської, чеської, словацької та інших на мови народів СРСР — з другого. Небезпідставно наші критики останнім часом говорять, що не тільки визначні, але й просто помітні явища в літературах європейських соціалістичних країн досить швидко з'являються в перекладах на інші мови, стають надбанням всієї соціалістичної співдружності. Стосується сказане й української радянської літератури, переклади з якої все частіше з'являються в європейських соціалістичних країнах, в тому числі і в Німецькій Демократичній Республіці.

В минулому році, зокрема, тут вийшли в німецьких перекладах твори відомих українських прозаїків Євгена Гуцала й Григора Тютюнника. Берлінське видавництво «Фольк унд вельт» випустило книжку «Дорога з дитинства. Два українські новелісти», яка складається з добірок оповідань названих письменників. Добірка оповідань Гуцала упорядкована Р. Гебнером, оповідань Тютюнника — А. Летцом, ними ж, відповідно, написані невеликі післямови до «своїх» авторів. Переклади оповідань обох українських письменників здійснені з мови оригіналу Інгеборг і Олегом Коліньками. Обох своїх авторів видавництво рекомендує читачам як «видатних представників сучасної української прози». І майже водночас у «Ауфбау-ферлаг», провідному видавництві НДР, вийшла дилогія Гуцала «Сільські вчителі» й «Шкільний хліб», яка в німецькому перекладі отримала об'єднуючу назву «Вишня цвіла восени». Відтворена вона німецькою мовою відомими в НДР перекладачами з російської і української літератур Трауте і Гюнтером Штайнами.

Добірка оповідань Гуцала в спільній книзі перекладів складена із його збірок 60-х років, починаючи із першої збірки «Люди серед людей» («В полях» і «Баба ввечері») і кінчаючи збіркою «Серпень, спалах любові», з якої взято оповідання «Листя рудого волосся». Крім того, ввійшли до книги оповідання Гуцала «Без імені», «Колиска» і «Ликера» із збірки «Скупана в любистку»; «Дотеп» і «Багаття серед ночі» із збірки «Хустка шовку зеленого»; «Удосвіта» й «Олянка» із збірки «Запах кропу», а також три оповідання із збірок для дітей: «Нічний півень» і «Таке страшне, таке солодке життя» (збірка «З горіха зерня») і «Сліпий Сень» (збірка «В лелечому селі») — всього тринадцять творів.

Частина книги, відведена Тютюннику, укладена на основі його пізніших збірок «Батьківські пороги» й «Крайнеба», що вийшли відповідно у 1972 й 1975 роках, але оскільки в них передруковувалися кращі речі з попередніх збірок, то деякі з них теж потрапили до книги німецьких перекладів, яка, отже, охоплює весь творчий шлях письменника. До неї ввійшли такі його оповідання: «Дивак», «Комета», «Сито-сито» і «Холодна м'ята», які друкувалися ще в збірці «Зав'язь» (1966), «Поминали Маркіяна» із збірки «Деревій» (1969) і оповідання «Сутінки», «У Кравчини обідають», «Оддавали Катрю» й «Устим та Оляна», які з'явилися уже в названих вище збірках 70-х років. Усього в книзі німецьких перекладів вміщено дев'ять оповідань Григора Тютюнника.

На мій погляд, добірка оповідань Тютюнника складена більш вдало, вона дає німецькому читачеві повніше й точніше уявлення про творчий доробок письменника, хоч кількісно вона й менша. А. Летц, автор післямови до творів Тютюнника, підкреслює їхній тісний зв'язок з реалістичною традицією, лаконізм і концентрованість письма, вміння розкривати на повсякденному матеріалі життя глибинне й істотне. Щодо добірки творів Гуцала, то вона, власне, знайомить читачів із НДР головним чином з ранньою творчістю українського новеліста. Безперечно, добірка тільки виграла б, якби до неї були включені деякі пізніші його твори, позначені більшою зрілістю мислі й почуття. Але і в тому хронологічному діапазоні, в якому

діяв упорядник, варто було б рішучіше уникати певного тематично-стильового паралелізму у виборі творів. У післямові упорядник Р. Гебнер окреслює в загальних рисах творчий доробок письменника, вказує на характерні особливості поетики його новел, зокрема, на високоактивну роль ліричного начала. До речі, ним же минулого року була опублікована грунтовна розвідка про новелістику Гуцала в журналі «Zeitschrift für Slawistik» (№ 6), органі вчених-славістів Німецької Демократичної Республіки.

В цілому переклади оповідань і Гуцала, і Тютюнника виконані сумлінно й рівно, немає в них грубих відхилень від змісту й художньо-стильової манери оригіналів. Як позитивний фактор, слід зазначити, що перекладачі велику увагу приділяли відтворенню художньо-стильової своєрідності обох авторів, таких різних у цьому плані. Помітно, що, перекладаючи Гуцала, вони цілком слушно особливого значення надавали збереженню насиченої ліричнo-емоційної атмосфери, в якій живуть у його творах герої та речі і поза якою вони втрачають свою життєвість та переконливість. У Тютюнника ж, навпаки, превалює тяжіння до об'єктивізованого світобачення, до виразного предметно-пластичного малюнка й характерності, до промовистої деталі, і ці особливості його стилю теж старанно зберігаються в німецькому перекладі.

Неабияка складність для перекладачів поставала з того, що і Тютюнник, і Гуцало — письменники, які розробляють переважно сільську тему, більше того, їхня творчість заглиблена в стихію народного життя. Це знаходить пряме вираження в мові їхніх творів, яка відзначається багатством і колоритністю. Загальновідомо, як важко все це відтворити в перекладах. Далеко не завжди вдається з цим упоратися й І. та О. Коліпькам. Перекладачі неохоче йдуть на пошуки німецьких відповідників не тільки вжитих авторами українських народних фразеологізмів, ідіом, але й імітованих ними зворотів, характерних інтонацій народного мислення й мовлення, воліючи здебільшого передавати все це за допомогою правильної літературної мови. Але ж в такому разі з'являється небажана в художньому творі інформативність, втрачається колоритність та експресивність вислову. Особливо це відчутно місцями в перекладах таких оповідань Гуцала, як «Дотеп» чи «Ликера», і таких оповідань Тютюнника, як «Оддавали Катрю» чи «Поминали Маркіяна».

Минулого року з'явився в Німецькій Демократичній Республіці й переклад дилогії Гуцала «Сільські вчителі» та «Шкільний хліб», зроблений досвідченими перекладачами Т. і Г. Штайнами. На це видання позитивно відгукнувся орган ЦК СЄПН, газета «Нойєс Дойчланд», вмістивши 4 березня 1978 року рецензію Р. Гебнера під виразною назвою «Відкривати у невеликому великий світ». Саме у вмінні в невеликому, повсякденному відкривати великий світ людського життя, в простих людях — невичерпні душевні багатства й моральну красу, бачить рецензент характерну рису й водночас — одну з головних переваг творчості Гуцала, зокрема його дилогії про сільських вчителів. На думку рецензента, основний зміст цього твору полягає в змалюванні визрівання в головної героїні і почуття відповідальності за те, що відбувається у житті. Зазначається також, що Гуцало — передусім майстер новели, і новелістичні структури відчутні також в його творах великої форми, зокрема в дилогії.

Дмитро ПЕТРЕНКО

НАТАН РИБАК: «ПОМИЛКА ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАКА»

Natan Rybak. Omyl Honoré de Balzaca, „Tatran", Bratislava, 1977.

Кращі твори радянської літератури — української радянської теж — викликають постійний інтерес у зарубіжного читача. Серед таких творів — і романи лауреата Державної премії СРСР, багаторічного автора і друга нашого журналу Натана Рибака (1913 — 1978). Нещодавно братіславське видавництво «Татран» випустило новий переклад його роману «Помилка Оноре де Бальзака» в перекладі на словацьку мову. Рецензія на це видання, що з'явилась у «Revue svetovej literatury», видалась нам показовою і вартою передруку у «Всесвіті»; нею ми ще раз вшановуємо пам'ять відомого письменника-інтернаціоналіста, чиї твори продовжують жити у вдячній пам'яті читачів.

Протягом останніх семи років ми вже втретє зустрічаємося з книжками про Бальзака. Після безперечно цікавих творів Андре Моруа і Стефана Цвейга

перекладачка Марта Лесна познайомила нас з белетризованими сторінками біографії велетня світової літератури, переклавши роман українського письменника Натана Рибака.

Чому перекладачка і видавництво звернулися саме до цього твору? Гадаємо, що це викликано бажанням доповнити і збагатити відомості читачів про той період життя Бальзака, якого вищезгадані біографічні твори торкаються лише побіжно. Крім того, інтерес, можливо, зумовлений жанром твору: адже книжки Моруа і Цвейга — це власне біографії, і, я б сказав, «non plus ultra» [1], а в Натана Рибака ми бачимо особливо цікаву спробу відтворити епізод з життя письменника в формі роману. Словацький переклад — соковитий, тонкий, у ньому помітне прагнення перекладачки передати стилістичні нюанси оригіналу, які дозволяють сприймати художні образи через текст, монологи і діалоги, а не лише через вчинки і поведінку героїв. Ці особливості перекладу я високо ціную ще й тому, що в нашій перекладацькій практиці таке трапляється нечасто.

Натан Рибак відтворив лише останні роки життя Бальзака. Дія роману починається 1847 року і закінчується смертю письменника — 1850 року. Епоха, в якій живуть герої роману, якщо оцінювати її з погляду європейської історії, дуже важлива — це період занепаду феодалізму, перемоги буржуазії і формування пролетаріату як нової могутньої сили історії. Саме в цьому слід шукати ключ до роману. Як саме Бальзак-письменник, Бальзак-людина реагує на події, з першого погляду, хаотичні, але про які наступного дня вже писатимуть як про події історичні? Чи розуміє сенс цих подій Бальзак? Як до них ставиться він — трудівник пера, мрійник, якому завжди бракувало одного-єдиного франка, щоб розбагатіти?

У другому розділі роману Віктор Гюго скаже Бальзакові прямо: «Ти прагнеш посісти місце серед тих, чий світ руйнуєш своїм нещадним пером. В цьому вся біда». Цей роман можна назвати ще й романом про совість Бальзака.

В той самий час, коли в Парижі народ хитає трон, коли вже заявляє про себе пролетаріат, на Україні, куди Бальзак приїздить до своєї нареченої, панує глибока ніч. Цар Микола жорстоко карає найменші вияви невдоволення, а Третій відділ докладає всіх зусиль, щоб «крамола і матеріалізм» не потрапили до Росії. Невже не бачив усього цього Бальзак, приїхавши у Верхівню в 1847 році? Бачив. Жорстокий деспотизм польських панів, темнота, злидні кріпаків, бездушність шляхти — все це не пройшло повз його увагу. Але він спромігся лише на те, щоб по-людськи поставитися до наймички Марини, захистивши її від зазіхань Кароля Ганського, порозмовляти з наймитом Леоном, привезти аж з Парижа скрипку старому скрипалю Мусію, якого наприкінці роману жандарми забивають на смерть. От такою в дійсності виявилась екзотична, вимріяна Бальзаком Росія, а маєток Евеліни Ганської — лише її зменшена модель. Тут так само жорстоко гноблять народ, так само принижують людську гідність, так само киплять гнівом і жадобою помсти кріпаки. Бальзак-письменник приїздить із Франції заклопотаний глузуваннями з отого «де» перед його прізвищем, від яких рятувало б його одруження з Ганською.

Пригадаємо слова Віктора Гюго про те, що за місце серед багатих треба дорого платити. Це зрозумів і сам Бальзак, коли російський цар через Третій відділ запропонував йому виправити те, що накоїв його попередник Кюстін, француз, який відвідав Росію і після повернення додому написав книжку, в котрій не вельми схвально висловився про його величність. Тепер від Бальзака вимагають іншої книжки про Росію, змушуючи його до відвертої брехні; цього бажає і його майбутня дружина, але Бальзак цього робити не хоче. Він опиняється перед дилемою: написати те, що від нього вимагає цар, приспати свою совість, зганьбити честь письменника або написати правду і втратити Евеліну з її маєтком.

Бальзак так цю дилему і не розв'язав. Саме в цьому і полягала його помилка. Коли у Франції буде повалено монархію, Бальзак спостерігатиме, як натовп нестиме на багнетах королівський трон, щоб спалити його на площі, і він скаже акторові Монросу: «Я прийшов, любий маестро, щоб взяти на згадку шматок оксамиту з королівського трону». Він скаже ці слова навмисно голосно, щоб їх почули у Третьому відділі в Петербурзі.

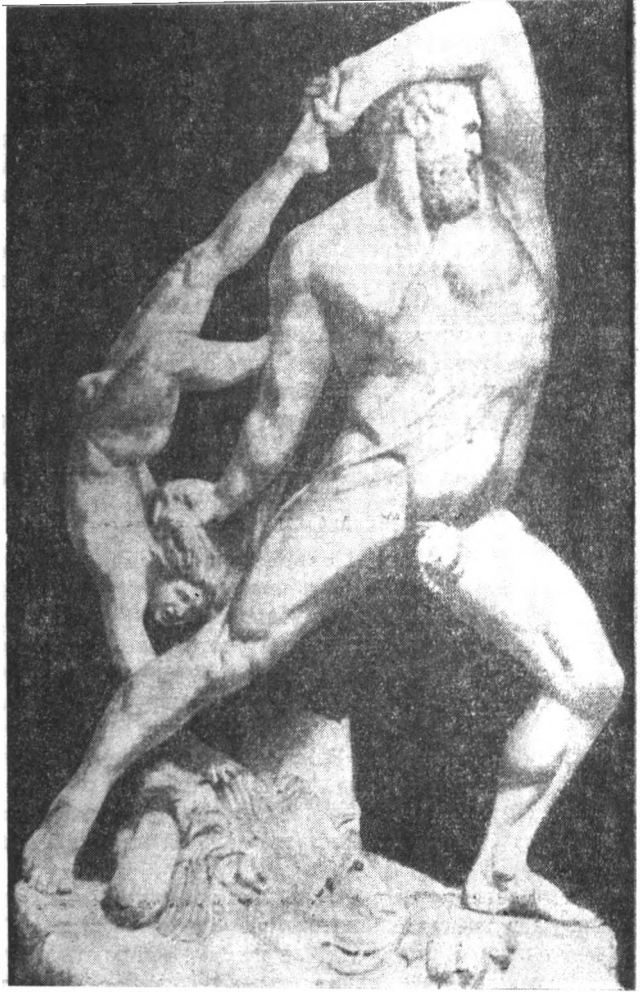
Я вже говорив, що книжка Натана Рибака вигідно вирізняється тим, що письменник зробив спробу художньо осмислити останні роки життя Бальзака. Це, власне, біографічний роман великої поетичної напруги, якої надають йому описи звичаїв українського народу, його пісень, ідилічної історії кохання Леона і Марини, гри на скрипці діда Мусія. Вони — майбутнє народу, дарма що дід Мусій і Леон гинуть від рук панських посіпак.

Мірослав ПІУС
(Переклад зі словацької)

ЧССР

[1] «Нічого поза тим» *(лат.)*.

Дмитро
НАЛИВАЙКО

А. Канова. Геракл і Ліхас, 1796 — 1802. Рим, Галерея сучасного мистецтва.

КЛАСИЦИЗМ

Як відомо, в часи пізньої античності розвиток літератури й мистецтва далеко відходить від класичних норм і зразків. Внаслідок кризи рабовласницького суспільства, а також почасти під дією східних впливів, уже в добу еллінізму виникає «нове мистецтво», що характеризується прагненням до зовнішньої грандіозності й зубожінням внутрішнього змісту, яскравістю барв і перевантаженістю орнаментикою, загостреністю на ефект, на емоційне потрясіння. Деякі дослідники слідом за Е. Р. Курціусом називають це мистецтво «античним маньєризмом», — за аналогією з течією, що склалася в час занепаду й розкладу ренесансу[1].

[1] Див. E. R. Curtius, Europäische Literatur und lateinische Mittelalter. Bern, 1954.

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 1, 1979.

Поряд з ним у літературі й мистецтві пізньої античності виступає течія, що характеризується орієнтаціями на класику, прагненням до поновлення її норм і зразків. Цілком закономірно, що вона отримала назву «античного класицизму», причому, на відміну від «античного маньєризму», ця назва є усталеною, загальноприйнятою, широко вживається вона і в радянській науці, ввійшла також у навчальні посібники й підручники. Слід ще зазначити, що існування цих течій у літературі й мистецтві пізньої античності — не стадіальне, а паралельне, хоч з часом, у міру поглиблення кризи рабовласницького світу, античний класицизм дедалі більше витісняється його супротивником.

Перший і найзначніший спалах античного класицизму спостерігається в «добу Августа», тобто в час встановлення Римської імперії. Як відомо, політичний та ідеологічний курс Августа цілком був спрямований на подолання чи затримання кризи рабовласницького суспільства, на його стабілізацію після жорстоких соціально-політичних потрясінь I ст. до н. е. Цьому загальному курсу як найкраще відповідали класицистичні тенденції в літературі й мистецтві, що посилилися після хвилі елліністичного «маньєризму» під час громадянських воєн. Так у «добу Августа» з'являється античний класицизм, тобто відродження класики як типу художньої творчості на зміненій суспільно-історичній основі, покликане сприяти духовному й моральному оздоровленню римського суспільства. В силу своїх специфічних якостей і рис, про які вже йшлося, класичне мистецтво водночас сприймалося й розцінювалося як таке, що здатне сприяти досягненню стабільності та єдності суспільства, відновленню колишніх громадських та індивідуальних чеснот. Звідси симпатії Августа та його оточення до цього мистецтва, проте слід наголосити, що спиралося воно не тільки на офіційну підтримку властей, а й на умонастрої переважної частини громадськості, яка жадала порядку й стабільності. Без цього воно не змогло б стати насправді великим мистецтвом.

Класицистичний стиль, що орієнтується на аттічні зразки V—IV ст. до н. е., панує в римській архітектурі «доби Августа». Те ж саме спостерігається в скульптурі й живопису, де нерідко копіюються грецькі класичні зразки, хоч разом з тим у римському мистецтві спостерігається прагнення до індивідуалізації зображуваного, риси портретності, чужі грецькому класичному мистецтву. Класицизм з його піднесенням ідейного рівня творчості, впорядкованістю й гармонізацією форми стверджується і в літературі, зокрема в зрілій творчості Вергілія і Горація. Небезпідставно Й. М. Тронський слідом за багатьма дослідниками характеризує «Енеїду» Вергілія як «найзначнішу пам'ятку римського класицизму часів Августа», а «Послання до Пісонів» («Науку поезії») Горація кваліфікує справедливо як першу класицистичну поетику, яка послужила основою й взірцем для численних класицистичних поетик нового часу[1]. Класицизм широко представлений і в римській історіографії I ст. н. е. (Тіт Лівій), і в ораторському мистецтві (Квінтіліан). Важливо зазначити, що охопив він у той час і грецьку літературу, знайшовши узагальнене теоретичне вираження в анонімному трактаті «Про піднесене» (помилково приписаному Лонгіну), який вважається третьою з «великих поетик» — після поетик Арістотеля і Горація.

Важливо вказати, що цей класицизм — аж ніяк не звичайне продовження грецької класики, а нове історико-художнє утворення, що з'явилося десь через чотириста років у зовсім інших суспільно-політичних умовах та ідеологічній атмосфері. Класицизм виходив з класичного типу творчості, чуття й розуміння форми, але неминуче, почасти навіть неусвідомлювано, піддавав їх значному переосмисленню і перетлумаченню відповідно до завдань і потреб свого часу, до існуючої системи світоглядних і естетико-художніх понять та уявлень. «Згода»

[1] И. М. Тронский, История античной литературы. Л., 1957, стор. 376—377, 393—394 та інші.

Рафаель. Афінська школа. Фрагмент. 1500—1511.
Рим. Фреска Станці делла Сеньячура.

між Арістотелем і Горацієм, між митцями «віку Перікла» й «віку Августа» існувала тільки в уяві ренесансних теоретиків XVI ст., і то неабиякою мірою внаслідок їхньої слабкої обізнаності з грецькою класикою.

Не секрет, що римському класицизму (та й класицизму взагалі) властиві елементи спрощеності в сприйнятті грецької класики, своєрідної схематизації і формалізації в трактуванні її художніх законів і принципів, що значною мірою є наслідком втрати стихійної діалектичності мислення, притаманної давньогрець-

ким теоретикам і митцям. Це з усією наочністю розкривається в зіставленні поетик Арістотеля і Горація, які є найповнішими узагальненнями художніх систем свого часу. Характерний приклад у цьому плані — трактування Горацієм знаменитого арістотелівського положення про предмет поезії: «...завдання поета — говорити не про те, що було, а про те, що могло б бути, будучи можливим у силу ймовірності або необхідності». У Горація це глибоке діалектичне визначення предмета поезії як узагальненого вираження буття в конкретних формах заміняється заснованим на практиці риторики трактуванням її як поєднання або «змішування» «правди» й «вигадки», причому під «правдою» розуміється головним чином предметна інформація, а під «вигадкою» — фіктивність. Подібної трансформації зазнало й арістотелівське вчення про ідеальність та ідеалізацію. Як довів ще С. Г. Бутчер, у Арістотеля реальне й ідеальне не протиставляються одне одному, «ідеальне — це реальне, але вже таке, що не знає суперечностей, що розкриває само себе за законами свого буття, незалежно від зовнішніх впливів та примх випадку». В римському ж класицизмі, зокрема у Горація, знаходимо вже розуміння ідеального не як піднесеного до універсального, а як піднятого над реальністю й прикрашеного, нерідко всупереч реальності. Таке розуміння ідеального, протиставленого реальному, породжував новий лад, запроваджений Августом, самий суспільний статус правителя, якого всіляко намагалися подати як носія всіх можливих достоїнств і чеснот.

Аж ніяк не претендуючи на вичерпну характеристику естетики й поетики античного класицизму, зазначимо ще посилення в ньому нормативності, розробку системи художніх законів і правил, що набуває значення своєрідного кодексу. В Горація і Лонгіна з'являється й така суто класицистична риса, як принцип «подвійного наслідування» — вже не тільки «природи», власне людських діянь, характерів, пристрастей тощо, як це було в Арістотеля, а й класичних моделей і зразків. «З грецькими взірцями не розлучайся ні вдень, ні вночі», — наполегливо радив Горацій, і цю його пораду повторюватимуть десятки теоретиків і наставників XVI—XVII ст., з тією лише різницею, що до взірців вони зарахують всю античну, до того ж переважно римську художню культуру.

Класицистичні тенденції позначилися й на візантійській художній культурі. Спершу, в ранні її періоди — як продовження характеризованої пізньоантичної традиції, без істотних якісних зрушень і змін, у пізніші ж періоди візантійської культури, особливо в XI—XV ст., спостерігаються в ній явища, що рядом рис нагадують і ренесансний гуманізм, і ренесансний класицизм, до певної міри провіщаючи їх[1].

Великого розвитку класицистичні тенденції набули в добу Відродження, що є прямим наслідком винятково важливого значення античної спадщини для культурного поступу цієї доби. Борючись з середньовічно-церковною ідеологією, що спиралася на авторитет «святого письма», гуманісти мали потребу в авторитеті не менш давньому, але принципово іншому, і знаходили його в античності. Про те, що означала для них антична спадщина, німецький поет-гуманіст К. Цельтіс писав: «Що постійно треба тримати в руках, так це твориння древніх філософів, ораторів і поетів, бо тільки вони показали нам шлях до доброчесного й щасливого життя, пояснили рух людських поколінь, а також всіх речей, спосіб дій праматері-природи, дали нам зразки й канони, гідні наслідування». Античні мислителі й поети допомагали гуманістам долати диктат релігійно-церковних догм, відкривати реальний, земний світ і реальну, земну людину. Популярність античності, пієтет до неї набували незвичайного масштабу й незвичайних, дивних з сучасного погляду форм. «Для Італії це був час, — пише Б. Бернсон, — коли

[1] Див. збірку «Античность и Византия», М., «Наука», 1975; И. П. Медведев, Византийский гуманизм XIV—XV вв., Л., «Наука», 1976.

К. Лоррен. Пейзаж з німфою Егерою. Фрагмент, 1669.
Неаполь. Національна галерея ді Каподімонче.

античність перетворилася на релігію, навіть на своєрідну містичну пристрасть, яка змушувала умудрених життям людей схилятися перед обломками римських статуй, шанованими мов священні реліквії, і мріяти про екстатичне злиття з минулим» [1].

На ренесансне мистецтво інтенсивний вплив справляє класичний тип художнього мислення, класичне чуття й розуміння форми. Ставлячи людину в центр уваги, античність вчила зображати її як істоту із плоті й крові, наділену матеріальністю, тобто вчила пластичному чуттю й розумінню форми й разом з тим — вмінню пластично її будувати за допомогою виразного рельєфу, розрахованого

[1] Б. Бернсон. Живописцы итальянского Возрождения, М., 1965, стор. 155.

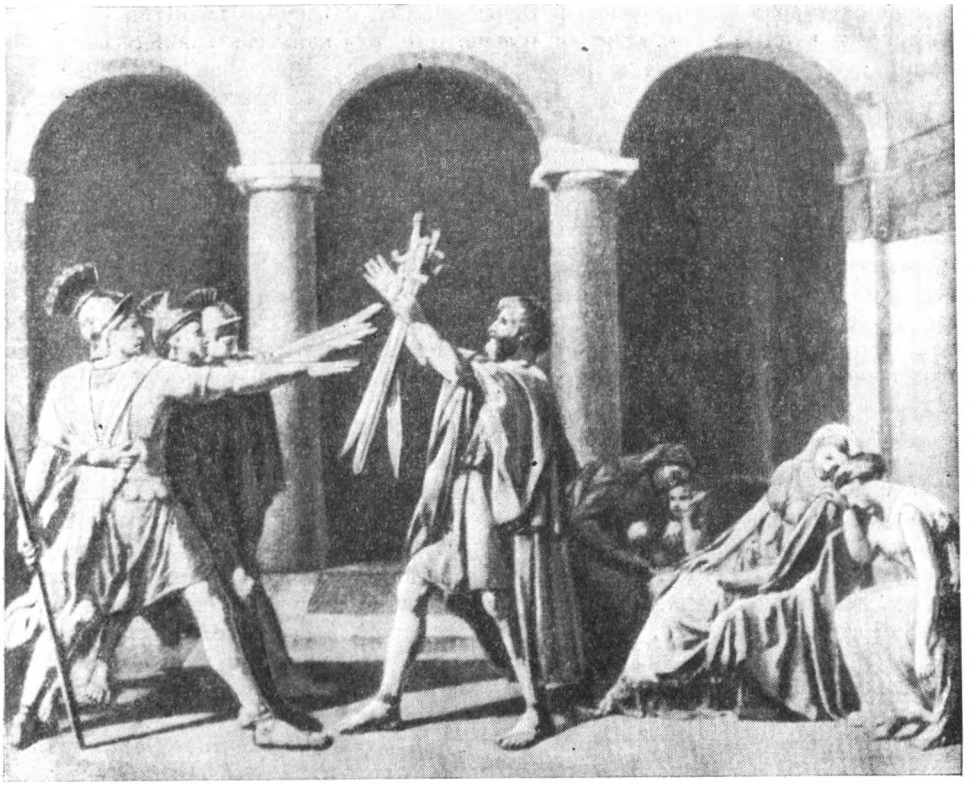
ритму площин і світлотіневого моделювання об'єктів та фігур. Від класичної давності йде і така характерна для мистецтва ренесансу (правда, не всіх його течій) риса, як концентричність композиції, розуміння твору як завершеної єдності, де всі компоненти повністю підпорядковані цілому й розкриваються через нього. І тому «поряд з художнім твором пізнього середньовіччя ренесансний твір справляє враження вилитої форми, де нероздріблений рух здійснюється через ціле і зображення здається, якщо навіть воно розгорнуте, в основі своїй чимось простим і однорідним» [1]. У класичному мистецтві античності ренесанс знайшов також найбільш завершену й досконалу систему пропорцій, засновану на тому ж антропологічному принципі, тобто систему, співвіднесену й розмірну з людиною. Проте, на відміну від класицизму XVII—XVIII ст., трактується вона вільно й розмаїто, без ригоризму й сковуючої нормативності. Як пише Г. Вельфлін, «центральним поняттям італійського ренесансу стає поняття досконалої пропорції, чи то в зображенні фігури, чи то в архітектурній споруді. Кожній формі надається замкненого характеру, але вона вільна в своїх елементах; всі частини дихають самостійно... З незрівнянною насолодою свідомість сприймає це мистецтво як образ звеличеного буття, в якому і вона може брати участь» [2].

Не менш значного розвитку ренесансний класицизм набрав і в літературі XV—XVI ст. Один з найхарактерніших його проявів — тогочасна неолатинська література, в усіх жанрах якої наслідування античності було провідним принципом творчості й умовою успіху. Якщо цей принцип вважати визначальним у класицизмі, то тоді найповнішим і найзавершенішим втіленням цього мистецтва доведеться визнати літературний ренесансний класицизм, що розвивався на латині. Спільність мови й прагнення максимально наблизитись до зразків, що вважалися ідеальними, породжували величезну кількість творів, які, по суті, копіювали античні форми й стилі, мотиви й жанри, розміри, ритми, версифікацію і т. д. Але й видатним майстрам того часу був властивий ідеал, схарактеризований Ю. Крижановським у таких словах: «Писати на латині стилем Ціцерона в прозі, а Вергілія чи Горація — в поезії, створити тією мовою речі, що досконалістю не поступаються античним творам — ось у чому мета ренесансного митця [3]. Гуманісти культивували класичні жанри й форми, витворені античністю й освячені її авторитетом, — елегії і послання, оди, ідилії, епіграми тощо. Вони поновили й жанри античної прози, серед яких найбільшого поширення в латинській літературі Відродження набрали біографії, послання, промови, діалоги, трактати, а також памфлети.

Ренесансний класицизм активно розвивався і в літературі, що творилася національними мовами, яка теж у великій мірі орієнтувалася на класичну древність, вбачала в ній свою основу й свої художньо-стильові взірці. Значення античної літератури як норми й зразка, необхідність вчитися в греків і римлян незмінно підкреслюється в усіх поетиках і маніфестах XVI ст., в тому числі й спрямованих на захист національних мов, їх літературних прав і можливостей (П. Бембо, Ж. Дю Белле, Ф. Сіднея та інших). Однак у літературі, що творилася національними мовами, дедалі рішучіше заперечується пряме наслідування античних зразків, наполегливіше наголошується на принципі творчого навчання в древніх авторів.

Але ж яке місце посідав ренесансний класицизм у літературі й мистецтві доби Відродження? Позитивістській науці минулого століття і значній частині сучасних буржуазних вчених властива тенденція зводити до нього все мистецтво цієї доби, як зазначалося, для останніх «ренесанс» і «класицизм» — це, власне, синоніми. Однак не можна за єдине втілення ренесансу вважати тип літератури

[1] A. Hauser. Sozialgeschichte der Kunst und Literatur, München, стор. 288.
[2] Г. Вельфлин, Основные понятия истории искусства, М. — Л., 1930, стор. 10.
[3] J. Krzyzanowski, Historia literatury polskiej. Alegoryzm-preromantyzm, Warszawa, 1962.

Ж.-Л. Давід. Клятва Горацiїв, 1784—1795. Париж, Лувр.

й мистецтва, що склався в Італії XV ст., як це роблять сучасні західні дослідники, грунтуючись у своїх визначеннях на формальних ознаках художньої творчості (використання античних сюжетів і мотивів, поновлення античних жанрів і форм, використання латини, а не живих народних мов і т. д.). Адже крім цього типу творчості, який і є ренесансним класицизмом, у добу Відродження інтенсивно розвивалися також течії, що виходили з інших типів творчості, для них середньовічні й народнопоетичні традиції важили більше, ніж античні норми й зразки.

Отже, науково правильно буде вважати класицизм однією з основних художньо-стильових течій літератури й мистецтва Відродження. Але в такому разі постає питання про його «статус» всередині Відродження, зокрема про його співвідношення з ренесансом, генеральним художнім напрямом доби. На це питання різні дослідники відповідають по-різному. Наприклад, Р. І. Хлодовський, констатуючи наявність у мистецтві Відродження різних художньо-стильових течій, класицистичну називає поряд з «ренесансною», таким чином виводячи класицизм XV—XVI ст. за межі «справжнього ренесансу» [1]. Погодитись з цим дуже важко, оскільки ренесансний класицизм — явище специфічне, що істотно відрізняється від класицизму XVII—XVIII ст., і разом з тим невіддільне від ренесансу як «великого стилю» доби Відродження, від його духу й специфіки, провідних

[1] Р. И. Хлодовский, О ренессансе, классическом стиле литературы Италии. — В сб. «Типология стилевого развития нового времени», М., 1976.

принципів художнього мислення й творчості. Цей класицизм повністю інтегрувала духовна культура Відродження, більше того, ряд найхарактерніших рис і тенденцій цієї культури саме в ньому знаходили своє найповніше вираження. Небезпідставно й у сучасній радянській науці широко визнається внутрішня спорідненість ренесансу й класицизму XVII—XVIII ст., який в одних відношеннях був продовженням і розвитком ренесансу, в інших — його звуженням і формалізацією (праці О. А. Анікста, Г. Н. Бояджієва, Ю. Б. Віппера, Д. Д. Обломієвського та інших). На наш погляд, доцільно й виправдано розглядати класицизм XV—XVI ст. як важливий інгредієнт ренесансу й водночас як одну з його основних художньо-стильових течій. Та слід зазначити й те, що цей класицизм, набуваючи дедалі більшої нормативності, наприкінці епохи Відродження починає переростати в окремий напрям — класицизм XVII—XVIII ст. З особливою виразністю цей процес проявився в сфері теоретико-художньої думки, а також в певних явищах живопису, літератури й театру другої половини XVI й початку XVII ст.

Друга половина XVI й початок XVII ст. належать до найскладніших періодів в історії європейської літератури й мистецтва. В Англії, Іспанії і Польщі саме в цей період досяг свого розквіту ренесанс. В Італії ж криза гуманізму й культури Відродження проявилася вже в середині XVI ст., і на цьому грунті виник маньєризм, який у другій половині XVI ст. набув значного поширення й у самій Італії, і за її межами. Не вдаючись до детальної характеристики маньєризму, зазначимо, однак, що хоч нерідко це мистецтво й розглядають як «вторинний стиль» ренесансу, естетико-художня основа в нього все-таки була не та, що в ренесансу і класицизму. На відміну від представників цих напрямів, які виходили з міметичного розуміння природи мистецтва й головне його призначення вбачали в наслідуванні природи, маньєристи в своїй творчості перенесли наголос на суб'єктивне й сугестивне вираження особистості митця. Варто тут зазначити, що Г. Вельфлін у своїх ранніх працях розглядав маньєризм як порушення природного, нормального розвитку європейського мистецтва XV—XVII ст., «зайву перерву» між ренесансом, з одного боку, і барокко з класицизмом — з другого. Але ця «перерва» тривала недовго, і вже десь близько 1600 року маньєризм починає сходити зі сцени, поступаючись місцем новим напрямам і течіям — барокко, класицизму й реалізму сеїченто (Караваджо).

У цей час заявляє про себе й класицизм нового типу, відмінний від ренесансного — класицизм доби абсолютних монархій або ж XVII—XVIII століть. У живопису він заявив про себе насамперед в Італії, у творчості братів Караччі, в літературі ж почав складатися передовсім у Франції, під пером Малерба. Слід сказати, що цей новий класицизм набув певного розвитку в Італії XVII ст., де в живопису продовжувачами Караччі стали Домінікіно й Гвідо Рені, проявлявся він і в літератури, зокрема в драматургії (Бонареллі) і в поезії (Маджі, Філікайя та інші). Певні його прояви й тенденції спостерігалися тоді і в літературі та мистецтві інших західноєвропейських країн. Але центром формування класицизму в XVII ст. стала Франція.

Розквіту великого класицистичного мистецтва у Франції сприяло встановлення абсолютної монархії нового типу, яка, за відомим визначенням К. Маркса, виступила в ролі цивілізуючого центру, в ролі засновника національної єдності. Звичайно, не слід цілком асоціювати класицизм XVII ст. з абсолютною монархією, себто трактувати його як придворно-аристократичне мистецтво, але й не можна заперечувати того, що абсолютизм був необхідною суспільно-історичною передумовою розвитку класицизму XVII ст., що його державно-політична система досить виразно позначилася на естетико-художній системі цього напряму. Як слушно пише Г. Н. Бояджієв, «зв'язок державної системи абсолютизму з класицизмом виявляється не стільки в прямих контактах з владою і двором (хоч і те,

й те мало місце), скільки в історичній ситуації, що склалася об'єктивно й виявилася здатною продовжувати прогресивний рух світового естетичного процесу» [1]. З іншого боку, маємо більше ніж досить свідчень, що державна влада, королівський двір серед усіх художніх напрямів і стилів того часу віддавали перевагу класицизмові, підтримували й заохочували його митців, але водночас прагнули й встановити над ним свій контроль, спрямувати його розвиток у відповідне річище. В цьому, власне, й полягала суть політики французького абсолютизму щодо класицизму, яка в певних своїх тенденціях виявилася вже за Генріха IV, а остаточно сформувалася за Рішельє й Людовіка XIV.

Ясна річ, ця прихильність абсолютизму до класицизму, ця зацікавленість у ньому не були випадковістю, а наслідком того, що естетична програма цього напряму, провідні принципи його поетики й стилю відповідали історичному моменту, важливим соціально-ідеологічним завданням і прагненням абсолютистського суспільства. До певної міри в XVII ст. повторюється вже відома нам ситуація часів Августа, коли класичний стиль відповідав завданням і потребам новоствореного принципату. Звичайно, конкретно-історичний зміст цих явищ різний, але впадає в око й наявність у них ряду спільних типологічних рис та громадсько-ідеологічних функцій. Не випадково римський класицизм «віку Августа» був особливо близький новоєвропейському класицизмові доби абсолютних монархій.

Природно, що мистецтво, яке своїми вищими принципами проголошувало «розумну цілісність», впорядкованість і гармонію, не могло не імпонувати абсолютистському ладові, який посилено насаджував у країні дух порядку, регламентації, дисципліни. Як зазначав С. С. Мокульський, класицизм XVII ст. «в своїх найвищих досягненнях висуває ідею підкорення стихійної, чуттєвої людини якійсь ідеальній «розумній і справедливій» державній владі, що гармонійно врівноважує ворогуючі стани» [2]. Якщо гуманісти Відродження вважали носієм вищого розуму особистість, «божественну людину», то класицисти XVII ст. починають переносити цю почесну функцію на соціально-політичну абстракцію, абсолютистську державу свого часу. До того ж, починаючи з Генріха IV, королівська влада небезпідставно розраховує на те, що класицистична література й мистецтво сприятимуть перетворенню анархічного дворянина феодальних часів у зразкового підданого «розумно» організованої абсолютистської держави. Але разом з тим слід пікреслити, що взаємини між абсолютизмом і класицизмом XVII ст. були далеко не такими гармонійними, як їх зображають Г. Лансон, Д. Морне та інші французькі буржуазні дослідники. Ідеологічна й політична програма абсолютизму досить швидко стала вузькою й обтяжливою для видатних митців класицизму, між ними й абсолютизмом виникають розбіжності й суперечності, які дедалі глибшають. А щодо пізнього класицизму цього типу, то він уже відкрито робить ставку на «благородний обман», на «корегуючу ілюзію» заради збереження як існуючого соціального устрою, так і своєї ідеально врівноваженої естетичної системи.

Спробуємо визначити хронологічні й географічні обшири того класицизму, що почав складатися на рубежі XVII ст. Завдання це ускладнюється тим, що розвиток класицизму відбувався в переплетінні з іншими художніми напрямами та стилями, до того ж далеко не синхронно в різних країнах і регіонах Європи. Навіть у Франції між виступом Малерба і ствердженням класицизму як провідного напряму минуло кілька десятиліть, протягом яких переважало барокко,— принаймні до 1636 року, тобто до появи «Сіда» Корнеля, який став тріумфом класицистичного мистецтва. Не заглиблюючись тут у проблему складних співвідношень класицизму й барокко, зокрема у Франції, зазначимо лише, що ба-

[1] Г. Бояджиев. Искусство классицизма. — «Вопросы литературы», 1965, № 10, стор. 114.
[2] История французской литературы, т. I. М. — Л. Изд. АН СССР, 1946 стор. 341—342.

рокко постійно давало себе знати й у час найвищого розквіту французького класицизму XVII ст., навіть у найвидатніших його представників — Расіна й Мольєра, Пуссена й Люллі. Однак, на нашу думку, це аж ніяк не свідчення якоїсь естетичної спорідненості барокко й класицизму, їхньої належності до «спільного напряму, назви якому ще не знайдено»,— навпаки, незважаючи на широку тимчасову зону їхньої взаємодії, за своєю естетичною природою, провідними принципами художнього мислення це були різні, якщо не протилежні напрями мистецтва. Це стане цілком очевидно трохи пізніше, в XVIII ст., коли зміцнілий і теоретично консолідований класицизм не тільки рішуче відмежується від барокко, а й поведе проти нього нещадну боротьбу.

В інших країнах Західної Європи, зокрема в Англії, Німеччині та Італії, інтенсивне формування класицизму відбувається вже в останній третині XVII ст., а його розквіт в основному припадає на XVIII ст. Водночас у XVIII ст., в добу Просвітництва, розвиток класицизму загалом ускладнюється, відбуваються процеси його диференціації, з'являються нові його течії і форми з іншими суспільними завданнями й функціями, специфічними рисами естетики й стилю. Це вже різновиди просвітительського класицизму, про які йтиметься далі.

Але повернімося до класицизму XVII ст., який є одним з найзначніших напрямів європейського художнього процесу нового часу. Йому притаманна відносно висока внутрішня цілісність і завершеність художньої системи, яка була породженням певного етапу суспільного й художнього розвитку людства, відповідала структурним особливостям тогочасного духовного життя і мислення. Разом з тим у цій системі досить виразно проявляються, звичайно, в модифікованому вигляді, основоположні принципи та риси класицизму як типу художньої творчості. Сучасна наука не погоджується з тим рішучим відмежуванням класицизму від класики, яке провела романтична критика й підхопила позитивістська наука минулого століття. Сучасні дослідники в значній мірі переглянули й уточнили також положення про те, що класицистична доктрина XVII—XVIII ст. грунтується на фальсифікованому тлумаченні Арістотеля.

Безперечно, це тлумачення далеко не позбавлене спрощень і формалізму, але важливо пам'ятати, що це була головним чином неусвідомлювана трансформація положень античного мислителя, яка відбувалася у відповідності з моделями й методологічними принципами тогочасного мислення, теоретико-художнього в тому числі. Незважаючи на спрощення і домисли, поетики й трактати XV—XVII ст. все-таки виражали, хоч і в трансформованому вигляді, основоположні принципи класичного естетико-художнього мислення, чуття й розуміння форми. І небезпідставно В. Татаркевич, переходячи в своїй «Історії естетики» до характеристики класицизму XVII ст., спершу вказує на загальні естетико-художні принципи, властиві класицизму в цілому. Це ті принципи, які ще в XV ст. сформулював Л. Б. Альберті на основі вивчення античних пам'яток мистецтва та теоретичної думки і які стали загальною естетико-теоретичною базою для всього новочасного європейського класицизму.

«Буде корисно,— пише польський вчений,— ще раз нагадати ці головні постулати як попередню умову обговорення нового пожвавлення класицизму в XVII ст.: 1. Краса є об'єктивною якістю, властивою реальним предметам, а не їх переживанню людиною. 2. Краса полягає в **порядку,** правильному розміщенні частин і встановленні **пропорцій,** у збереженні **міри** і в **гармонії** форми або concinnitas за вжитим Альберті старим терміном. 3. Краса сприймається очима, але оцінюється розумом; саме розум і оцінює прекрасне, і творить його, керуючи уявою. 4. Краса проявляється і в природі, і в мистецтві; вона є законом у природі, але метою в мистецтві. Природа — модель мистецтва, але мистецтво здатне перевершувати її, оскільки воно може вибирати те, що є кращим. 5. По-

рядок у мистецтві досягається тим, що воно грунтується на **принципах** і дотримується загальних **правил;** мистецтво має бути раціональною дисципліною, бо користується наукою, і, відповідно, має само ставати наукою. 6. План або рисунок є найістотнішим для візуального мистецтва не тільки в значенні лінії, а й у вираженні задуму, що спершу виникає в мозку митця, а потім переноситься в твір мистецтва. Тому твір мистецтва є матеріальним об'єктом, але таким, що твориться розумом і духом людини; отже, він є cosa mentale. 7. Мистецтво може звертатися до важливих тем і пристосовувати свої форми відповідно до змісту. Відповідність форми змістові, або декорум, є саме та форма concinnitas, як відповідність різних форм одна одній. 8. Великі можливості мистецтва були реалізовані античністю. З точки зору порядку, міри, раціональності й краси її творіння досконаліші за природу й можуть правити за модель для наступних поколінь» [1].

Класицизм є мистецтвом з детально розробленою теоретичною основою. Більше того, мистецтвом, настільки тісно пов'язаним з теоретичними розробками й постулатами, що воно здається невіддільним від них, великою мірою ними породженим і зумовленим. Класифікуючи європейські напрями й стилі з цього погляду, Б. Р. Віппер поділяє їх на дві групи: ті, що спонтанно складалися без теоретичної підготовки й розробки, й ті, що в своєму формуванні й розвитку спиралися на вироблену теоретичну базу, на численні поетики й трактати, закони й правила; до перших він відносить готику й барокко, до других — ренесанс і класицизм [2]. На нашу думку, у визначення другої групи треба внести уточнення. Річ у тім, що на розроблену теоретичну основу спирався не весь ренесанс як художній напрям перехідної епохи, а лише певна його течія — ренесансний класицизм. Щодо його інших художньо-стильових течій, то вони розвивалися не тільки без опори на «теорію», а, навпаки, при найактивнішій її протидії; згадаймо хоча б, як безапеляційно засуджувалися ренесансними теоретиками жанри й течії тогочасної літератури, що йшли від середньовічних та народнопоетичних джерел і не узгоджувалися з античними зразками й авторитетами. Отже, мистецтвом, що потребувало посилених теоретичних розробок, і в добу Відродження був класицизм — у його тогочасному різновиді.

Почасти цю специфічну особливість класицизму можна пояснити тривалим пануванням класичних понять і норм, уявлень і зразків у сфері теоретичної думки, що характерно для художнього процесу в європейському регіоні. На думку деяких учених, тут хіба що готика витворила художню систему, цілком незалежну від класичної і здатну гідно їй протистояти; щодо інших систем європейського мистецтва, то їх «можна визначити майже як історію постійного ставлення до класичної давності, що проявлялись то більше в свідомому до неї прагненні, то більше в такому ж свідомому її запереченні» [3]. Але такого пояснення зазначеної феноменальної особливості класицизму замало. Основна причина тут в іншому, на наш погляд,— у тому, що класицизм як художня система в післяантичній Європі був позбавлений народнопоетичного грунту і, відповідно, спонтанності розвитку.

Як уже зазначалося, середньовічна Європа створила інший тип художнього мислення, античний же, класичний, зберігався як велика культурна спадщина головним чином у шкільній традиції. На відміну від інших типів і стилів художньої творчості новочасної Європи, які мали глибоке коріння у фольклорі й народному мистецтві, класицизм як тип художнього мислення мав переважно культурно-історичний характер. Доба Відродження визнала його за єдино правильне мистецтво, а тоді ж розпочалися його посилене поновлення й канонізація,

[1] W. Tatarkiewicz. History of Aesthetics, III. Modern Aesthetics. The Hague-Paris-Warszawa, 1974, стор. 330—331.
[2] Проблема стилей в западноевропейском искусстве XV—XVII в. Ренессанс. Барокко. Классицизм. М., 1966, стор. 8.
[3] А л л е ш, Ренессанс в Италии, М., 1916, стор. 45—50.

але внаслідок зазначених обставин і для його відродження, і для подальшого розвитку необхідні були постійні зусилля теоретичної думки, досить-таки своєрідний зв'язок теорії і художньої практики. Невипадково в добу Відродження переважав тип письменника, який поєднував літературно-художню творчість і вчено-філологічні заняття, а численні поетики, нерідко віршовані, розглядалися і як один із жанрів чи різновидів тогочасної літератури. Велику увагу приділяли їм і класицисти XVII ст. Взагалі незвичайна поширеність поетик і трактатів з питань мистецтва, їхня високоактивна роль у художньому процесі — одна із специфічних рис класицизму як типу художньої творчості.

Це не означає, однак, що класицизм, як твердили романтики, був силоміць нав'язаний літературі й мистецтву новочасної Європи, що його торжество в XV—XVII століттях перервало їхній органічний розвиток і становлення національних художніх традицій. Не підлягає сумніву, що класицизм — один з основних складників європейської культурної традиції, один з найважливіших інгредієнтів європейського естетико-художнього розвитку. Оскільки ж він, як тип художньої творчості, був породженням першого, античного циклу культурного поступу Європи, то новочасні література й мистецтво мали справу лише з його «готовими», вилитими в завершені форми зразками, й не сягали того первісного народнопоетичного грунту, з якого ті виростали [1]. Звідси, на наш погляд, і випливають великою мірою такі специфічні особливості класицизму, як відсутність спонтанності в його становленні й розвитку, а також розвиненість і активність теоретико-нормативного аспекту. А втім, з останньою обставиною пов'язані й інші фактори, такі, як загальний раціоналістичний характер класицистичного типу художнього мислення і вплив раціоналістичних філософських систем та вчень, зокрема ренесансного арістотелізму й картезіанства.

З розвиненістю теоретико-нормативного аспекту класицизму пов'язані такі його відомі риси, як сувора регламентація системи жанрів і видів, принцип їхньої «чистоти», що зводився до чіткого їх розмежування й цілковитої визначеності структури. Адже літературно-мистецькі жанри й форми класицизму мислилися як реалізація певних умоглядних моделей з усталеним порядком складників, наділених певними, точно визначеними якостями та функціями. До того ж усі жанри й жанрові форми були віднесені до певних стилів чи стильових рівнів, «приписані» до них. З повним правом можна говорити не тільки про нормативність жанрово-стильової системи класицизму, а й про її замкненість, оскільки компоненти її були не тільки чітко визначені й розмежовані, а й цілком ізольовані від усього, що вважалося неналежним до системи художньої літератури — від фольклору, інших мистецтв тощо. В цьому плані класицизм становить повну протилежність романтизмові з його розімкнутою жанрово-стильовою системою, яка охоче йде на творення синтетичних форм і активну взаємодію із «зовнішніми факторами» — фольклором, іншими мистецтвами, філософією і т. д.

Слід сказати, що теоретико-нормативний аспект класицизму — його доктрина — в основному склався в добу Відродження, в італійських вчено-гуманістичних колах XVI ст. Внесок XVII ст. у цю справу був порівняно скромний і полягав головним чином в «удосконаленні» всієї теоретичної побудови й шліфуванні її окремих деталей. Р. Брей, автор найгрунтовнішого дослідження про теоретичні основи французького класицизму, категорично заявляє: «Ми розглядатимемо твори Буало та його друзів лише для того, щоб показати, що вони нічого не внесли в сформовану доктрину. ...Цю доктрину, яка утвердилася у Франції біля 1630 року, не винайшли наші Шаплени. Вони її запозичили за

[1] Цікаво зазначити: заглиблення в цей грунт, зокрема в гомерівський епос, що розпочалось у XVIII ст., дало дещо несподівані наслідки: воно сприяло переростанню класицизму в романтизм. Див. Б. Г. Реизов, Из истории европейских литератур, Л., 1970, стор. 11—14.

Д. Б. Піранезі. Арка Септемія Севара з церквою св. Луки й св. Мартіна. З циклу «Види Рима», 1761.

кордоном, в Італії, де величний рух гуманістів вивів її з «Поетики» Арістотеля» [1]. Але саме у Франції на основі цієї доктрини було створене велике класицистичне мистецтво, яке стало взірцем для всієї Європи доби феодально-абсолютистських монархій.

Італійські ренесансні теоретики сформулювали основні закони й правила як «загальної», так і «прикладної поетики», що без істотних доповнень і змін ввійшли до теоретико-нормативного арсеналу французького класицизму XVII ст. В тих частинах теоретичних праць XVI ст., які прийнято називати «загальною поетикою», були визначені природа й походження поезії, її місце серед інших форм духовної культури, її призначення, завдання, функції тощо; в «прикладній поетиці» основна увага приділялася викладові теоретичних відомостей та практичних настанов щодо окремих жанрів та видів поезії. Італійські теоретики XVI ст. визначили класицистичну систему жанрів, до якої ввійшли лише жанри античного походження, а також встановили ієрархію жанрів та розробили «моделі» кожного з них. Причому всі праці італійських теоретиків спиралися на постулат, що існують об'єктивні закони й правила художньої творчості, знання яких, керівництво якими обов'язкові для митця. В цьому давався взнаки дух раціоналізму, що народжувався, методологія його мислення.

Але разом з тим слід підкреслити, що мистецтво французького класицизму не можна зводити до класицистичної доктрини, не можна повністю ототожнювати з нею,— воно значно ширше, багатше, складніше.

Відповідно до канонів класицизму, французькі митці XVII ст. виходили з того, що мистецтво є «наслідуванням природи», що мета мистецтва — прекрасне — є об'єктивною властивістю природи. Але це зовсім не означає, що класицизм «в основі своїй є реалістичною течією», «своєрідним історичним етапом розвитку реалізму», як твердив Л. І. Тимофєєв, зводячи розмаїття художнього процесу до антитези реалізму й романтизму, «мистецтва відтворення» і «мистецтва перевідтворення» [2]. Дійсно, класицизм має спільну з реалізмом міметичну

[1] R. Bray, La formation de la Doctrine classique en France, Paris, 1927. Avant-propos, стор. 3.
[2] Зб. «Проблемы реализма в русской литературе XVIII века», М.—Л., 1940, стор. 34—35.

першооснову, але далі їхні шляхи, їхні провідні принципи рішуче розходяться. На відміну від реалізму, класицизм найменше схильний довірятися емпіричній дійсності, сміливо заглиблюватися в неї з метою об'єктивного пізнання й достовірного відображення, відповідно до пізнаних закономірностей, здобутої «правди», іманентно притаманної конкретній дійсності. Класицизм — це мистецтво, в творенні якого апріорні принципи, умоглядні ідеальні конструкції відіграють першорядну роль. Як пише Н. А. Сігал, у класицизмі «наслідування природи, правдоподібність — інша назва для речей, якими вони мають бути відповідно до вимог розуму» (КЛЭ, т. 3, стор. 385).

Поряд з поняттям «природи» до основоположних в естетиці класицизму належить поняття «ідеї», причому відносини між ними далеко не прості. В теоретичному плані «ідея» підпорядковувалася «природі», але в художній практиці визначальна роль відводилася «ідеї». За словами Д. Беллорі, відомого італійського теоретика класицизму XVII ст., «ідея походить з природи, але переважає природу й стає початком мистецтва». На практиці це означало, що митець мав не стільки наслідувати явище природи, скільки узгоджувати зображення з ідеєю досконалості того ж явища й корегувати природу відповідно до тієї ідеї. Доцільно тут нагадати, що під «природою» класицисти XVII ст. розуміли не стільки світ фізичний, скільки світ суспільний і моральний, передусім людину, її діяння і прагнення, пристрасті й вчинки. Ще більшою мірою, ніж ренесансу, класицизмові XVII ст. властива недовіра до «хаотичної природи», непідпорядкованої законам і контролю розуму, і з часом він дедалі ширше починає оперувати двома поняттями природи: природи звичайної, грубої, і природи сублімованої, зорганізованої відповідно до ідеї досконалості, законів гармонії, симетрії та єдності (belle nature).

Все це ще раз засвідчує раціоналістичний характер естетики й мистецтва класицизму, в якому розум є конструктивною основою, організуючим принципом творчості. Але класицистичний розум не слід трактувати спрощено, зводячи його до сухої розсудливості або ж до специфічного вияву раціоналістичної системи картезіанства, як це робив Е. Кранц, автор «Естетики Декарта» (1882). Не можна забувати про те, що класицистичний розум — це не тільки певна система мислення, типологічно близька до картезіанства, а й своєрідна естетико-художня категорія, притаманна незмінно класицизмові як типові художньої творчості. Як доводить з пафосом французький дослідник А. Пейр, це не безкрила розсудливість, що впевнено оперує правилами формальної логіки, а внутрішній світоч, що дозволяє ясно, в чітких контурах бачити речі та відповідно їх зображати. «Моя природа,— заявляв найвизначніший живописець французького класицизму Н. Пуссен,— наказує мені шукати й любити упорядковані речі й уникати неясності, яка мені так само чужа й ворожа, як світло вороже похмурій темряві».

На іншій суспільно-історичній основі французькі класицисти прагнули створити велике мистецтво, що не поступалося б італійському ренесансу своєю силою, масштабністю і так само було б спрямоване передусім на вираження і ствердження позитивних начал та цінностей буття, тобто мистецтво переважно ідеального змісту й спрямованості. Елементи критики й заперечення відіграють у класицизмі XVII ст. другорядну роль, і цим він відрізняється від інших новочасних напрямів та течій, де рішуче переважає критичне начало. Зазначимо мимохідь, що цій істотній різниці все ще не приділяють належної уваги деякі наші дослідники, які «за інерцією» підходять до класицизму з тими самими критеріями й мірками, що й до критичного реалізму XIX ст., і не враховують належною мірою його іншої ідейно-естетичної програми, інших превалюючих завдань і прагнень.

Але треба також з усією визначеністю сказати, що тогочасна суспільно-історична дійсність слабо відповідала згаданій програмі й прагненням класицизму або, точніше кажучи, відповідала до певної міри лише в порівняно короткий період його розвитку, доки ще не розвіялися ілюзії щодо «розумної» і «гуманної» природи абсолютистської держави. Як небезпідставно твердить А. Гаузер, періоди розквіту класицизму в новочасній Європі були нетривалими вже тому, що це мистецтво, з його класичним внутрішнім ладом, з його мірою і гармонією, сутністю своєю не відповідало ні психології новочасної людини, з її дисгармонійністю й напругою, ні суспільній дійсності, в якій дедалі більшого розвитку набували капіталістичні відносини [1]. За винятком хіба що короткочасних періодів, воно втрачало внутрішню відповідність реальному життю, тобто свою адекватність, і перетворювалося на специфічне «самовіддзеркалення» (selbstbespiegelung) суспільства, яке хоче видати себе не за те, чим воно є насправді.

У згаданий період класицистам все-таки вдалося створити справді високе й досить адекватне для своєї доби мистецтво, сповнене величності й гармонії, строге за формою і гуманістичне за змістом, мистецтво, яке своїм змістом і значенням далеко виходить за межі тієї абсолютистської чи третьостанової ідеології, з якою воно було пов'язане і яку значною мірою виражало. Це мистецтво не втратило зв'язку з гуманістичними ідеалами Відродження, які воно, однак, інтерпретувало по-своєму, виходячи з насущних потреб і завдань своєї доби й свого суспільства, такого не схожого на ренесансне. Як слушно наголошує прогресивний французький літературознавець А. Адам, класицизм для свого часу був збагаченням пізнання людини, «складовою частиною того широкого руху, що його ми називаємо гуманізмом». «Переконаний песимізм щодо окремої людини він поєднував з непохитною вірою в людство» [2].

Слід також зазначити, що класицизм більш-менш рівномірно охопив різні жанри й види тогочасного мистецтва, а це є важливим свідченням повноти й органічності його розвитку. Вершинні його прояви в різних мистецтвах — це архітектура Версаля й живопис Пуссена та Лоррена, театр Корнеля, Расіна й Мольєра, музика Люллі. Та якщо в мистецтві ренесансу провідна роль належала живопису, то в мистецтві класицизму вона переходить до театру. Саме драматургія і театр виявилися найбільш адекватними змісту й характеру нової історичної доби, життя якої було сповнене прихованих суперечностей і драматичної напруги. Разом з тим театрові класицизму притаманні своєрідні риси, на ньому виразно позначився загальний стиль цього напряму. Водночас цей театр, як слушно зауважив Г. Н. Бояджієв, ще не визначившись остаточно в своїй видовій специфіці, «скоріше був синтезом виражальних засобів інших, близьких йому мистецтв. Нове виростало із злиття вже існуючих поетичних форм, органічно сприйнятих акторським мистецтвом. Класицизм приніс на сцену поезію словесної, пластичної і музичної творчості. ...Разом з гармонією вірша на сцені ствердилася музична мелодика слова й живописна пластика жестів та мізансцен. Три мистецтва — поезія, музика й скульптура — формували в своїй єдності сценічну творчість» [3].

Мистецтву класицизму властива своя сила й переконливість, свої «чари», спроможні діяти й на людей упереджених. Характерний у цьому відношенні приклад з О. І. Герценом: вихований, за його словами, «під теорією французького романтизму», звикши «довіряти німецькій естетиці», він тривалий час з презирством ставився до мистецтва «трьох арістотелівських єдностей». І ось, позна-

[1] A. Hauser, Sozialgeschichte der Kunst und Literatur, стор. 368.
[2] A. Adam, Histoire de la littérature française au XVII siècle, t. I Paris, 1948, стор. 577—579.
[3] Г. Бояджиев, Искусство классицизма. — «Вопросы литературы», 1965, № 10. стор. 123.

йомившись з трагедіями Расіна в сценічному виконанні, він схвильовано пише, що це своєрідне прекрасне мистецтво, в якому «виключено все випадкове, залишені вічні, спокійні форми», і життя, входячи в сферу цього мистецтва, «звільняється від усього того, що порушує красу його проявів, приймає пластичний і музичний лад» [1]. Герцен свідомий того, що це мистецтво «має свої рамки, свою обмеженість», що існує інше мистецтво, «яке відтворює життя в усій його істині, в його глибині, в усіх переплетіннях світла й темряви», але, справедливо наголошує він, існування Шекспіра й Рембрандта не усуває «світу Расіна», який відзначається «своєю силою, своєю енергією і високою витонченістю».

Поряд з творчістю Расіна до найвизначніших і найяскравіших виявів мистецтва класицизму слід віднести живопис Пуссена. Тісно пов'язаний з традиціями італійського ренесансу, Пуссен поєднав класичні композиційні принципи Рафаеля з могутнім колоризмом Тіціана. Але, митець іншої доби, він у своїй творчості прагнув до реалізації класицистичного ідеалу, до рівноваги «природи» й «ідеї», життєвої повноти й раціональної художньої організації, до гармонії і ясності. В своїх картинах, своїх «героїчних пейзажах», він відкидав усе випадкове й неістотне; тут чіткий рисунок, врівноважене розміщення об'єктів і фігур, їхній єдиний ритм з контурами дерев, гір і хмар, насиченість світлом і барвами,— все підпорядковується творенню образу стабільного й гармонійного світу, хоч разом з тим аж ніяк не позбавленого динаміки й драматизму. Більш ліричні й музичні, при своїй класицистичній величності й довершеності, пейзажі К. Лоррена. Невипадково саме один із них — «Аціс і Галатея» — фігурує в «Підлітку» Достоєвського як уособлення «золотого віку», «земного раю людства».

В наш час мистецтво класицизму значною мірою сприймається інакше, ніж це було в минулому й на початку нинішнього століття. Тепер уже ніхто не розглядає його як органічне вираження стабільності й врівноваженості буття, дійсного примирення суперечностей і торжества гармонії. Сучасні дослідники звертають увагу на те, що гармонії Пуссена давалися ціною величезної внутрішньої напруги, що світогляд Расіна близький паскалівському «трагічному видінню», перед яким розкривалися безодні. Нині класицизм XVII ст. починає вимальовуватися як по-своєму складне й патетичне мистецтво, свідоме, — принаймні в своїх вищих зразках, — глибоких суперечностей буття, які воно, однак, прагнуло долати й «знімати» творенням його синтетичної художньої концепції, де поєднувалися «природа» й «ідея», його цілісного й гармонійного образу. Словом, у нових працях цей класицизм постає не стільки як доктрина, заснована на переконанні в іманентній розумності й впорядкованості світу, скільки як розроблена ідейно-художня система, свідомо спрямована на подолання «хаосу» життя, на ствердження засобами мистецтва його розумного й гармонійного ладу. Щодо класицизму в цілому, таке тлумачення не вільне від певної модернізації, але й не може не визнати того, що воно допомагає глибше проникнути в творчість ряду видатних митців цього напряму, краще з'ясувати певні аспекти й колізії їхньої творчості, розпізнати їхню приховану трагедію.

Як відомо, водночас класицизм розвивався і в інших країнах Європи, але повільнішими темпами, бо тут провідна роль у художньому процесі належала, принаймні до останніх десятиліть XVII ст., барокко. В ці ж десятиліття французький класицизм виходить на європейську арену й починає підпорядковувати своєму впливові класицистичну літературу й мистецтво інших країн. Тепер пієтет до античності зберігається лише в теорії, на практиці ж наслідування античних зразків повністю поступається місцем наслідуванням зразків французьких.

[1] А. И Герцен Собрание сочинений в тридцати томах, т. V. М., 1955 стор. 50—52.

Словом, наприкінці XVII і в першій половині XVIII ст. у феодально-абсолютистській Європі поширюється класицизм, що майже цілком орієнтується на французькі зразки й наслідує їх, встановлюється той горезвісний «французький диктат» в естетичних смаках, у літературі й мистецтві, боротьба з яким потім триватиме ледве не століття — від Лессінга до Бєлінського. Але ми не зупинятимемося тут спеціально на цьому мистецтві, яке з часом віддалялося від життя європейських народів, набуваючи замкненого придворно-аристократичного характеру.

Принципово важливе значення для подальшої долі класицизму мало те, що у XVIII ст. він вступає в активну взаємодію з Просвітництвом — великим ідейним рухом, що виражав інтереси, настрої і прагнення третього стану, який піднімався на боротьбу з феодально-абсолютистським суспільством. За поширеними спрощеними уявленнями, нібито відбулося досить просте пристосування сформованого стилю «аристократичного класицизму» XVII ст. для вираження зовсім іншої, буржуазно-революційної ідеології XVIII ст. Насправді ж це був досить тривалий і складний процес, що включав грунтовну модифікацію не тільки ідейно-тематичного плану класицизму, а і його художньо-стильової системи. В своїй кульмінації, яка припадає на останню третину XVIII ст., цей процес прийшов і до заперечення «фальшивого» класицизму «віку Людовіка XIV», і до нового «повернення» до «справжньої античності», на основі якої мало звестися справжнє мистецтво... З повним правом можна сказати, що це вже наступний етап у розвитку класицизму як типу художньої творчості, етап, що характеризується появою напряму «нового» або просвітницького класицизму в системі художніх напрямів і течій доби Просвітництва. Напряму, що мав свої, досить чітко виражені течії.

Новий розквіт класицизму в добу Просвітництва зумовлений тим, що він виявився близьким цьому ідейному рухові багатьма важливими гранями свого методу й стилю. Насамперед, близьким своїм раціоналізмом, раціоналістичним аналізом і прийомами узагальнення з чітким визначенням істотного й закономірного, зі зведенням «видового» до «родового» й наданням йому переваги над видовим та індивідуальним. Близьким своїм поєднанням «природи» й «ідеї», де ідеї, однак, надається перевага як провідному й організуючому началу (згадаймо знамените просвітницьке «ідеї правлять світом»). Більше того, близьким загальним характером творчості, де розум виступає і «внутрішнім світочем», і конструктивним принципом художньої побудови, а також ясністю й чіткістю своєї художньої мови. Разом з тим класицизм, як виявилося, відповідав Просвітництву й своїм відносно високим рівнем ідеологічної свідомості і цілеспрямованості, своїм пафосом служіння обов'язку, що сприймається як категоричний імператив. Слід тут згадати й притаманний класицизму дидактично-моралізаторський струмінь, який набув ще більшого розвитку в літературі Просвітництва.

Загалом же взаємодія класицизму й Просвітництва пройшла кілька стадій розвитку, можна виділити кілька видів їх конвергенції і, отже, кілька течій просвітницького класицизму. Власне, ця взаємодія розпочалася з появою Просвітництва, коли вже перші його видатні представники звертаються в своїй літературній творчості до поширеної художньої системи, яка до того ж структурно відповідала складові їх мислення, їхнім естетичним смакам і уподобанням (Вольтер і Монтеск'є у Франції, Поп, Аддісон і Стіль в Англії тощо). На цій стадії справді спостерігається пристосування «старого класицизму» для вираження нової ідеології, яка сама ще перебувала в становленні; в цілому ще визнаються його естетико-художні засади, його нормативні «закони» й «правила», але разом з тим у сфері поетики й стилю відбуваються зрушення, які набирають дедалі більшої визначеності. Це, так би мовити, «вольтерівський варіант», або «вольте-

рівська течія» просвітницького класицизму, яка так і не порвала зв'язків з естетико-нормативними засадами класицизму XVII ст. Зміни відбувалися головним чином у сфері проблемно-тематичній, у напрямі дедалі більшої ідеологізації класицизму, більшого підпорядкування його художньої системи прямолінійному вираженню просвітницької критики й просвітницьких ідеалів. Як слушно зазначив М. І. Гуляєв, представники цієї течії «розглядали мистецтво не як **специфічне відображення дійсності,** а передусім як **засіб** морально-політичної пропаганди. За своїми поглядами на суспільне призначення художньої творчості вони були утилітаристами, тобто вони вимагали від митця не історично конкретного відтворення життя, а суспільної користі, популяризації через театр, поезію, розповідні жанри просвітницьких ідей» [1]. Крайнього розвитку в письменників і митців цієї течії, поширеної в усій Європі, набула дидактично-моралізаторська тенденція, наочно-повчальне розвінчання «зла» й прославлення «добра». Та при всьому своєму утилітаризмі й оголеній дидактичності, це мистецтво відігравало тоді важливу позитивну роль, пробуджуючи свідомість третьостанової громадськості, згуртовуючи її на боротьбу проти феодального зла й насильства.

Трохи докладніше варто зупинитися тут на розвитку класицизму в східнослов'янському світі, в Росії і на Україні. Тривалий час вітчизняні вчені, теж не без впливу романтичних концепцій, розглядали класицизм у російській літературі й мистецтві як художній стиль XVIII й початку XIX ст., механічно перенесений із Західної Європи й позбавлений будь-якої основи в національній художній традиції. При цьому вони зовсім випускали з поля зору, що антична культурна традиція з її класичними елементами ввійшла ще в давньоруську культуру через візантійське посередництво, що античність як перший цикл загальноєвропейського культурного розвитку має до східнослов'янського світу таке ж пряме відношення, як і до Західної Європи, і вже через це його культура потенційно мала бути сприйнятливою до класицизму.

Щодо української художньої культури, то наявність у ній класицизму ще й сьогодні береться під сумнів. Але з певністю можна сказати, що в другій половині XVII й у XVIII ст.ст. класицизм поширився й на Україну в специфічній формі «шкільного класицизму», який був явищем загальноєвропейського характеру.

Як зазначалося, протягом століть у Європі існувала лише одна розроблена естетико-художня теорія — теорія класицистична. «Хоч би що там казали,— пише французький дослідник Ф. Менге,— не існує ні теорії рококо, ні теорії барокко у вигляді яскраво вираженої поетики. Будь-яка теорія мистецтва обов'язково була пов'язана зі своєрідним класицизмом, що піддається викладу у вигляді доктрини» [2]. Ця теорія глибоко ввійшла в європейську шкільну практику, на її основі здійснювалися протягом століть естетико-художня освіта й виховання, що й послужило безпосереднім грунтом для розвитку «шкільного класицизму». В різних країнах Європи розвивалися шкільна поезія, драматургія, красномовство і т. д., які засновувалися на класичних поетиках і моделях, хоч і зазнавали впливу поширених художніх стилів, зокрема ренесансу й барокко. «...Ця поезія,— говорить угорський вчений Й. Саудер,— по всій Європі була однією і тією самою. Нею займалися семінаристи, нотарі, сільські священики, півчі — нижчий прошарок інтелігенції у феодальній Угорщині. Цю поширену поезію, яка несла на собі відбиток впливу барокко, ми називаємо шкільним класицизмом, оскільки вона отримала своє призначення і свій метод віршування від латинської гуманістичної школи» [3].

[1] История зарубежной литературы XVIII века. М. 1967, стор. 18.
[2] Ph. Minguet, Esthétique du Rococo, Paris, 1966, стор. 241.
[3] Й. Саудер, Европейский классицизм и венгерская литература XVIII века. — «Проблемы Просвещения в мировой литературе». М., 1970. стор. 131.

На Україні цей тип художньої творчості з'являється із заснуванням Києво-Могилянської академії (1632) і значного поширення набуває наприкінці XVII й у XVIII ст. Як відомо, навчання в київській школі було побудоване за зразком європейських латинських шкіл, важливе місце в його програмі відводилося humaniora — класам поетики й риторики, призначення яких полягало в тому, щоб не тільки давати знання з літератури, а й наставляти в писанні творів за класичними взірцями й правилами. Курси поетики в київській та інших школах не тільки містили теоретичні виклади, що йшли зрештою від італійських ренесансних поетик і трактатів, а й передбачали регулярні вправи в складанні поетичних та інших творів. Вироблені в процесі цих вправ моделі застосовувалися і в творах, писаних рідною мовою, і поширювалися й за стінами школи. Так виник і розповсюдився на Україні, а також у Росії і Білорусії, «шкільний класицизм», який передував «високому класицизмові».

До речі, без урахування значної поширеності «шкільного класицизму» важко до кінця пояснити появу «Енеїди» Котляревського, своєрідність її художньої природи. Звичайно, ця поема-травестія виражала передусім зміст тогочасного українського життя, але для того, щоб цей зміст гумористично переломився крізь класичну епопею Вергілія, необхідно було, щоб останню добре знали читачі, щоб з нею пов'язувався певний комплекс естетико-художніх уявлень. Ось ця передумова й була створена на Україні «шкільним класицизмом», який вбачав у поемі Вергілія найдосконаліше втілення високої поезії.

На Україні «шкільний класицизм» не переріс у «високий», тут відбувалися хіба що спорадичні прояви останнього. Серед слов'янських країн значного розвитку він досяг лише в Польщі й Росії, де утвердився як провідний напрям у 30—50-х рр. XVIII ст., прийшовши на зміну барокко, але не витіснивши його повністю. Дослідники зазначають, що як у Росії, так і в Польщі класицизм поширювався разом з ідеями Просвітництва і в переплетінні з ними. Але було б перебільшенням беззастережно відносити як російський, так і польський класицизм на цій підставі до класицизму просвітницького. К. В. Пігарєв зауважує, що «для російських письменників того часу принципової різниці між допросвітницьким класицизмом XVII ст. і просвітницьким класицизмом не існувало», авторитетами для них однаковою мірою були як Буало й Расін, так і Вольтер [1]. Те саме пишуть і сучасні польські дослідники про вітчизняний класицизм. Власне, це було своєрідне утворення, в якому поєднувалися риси класицизму XVII ст. і просвітницького класицизму.

Слід зазначити, що багато радянських вчених у своїх працях про просвітницький класицизм майже повністю зводять його до «вольтерівського варіанту», вирізняючи лише «веймарський класицизм» у Німеччині (з усією наочністю це відбилося у відповідному томі КЛЭ). Але ж ця схема розбігається з реальністю художнього процесу XVIII ст.! Річ у тім, що з середини XVIII ст. у західноєвропейських країнах розпочинається інтенсивне формування класицизму нового типу, який був запереченням і «старого класицизму» XVII ст., і значною мірою, переважно в естетико-художньому плані, «вольтерівського варіанту» просвітницького класицизму. І згаданий «веймарський класицизм» був аж ніяк не спорадичним явищем, а одним з відгалужень цього нового класицизму, одним із проявів процесу, який у другій половині XVIII ст. охопив мистецтво Європи.

Розвиток нового класицизму припадає на десятиліття, які безпосередньо передували французькій буржуазній революції, коли дедалі рішучіше заперечувалося і старе феодально-абсолютистське суспільство, і його культура. В цей час зростала також опозиція мистецтву «віку Людовіка XIV»,— воно пов'язувалося з монархічним деспотизмом і тому не вважалося за «справжнє». Свідо-

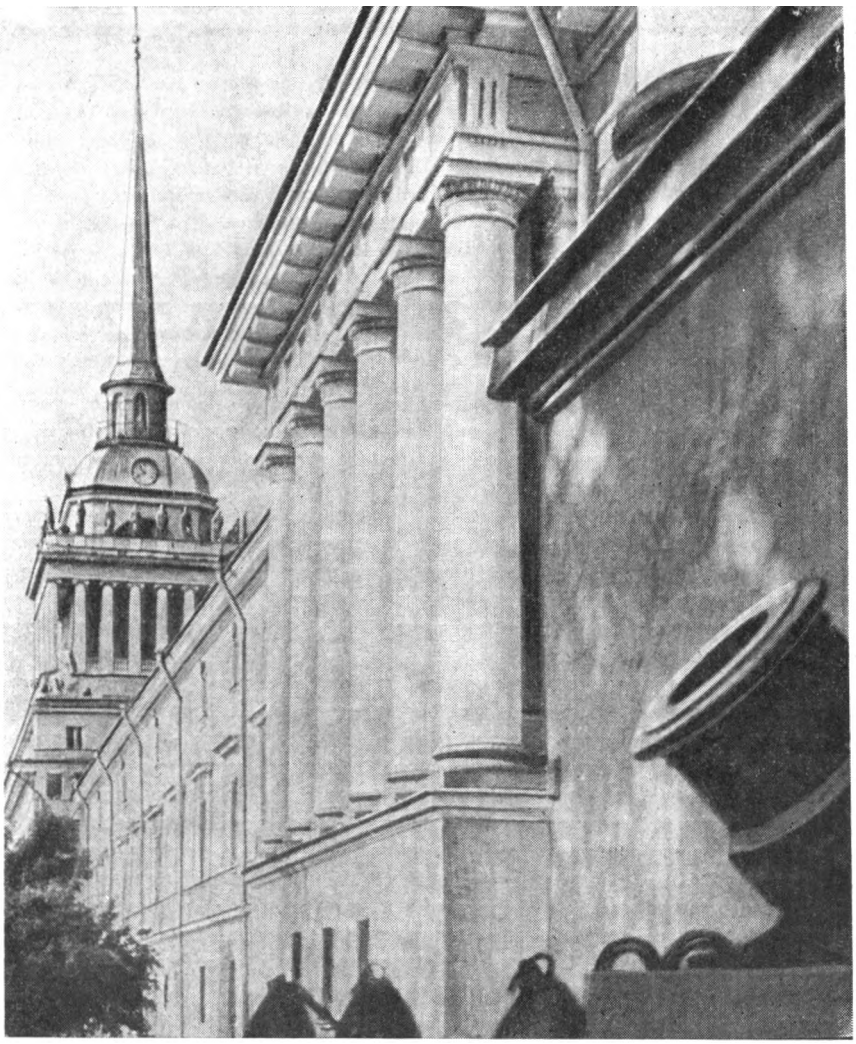
[1] К. В. Пигарев. К вопросу о русском классицизме. — «Проблемы Просвещения в мировой литературе», стор. 102.

містю митців і громадськості все більше заволодіває ідея, за якою справжнє мистецтво розквітає лише у «вільному суспільстві», що політична свобода є необхідною передумовою цього розквіту. Підвалини цього нового мистецтва теж шукають в античності і цього разу знаходять її в літературі й мистецтві класичної Греції та республіканського Риму, — на відміну від класицизму XVII ст., який орієнтувався на «вік Августа». Великого поширення набуває вінкельманівське тлумачення античності, древньої Еллади як світу свободи й краси. Разом з тим новий класицизм розуміє наслідування античності більш вільно й широко, без строгої нормативності й регламентації. Відповідно з віяннями часу, в мистецтві нового класицизму найвище починають цінувати ідеали «простоти» й «природності». Тепер вважається також, що заглиблення в античність, пізнання її сприяють проникненню в народно-національні основи життя й мистецтва власної країни, які таким чином вже не протиставляються античності, а зближуються з нею. Характерно, що, на відміну від «старого класицизму» з його прагненнями до виокремленості й «чистоти», новий класицизм охоче вступає у взаємодію з іншими напрямами, зокрема, з преромантизмом і романтизмом [1].

Найбільшу активність у розробці теоретичних засад і принципів нового класицизму проявляли німецькі вчені й письменники. Перше ж місце слід відвести згаданому Вінкельману, праці якого про мистецтво класичної Греції стали одним з наріжних каменів художньої системи нового класицизму. В підготовці грунту для його розвитку важливу роль відіграв також Лессінг, який, рішуче заперечуючи «французький псевдокласицизм», водночас і в своїх теоретичних працях, і в художній творчості виявляв новокласицистичні орієнтації [2]. Аналогічні процеси і явища спостерігаються і в інших країнах, зокрема, ідеї в дусі нового класицизму розвиває Дідро в останній період своєї творчої діяльності, коли вже відчувається наближення великої соціальної бурі. Розквіт нового класицизму відбувається напередодні французької революції 1789—1794 рр., охоплюючи різні країни, різні види й жанри мистецтва. В літературі, окрім «веймарського класицизму» Гете й Шіллера, до його найвизначніших явищ слід ще віднести поезію А. Шенье і трагедії Альф'єрі, в живописі його найбільш завершеним і яскравим втіленням стає творчість Давіда, в графіці — Піранезі, в скульптурі — Канови, в музиці — Глюка. Свою знамениту картину «Клятва Горацiїв» Давід створив ще 1784 року, але вона, завдяки незвичайній енергії рисунка, класичній «простоті» й експресії стилю, високому громадянському пафосу не випадково сприймається як вираження революції кінця XVIII ст., як її «живописний маніфест».

Класицизм був також домінуючим напрямом літератури й мистецтва французької революції 1789—1794 рр. З усіх художніх напрямів і стилів XVIII ст. він виявився найбільш відповідним духові й характеру цієї революції, діячі якої, за словами К. Маркса, «здійснювали в римському костюмі і з римськими фразами на устах завдання свого часу», відчували потребу в античних ідеалах і формах, «щоб приховати від самих себе буржуазно-обмежений зміст своєї боротьби...» [3]. Література й мистецтво революції 1789—1794 рр. йшли переважно від нового класицизму, але водночас у них знаходила продовження й розвиток вольтерівська традиція. В цілому ж це ще один різновид класицистичного мистецтва — революційний класицизм, якому притаманні й специфічні риси — такі, як чітка громадсько-політична спрямованість художньої творчості, рішуча перевага громадянських ідей і настроїв, їх вираження в строгих і патетичних формах, як тяжіння до масовості й внутрішня спорідненість з ораторським мистецтвом, як широке використання античних форм і образів, мотивів і алюзій.

[1] Див. Hugh Honour, Neo-Classicism, Harmondsworth, 1968.
[2] Див. С. В. Тураев, Классицизм в немецкой литературе XVIII века. — Сб. «Проблемы Просвещения в мировой литературе», стор. 86—89.
[3] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 8, стор. 116.

А. Захаров Адміралтейство. Ленінград.

Таким у загальних обрисах постає класицизм — не тільки як напрям літератури й мистецтва XVII—XVIII ст., а і як тип художньої творчості зі специфічними естетичними засадами, чуттям і розумінням форми, як одна із констант європейської художньої культури. Підтвердженням його константності є і те, що класицизм не зникає і на пізніших етапах європейського художнього процесу. Правда, тепер він уже не виливається в широкі домінуючі напрями й течії, але класицистичний тип творчості досить часто й виразно дається взнаки і в XIX та XX ст.— то в живописі Енгра чи Пікассо, то в музиці Брамса чи Стравінського, то в поезії французьких парнасців чи українських неокласиків. А це зрештою означає, що як тип творчості, як стильова константа він і досі потенціально існує в європейській духовній культурі, виконує свою естетико-художню функцію.

«ТРИ СВІТИ», або АЛЬЯНС З ІМПЕРІАЛІЗМОМ

В серпні 1977 р. китайським керівництвом було проголошено, що «теорія про поділ на три світи накреслила загальний напрямок міжнародної боротьби на даному етапі» і що «така стратегічна настанова відповідає стратегічним вимогам сучасної боротьби міжнародного пролетаріату».

В чому суть цього «відкриття»? Маоїстське керівництво Китаю заповзялося пересварити держави і, граючи на міжнародних протиріччях, стати лідером азіатських, африканських і латиноамериканських країн, які визволилися від колоніальної залежності; залучити в міжнародну гру на боці Пекіна розвинені капіталістичні держави Західної Європи, а також Японію; повернути ці «два світи» проти СРСР і США й домогтися реалізації честолюбних гегемоністських планів.

Особлива роль у цьому відводиться так званому «третьому світові». Намагаючись здійснити гегемоністські прагнення, маоїсти вважають саме «третій світ» тим конем, який має винести пекінського вершника на недосяжну висоту,— тоді центром світу стане Китай, а всі інші країни й народи — його слухняною периферією.

Джерела гегемонізму й великодержавного шовінізму маоцзедунівських «теоретиків» беруть початок у далекому минулому. В свій час Комуністична партія Китаю настійно вказувала на небезпеку великодержавного шовінізму і необхідність боротьби з ним. У грудні 1955 р. в редакційній статті «Женьмінь жібао» відзначалося: «...хоча наша країна все ще відстає в економічному й культурному відношеннях, однак, тільки-но зміняться умови, тенденція до великодержавного шовінізму, безперечно, стане серйозною загрозою, якщо її всіляко не відвертати. Слід вказати, що й тепер прояви цієї загрози вже помітні серед деяких наших працівників».

В міру того, як націоналістичне крило керівництва КПК відтісняло комуністів-інтернаціоналістів, політика КНР усе більше тяжіла до гегемонізму і великоханьського шовінізму. Пропаганда вперто підкреслювала винятковість китайської нації, її перевагу над іншими народами.

Варто нагадати, що В. І. Ленін вбачав завдання комуністів поневолених країн у здійсненні тісного зв'язку трудящих і експлуатованих мас цих країн із світовим пролетаріатом, у створенні пролетарських партій «не тільки за назвою». Першорядне значення В. І. Ленін надавав зв'язку національно-визвольного руху з боротьбою міжнародного пролетаріату,— єдиного союзника «усіх трудящих і експлуатованих сотень мільйонів народів Сходу» [1].

Узагальнюючи досвід Росії, В. І. Ленін дійшов висновку, що величезна маса трудящих переходить на бік пролетаріату в міру того, як він розширює загальнодемократичні і соціалістичні завоювання революції. Перед комуністами Сходу стоїть завдання, аналогічне тому, яке розв'язав російський пролетаріат і його Комуністична партія [але більшого масштабу],— завдання згуртування трудящих мас відсталих країн

[1] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор 310.

навколо світового пролетаріату для боротьби проти імперіалізму і середньовічного гніту [1].

Маоїсти, навпаки, намагаються ізолювати молоді держави, їх національно-визвольний рух від соціалістичної співдружності і робітничого руху в розвинених капіталістичних країнах, а себе видати за «найближчих», «найнадійніших» друзів народів Азії, Африки і Латинської Америки. Лист ЦК КПК від 14 червня 1963 р. прямо стверджував: центром протиріч сучасного світу, «головною зоною бур світової революції є обширні райони Азії, Африки, Латинської Америки». В редакційній статті журналу «Хунці» від 22 жовтня 1963 р. читаємо: «Національно-визвольна революція в Азії, Африці й Латинській Америці нині є найважливішою силою, що завдає безпосереднього удару по імперіалізму». В цих заявах явно ревізувалося марксистсько-ленінське вчення про історичну місію робітничого класу, применшувалося значення світового комуністичного руху. Що ж до соціалістичної системи, то китайські теоретики відводили їй роль «опорної бази» для підготовки і розвитку революції поневолених націй і народів.

Відриву національно-визвольного руху від соціалістичної системи і міжнародного робітничого класу мала сприяти і концепція «проміжних зон». Ще в 1946 р. Мао Цзе-дун поділив земну кулю на три частини, або зони. Перша — американський імперіалізм, друга — СРСР й інші соціалістичні країни, а між ними — країни Азії, Африки й Латинської Америки. Згодом він дещо змінив цю схему. 10 липня 1964 р. «керманич» заявив представникам соціалістичної партії Японії, нібито СРСР «вступив у змову з США для боротьби за світове панування». Тепер з'явилися вже дві «проміжні зони». Одна, як і раніше,— країни Азії, Африки й Латинської Америки, до другої маоїсти, які саме шукали багатих економічних партнерів і потенційних союзників, зарахували цілу групу імперіалістичних держав, заздалегідь відпустивши їм «гріхи».

Отже, СРСР був поставлений в один ряд із США, а їм протистояла КНР. У «проміжні зони» китайські стратеги включали Анголу, що вела боротьбу з португальськими колонізаторами, і саму Португалію, іспанські колонії і фашистську Іспанію, народи, що прагнули зберегти мир, і західнонімецьких реваншистів. Концепція «проміжних зон» показала, як легко маоїстські лідери відмовляються від принципів, якщо виникає необхідність пристосувати ідеологію до потреб політики.

Збиваючи свій блок, Мао Цзе-дун і його прибічники почали наполегливо пропагувати таку тезу: тільки Китай здатний правильно зрозуміти потреби азіатських, африканських і латиноамериканських народів і бути їм другом. «Власне, ми, всі народи країн Азії, Африки й Латинської Америки, — брати однієї сім'ї», — заявив колишній міністр закордонних справ КНР Чень І на мітингу, присвяченому 7-й річниці Бандунгської конференції.

У Пекіні висунули гасло об'єднання «кольорових» і «бідних» проти «білих» і «багатих», причому до останніх зарахували як країни Заходу, так і СРСР та інші соціалістичні країни Європи. Китайських лідерів аніскільки не бентежило, що їх «родинні почуття» не нові й не оригінальні. Свого часу японські мілітаристи, прагнучи підкорити народи Азії, вигадали «сферу спільного процвітання», а експансіоністські плани прикривали расово-географічними теоріями.

Намірившись відколоти національно-визвольний рух від соціалістичної співдружності, маоїсти вимагають, щоб народи, які борються за незалежність, відмовилися від допомоги і співробітництва з соціалістичними країнами і перейшли на націоналістичні рейки «опори на власні сили».

Марксистсько-ленінське вчення про взаємодопомогу ні в якому разі не припускає культивування духу «утриманства». Воно грунтується на необхідності максимального використання кожним народом внутрішніх ресурсів своєї країни. Однак КПК

[1] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 307—309.

висунула концепцію «опори на власні сили» зовсім з інших міркувань, аби дискредитувати політику СРСР щодо країн Азії, Африки і Латинської Америки, очорнити його безкорисливу допомогу.

Розчищаючи собі шлях до гегемонії в «третьому світі», китайські керівники грубо тисли на Індію, вважаючи її перешкодою на цьому шляху. Вже у вересні 1959 р. на кордоні між Китаєм і Індією, в Гімалаях, відбулися збройні сутички. В 1962 р. конфлікт спалахнув з новою силою. Китайські війська просунулися на південь від «лінії Макмагона» і захопили кілька населених пунктів — деякі з них розташовані за 80—100 кілометрів від кордону. Лише з 20 по 25 жовтня 1962 р. було вбито 2,5 тисячі індійських солдатів. Про втрати китайської сторони відомості не публікувалися.

Національно-визвольному рухові, прогресивним силам молодих держав Азії і Африки було завдано величезної шкоди. Навіть імперіалістичні держави не змогли б так дискредитувати принцип «панча шила», як це зробили керівники КПК своїми розкольницькими діями щодо Індії. Західна преса не приховувала свого задоволення з цього приводу, підкреслюючи, що віднині будь-які спільні дії країн Азії проти імперіалізму вельми проблематичні.

В боротьбі за відособлення національно-визвольного руху маоїсти намагалися використати в своїх інтересах Індонезію. Не без їх впливу виступи Сукарно стали рясніти нападками на політику неприєднання. Заохочений китайськими лідерами, він 7 січня 1965 р. оголосив про вихід Індонезії з ООН. Пекін тут-таки назвав його рішення «найсміливішим, найреволюційнішим кроком» і закликав створити «революційну Організацію Об'єднаних Націй». Маоїсти вдало грали на прагненні Сукарно скликати конференцію нових сил (КОНЕФО), головним ядром яких мала стати «вісь Джакарта — Пекін», плекаючи думку, що задаватимуть тон на конференції вони, а індонезійський президент задовольниться роллю статиста.

Втручання групи Мао в справи іноземних держав спричинило розрив або припинення в 1965 р. дипломатичних відносин з Бурунді, Центральною Африканською Республікою, Дагомеєю, а в 1966 р. — з Ганою. Природно, що імперіалістичні держави, в першу чергу США, широко використовували суперечності між Китаєм та іншими країнами Азії і Африки. Вони не тільки «забезпечили» державні перевороти в ряді країн, але й доклали чимало зусиль, щоб витіснити звідти Китай. Тому тактика маоїстів дещо змінюється. Якщо досі КНР намагалася проникнути й закріпитися в якнайбільшій кількості африканських країн, то тепер її особливу увагу привертають чотири з них: Малі, Гвінея, Конго (Браззавіль) і Танзанія.

В Азії така ж тактика застосовувалася щодо Пакистану. Спекулюючи на загострені його відносин з Індією, маоїсти почали улещувати пакистанський уряд, як можливого союзника в боротьбі з цією країною. Пакистану були надані кредити, почалися поставки зброї. У вересні 1965 р., щоб підштовхнути Пакистан до продовження воєнних дій проти Індії, китайські керівники надіслали індійському урядові ультимативну ноту, фактично вимагаючи визнання своїх територіальних претензій. Для підтримки сил, що виступали проти Ташкентської угоди між Індією і Пакистаном, до Ісламабаду прибула урядова делегація КНР.

В Азії і Африці виникла група держав, що оголосила своєю метою побудову соціалізму. В цих країнах більшою чи меншою мірою здійснюються соціально-економічні і політичні перетворення, вони дотримуються незалежного зовнішньополітичного курсу. Еволюція національно-демократичних партій, що стоять тут при владі, відбиває зміни як у розстановці класових сил всередині країни, так і на міжнародній арені.

Немало держав ще не зробили історичного вибору. Навіть у країнах, які пішли шляхом капіталістичного розвитку, набирають силу партії, що тягнуться до ідей соціалізму. Становище в молодих державах, що визволилися, найрізноманітніше. Йдеть-

ся і про ступінь незалежності, і про економічний рівень. Майже всюди стоїть завдання ліквідації феодалізму або його залишків, завдання аграрних перетворень. З розвитком промисловості і торгівлі на перший план виходять класові протиріччя між робітниками і буржуазією.

Процес еволюції революційних демократів до наукового соціалізму, до зміцнення політичного союзу з комуністами і соціалістичною співдружністю розвивався б набагато швидше, якби не протидія імперіалізму і неоколоніалізму, якби не дезорієнтуюча діяльність Пекіна, який закликає всіх до народної війни і скинення урядів за допомогою зброї. Відома теза Мао Цзе-дуна — «гвинтівка породжує владу» справляє глибокий, величезний вплив на національно-визвольний рух в Азії, Африці, Латинській Америці, — повчала свого часу «Женьмінь жібао», висуваючи гасло: «Воєнна думка Мао Цзе-дуна — могутній засіб перемоги в революційних війнах».

Марксисти-ленінці підтримують збройні повстання проти колонізаторів і тиранічних режимів, визвольні війни поневолених народів. Разом з тим вони виступають проти тактики, в якій не враховано конкретних умов. А маоїсти намагаються нав'язати саме такі шаблонні схеми й методи боротьби. Так, китайські керівники цинічно втручаються у внутрішні справи Бірми, де до влади прийшли революційно-демократичні сили, заохочуючи колишніх бійців повстанських загонів до створення так званих «визволених районів» і до збройної боротьби, провокуючи сепаратистські виступи прикордонних держав, що входять у Бірманський Союз. Маоїсти постійно закликали індійських селян до збройних виступів і створення «визволених районів», як це було свого часу в Китаї, провокували повстання деяких малих племен, надсилаючи їм зброю й своїх агентів. Їх підривна діяльність призвела до розколу Комуністичної партії Індії. Мао Цзе-дун та його група несуть відповідальність і за трагедію, що спіткала Комуністичну партію Індонезії. Саме вони нав'язали керівництву цієї партії курс, що спричинився до її послаблення і позбавив її можливості виявити протидію, коли у вересні 1965 р. реакція вдалась до масового винищення комуністів і прогресивних діячів. Маоїсти намагалися створити свої групи також в Єгипті, Судані, Танзанії, Кенії та інших країнах.

Під час визвольної війни в'єтнамського народу китайські керівники, бажаючи домогтися прямих переговорів із Сполученими Штатами, робили все, щоб послабити зв'язки В'єтнаму з Радянським Союзом та іншими братніми країнами. Мао і його група, зокрема, відхилили пропозицію СРСР та інших соціалістичних країн про спільні дії проти американської агресії, більше того — всіляко перешкоджали перевозкам зброї, яку СРСР надсилав у В'єтнам.

Не підтримуючи офіційних дипломатичних відносин з капіталістичними країнами Латинської Америки, маоїсти сподівалися зміцнити там свої позиції через комуністичні партії. До 1963 р. китайські лідери плекали надію, що їм вдасться повести за собою весь латиноамериканський комуністичний рух. При цьому вони робили ставку на зв'язки, що існували в 50-і роки між компартіями Латинської Америки і КПК, на тих комуністів, хто бував у КНР, вчився в її партійних школах, працював у товариствах дружби з Китаєм. У середині 1963 р. маоїстам стало ясно — латиноамериканські комуністи не підуть у них на поводі. На з'їздах і пленумах комуністичні партії ще раз підтвердили свій намір зберігати вірність генеральній лінії, прийнятій на Московських нарадах 1957 і 1960 рр., рішуче підтримувати позиції ЦК КПРС і засудити антирадянську пропаганду китайського керівництва.

У відповідь Пекін зажадав від своїх прибічників у латиноамериканських компартіях створити фракційні угруповання і відкрито виступити проти колективно розроблених документів. Розкольники спробували захопити керівництво в партіях. Коли їх виключили за антипартійну діяльність, вони збили свої групки, лицемірно назвавши їх «істинними марксистсько-ленінськими партіями». На Нараді представників комуністичних і робітничих партій у 1969 р. Генеральний секретар ЦК Компартії Перу Хорхе дель Прадо підкреслив: «...особливо негативно позначилася на нашій

боєздатності підривна діяльність ворога, здійснювана за допомогою лівоопортуністських розкольників, заохочуваних, організовуваних і керованих маоїстами».

Китайський досвід, збройна боротьба і доктрина «народної війни» були основним стрижнем маоїстської пропаганди в Латинській Америці. Тенденційна інформація про хід партизанської війни в деяких країнах, численні заяви на підтримку цієї форми боротьби, протиставлення її «мирному шляху ревізіоністів» стали невід'ємною частиною китайських друкованих матеріалів іспанською мовою. Насправді ж у 1963—1966 рр., у період розгорнутої збройної боротьби в Гватемалі, Колумбії, Венесуелі, Болівії, прокитайські угруповання не тільки не організовували збройних виступів, але навіть не підтримували тієї боротьби, що вже велася. Крім «лівих фраз» про збройну боротьбу, маоїстам нема чого сказати народам, які визволилися, про шляхи побудови кращого майбутнього. В них немає позитивних ідей, що надихнули б прогресивні сили колишніх колоній на боротьбу за соціалізм.

Маоїстам не вдається дискредитувати вчення марксизму-ленінізму. Навіть деякі непролетарські партії країн Азії, Африки й Латинської Америки оголосили своєю ідейною платформою марксизм-ленінізм. Серед них є й партії, що стоять при владі в своїх країнах.

Спочатку дехто в Азії й Африці був схильний вважати, що китайські лідери справді цікавляться революційною боротьбою народів. Згодом народи цих континентів, розгадавши суть китайської політики, відвернулися від Пекіна.

У період «культурної революції» китайські керівники на якийсь час відкинули машкару, і перед людством, заявляючи претензії на території багатьох країн, з'явився зажерливий хижак: хунвейбіни присягалися навіть підняти «прапор Мао» над усім світом.

Преса Індії повідомляла, що Пекін засилає в країну спеціально навчених людей для організації повстань. Ось інформація від 30 травня 1967 р.: до Нагаленду повернулася з Китаю група людей племені нага, що навчалися там ведення партизанської війни. Відзначалося також, що в Нагаленді викрили групу китайців, озброєних для ведення боїв у джунглях.

У червні 1967 р. відбулися сутички між китайськими жителями Рангуна і бірманцями. Спричинилася до цього спроба посольства КНР підбурити місцевих китайців на антибірманські виступи. Для тиску на Бірму маоїсти застосовували свої стандартні прийоми. 29 червня біля будинку бірманського посольства було влаштовано демонстрацію. До Рангуна надійшли ноти, написані в нахабному, зухвалому тоні. Пекін активізував діяльність різношерстих групок «повстанців», в їх лавах билися відряджені з Китаю військові частини. Маоїсти допомагали не тільки «ультралівим» заколотникам, а й реакційним сепаратистам у Шанській і Качинській автономних державах, про що писала 9 жовтня 1967 р. бірманська газета «Люду піду нейзін».

Не уникла грубого втручання та організованих маоїстами заворушень і маленька гімалайська країна Непал, над якою Пекін, по суті, хотів встановити свій протекторат. Це викликало в країні обурення, відбулися демонстрації протесту. «Ми протестуємо проти китайських образ на адресу нашої політики нейтралітету, на адресу нашого уряду і нашої чесності,— писала газета «Коммонер».— Ми протестуємо проти спроб китайської пропаганди підірвати нашу національну єдність. Ніхто тут не хоче, щоб Китай експортував у Непал свою культурну революцію».

Хунвейбіни погрожували і Лаосу, твердячи, буцімто він «готується напасти на Китай». Китайські війська без згоди властей Лаосу почали будувати на півночі країни шосейні шляхи. Громадськість Південно-Східної Азії розцінила їх дії як примітивний привід для шантажу малої держави.

Уряд Камбоджі, очолюваний Нородомом Сіануком, проводив щодо Китаю дружню політику. Сіанук навіть називав КНР першим другом країни. Однак китайське посольство в Пномпені проводило активну роботу серед китайських емігрантів, нама-

гаючись з їхньою допомогою протягувати «ідеї Мао». Підкуповували журналістів і державних діячів Камбоджі, організовували заворушення. Асоціація кхмеро-китайської дружби стала каналом для широкої ідеологічної диверсії в країні.

Гострі атаки були спрямовані й проти Цейлону. Посольство КНР надіслало цейлонському уряду кілька нот, виражаючи обурення тим, що Цейлон не погоджувався на ввіз значків із зображенням Мао. «Передача китайським посольством в дар дружньому цейлонському народові таких значків,— говорилося, зокрема, в ноті від 1 вересня 1967 р.,— нормальний акт, спрямований на зміцнення дружби між народами двох країн». І далі: «Китайський народ не може терпіти такого серйозного провокаційного акту. Те, що ви боїтеся значків з портретом Голови Мао Цзе-дуна і його блискучих ідей, свідчить лише про вашу слабкість і зайвий раз викриває ваше справжнє обличчя як антикитайського блазня імперіалістів, ревізіоністів і реакціонерів». Коментуючи діяльність маоїстів, цейлонська газета «Дейлі ньюс» відзначала: «Китай — в стані війни з усім світом. В тій чи іншій формі він нападає на безліч країн, починаючи з СРСР і кінчаючи Цейлоном».

Торговці «ідеями Мао» і значками не зупинилися на берегах Індійського океану. Вони перебралися до Африки і спробували там збути свій товар. Виступаючи перед китайськими дипломатами в Африці, Цзян Цін (дружина Мао Цзе-дуна) говорила про необхідність прищепити войовничий дух Мао новим африканським регіональним і національним організаціям і створити єдиний фронт під «великим прапором революційних ідей Мао». Пекінські лідери надіслали своїм дипломатам директиву формувати загони «червоних охоронників».

За прикладом КНР були організовані загони «червоних охоронників» у Гвінеї, «зелена гвардія» в Танзанії. Результатом маоїстської пропаганди було також створення в Східній Африці прокитайської організації «Ліга східноафриканських друзів Китаю». До неї ввійшли «Друзі Китаю в Кенії», «Революційний комітет молодіжної ліги ТАНУ», партія «Рух за культурну революцію в Судані», «Революційний комітет Уганди», «Союз національної гвардії Замбії». В поширеному лігою документі говорилося: «Мета організації — об'єднати народи на захист ідей Мао Цзе-дуна і взяти на себе ініціативу в проведенні культурної революції і очистки наших країн під керівництвом видатних ідей Мао».

Наштовхнувшись на протидію своїй розкольницькій політиці в африканських країнах, група Мао Цзе-дуна перейшла до залякування. Спочатку на адресу кенійського уряду виступила з погрозами «Женьмінь жібао» (31.III.1966), а 3 лютого 1967 р. посольство КНР надіслало ноту протесту, в якій уряд Кенії звинувачувався в образі Мао Цзе-дуна. Кенійська газета «Дейлі нейшн» опублікувала статтю «Стосунки з Китаєм». Автор вказував, що китайці розгорнули в країні таємну політичну діяльність, підбурюючи населення до антиурядового повстання. «Спочатку китайці зробили спробу підкупити окремих осіб і політичні угруповання. З цього нічого не вийшло... Тоді китайці почали підтримувати всіх незадоволених, намагаючись підірвати позиції правлячої партії».

В дні агресії Ізраїлю проти арабських країн СРСР й інші миролюбні держави підтримували арабські народи, будь-що домагаючись припинення війни. Пекін, навпаки, прагнув роздмухати воєнний конфлікт. Чжоу Ень-лай у спеціальному посланні настійливо закликав Єгипет до продовження воєнних дій.

Поки йшла боротьба за вивід ізраїльських військ із захоплених ними територій, маоїсти зводили наклепи на арабські народи, їх справжніх друзів. Ліванський щотижневик «Аль-Ахбар», обурюючись такими діями, вказував: «Китайська пропаганда намагається використати нинішнє напружене становище на Близькому Сході, спричинене ізраїльською агресією, для наклепів на політику Радянського Союзу, який надавав і продовжує надавати дійову допомогу арабським країнам у справі розвитку їх економіки і зміцнення оборонної могутності. Що ж до Пекіна, то він обмежується лише пустими фразами та лайкою на адресу імперіалістів...»

Після нових провалів у «третьому світі», викликаних «культурною революцією», безсоромним втручанням маоїстів у внутрішні справи багатьох країн і дикунськими оргіями хунвейбінів біля іноземних посольств у Пекіні, китайська верхівка перебудувала свою тактику, залишаючи незмінним стратегічне завдання. Нагнітаючи антирадянські настрої, китайські керівники пішли на зближення з імперіалістичними країнами. Паралельно за допомогою нових методів вони почали домагатися визнання КНР як центра і лідера «третього світу». Щоб заспокоїти уряди країн Азії, Африки, Латинської Америки і не конфліктувати з імперіалістичними державами, вони на деякий час припинили заклики до народних воєн і заговорили про мирне співіснування.

Підступність політики Пекіна щодо країн, які розвиваються, в тому, що, використовуючи волю трудящих молодих держав і результати визвольної боротьби, яка розгорталася і розгортається під впливом Великого Жовтня і сил світового соціалізму, китайське керівництво знову вдалося до маскування «революційною» фразеологією, знову висунуло тезу про Китай як «опорну базу світової революції». В очах народів, що визволилися, Пекін прагне видати себе за борця проти імперіалізму, за національний і соціальний прогрес, намагається використати в своїх інтересах авторитет революційної теорії марксизму-ленінізму і справити враження, начебто пекінські доктрини спираються на об'єктивні закони. Однак насправді концепції Пекіна — звичайний переспів старих, до того ж нерідко не своїх, а чужих ідей; вони покликані підтасувати теорію до практичних дій, в першу чергу, до альянсу з імперіалізмом. Це ще раз проявилося в підновленому варіанті горезвісної маоцзедунівської теорії «трьох світів», яку китайське керівництво висунуло в 1974 р., підтвердило на XI з'їзді КПК і докладно пояснило в редакційній статті органу ЦК КПК газеті «Женьмінь жібао» від 1 листопада 1977 р.

Китайське керівництво видає свою доктрину «трьох світів», що є також ідеологічним обгрунтуванням всієї політики Пекіна щодо країн, які розвиваються, за єдино вірну концепцію (вона, мовляв, відбиває «об'єктивну дійсність світової класової боротьби», дає «народам світу могутню ідеологічну зброю») і підкреслює її діаметральну протилежність усім іншим поглядам на міжнародне становище, включаючи й марксистсько-ленінську оцінку розвитку світових подій, марксистсько-ленінську характеристику основного протиріччя сучасної епохи.

Однак історія появи доктрини та її істинна суть переконливо свідчать, що, цинічно відкидаючи марксистський класовий аналіз, провокуючи і штучно загострюючи міжнародні суперечності, китайське керівництво намагалося забезпечити собі повну свободу будь-яких політичних комбінацій і маневрів на міжнародній арені.

Щоб виправдати такий поворот праворуч, було розроблено ідеологічне обгрунтування у вигляді доктрини «боротьби проти гегемонії двох наддержав» (запозиченої, до речі, з арсеналу імперіалістичної пропаганди середини 60-х рр.), за якою весь світ «малих і слабких країн», мав виступати проти «двох наддержав». Але чим далі просувався Пекін по шляху блокування з імперіалізмом, тим ясніше було, що ця «теорія» стає маоїстам на заваді, бо з неї випливала необхідність одночасної боротьби і проти США, і проти СРСР. Тим часом американський імперіалізм став потрібний Пекіну як союзник у боротьбі з силами миру й прогресу. За цих умов Мао Цзе-дун і висуває нову доктрину «трьох світів». США і СРСР складають перший світ; країни Азії, Африки, Латинської Америки та інших районів, що розвиваються,— третій світ; розвинені країни між вказаними двома світами — другий світ. «Ця антисоціалістична, в корені ворожа життєвим інтересам усіх народів, усіх миролюбних сил концепція,— відзначала монгольська газета «Унен», — ...може бути корисною лише тим силам, які зацікавлені в поглибленні й розширенні воєнно-політичного блоку Пекіна з найреакційнішими, агресивними колами імперіалізму».

Дійсно, одним з головних положень доктрини «трьох світів» є абсурдна теза про те, що «соціалістичний табір перестав існувати». З допомогою цієї тези Пекін намагається перекреслити об'єктивний, незалежний від волі маоїстів процес зміцнення

світової соціалістичної системи, виникнення і розвиток якої є найвидатнішим із міжнародних надбань Жовтня, водночас надаючи самому собі дозвіл на зраду будь-яких колишніх або майбутніх друзів і спілку з будь-якими ворожими соціалізму силами.

Пропаговане Пекіном протягом кількох років заперечення самого існування соціалістичної співдружності є останнім кроком китайського керівництва на шляху зради світового соціалізму, розриву з класовими принципами у визначенні розстановки сил на міжнародній арені. В черговому варіанті доктрини «трьох світів» на додаток до реакційного по своїй суті положення про «зникнення» соціалістичного табору пущено в обіг не менш реакційну тезу про те, що в майбутньому «немає необхідності створювати соціалістичний табір». Безглуздість цієї тези очевидна.

Характерно, що в матеріалах XI з'їзду КПК, на відміну від рішень X з'їзду КПК, знято завдання «боротьби проти імперіалізму, колоніалізму і неоколоніалізму». В цьому напрямі закликає діяти і положення доктрини «трьох світів» про «розпад» імперіалістичного табору: оскільки він «розпався», проти кого ж боротися! А в новому варіанті доктрини Пекін йде ще далі. Тезою про «антигегемоністський потенціал» «другого світу», куди зараховані великі імперіалістичні держави (крім США), і псевдотеоретичним постулатом про те, що американський імперіалізм занепадає, поступаючись місцем «радянському соціал-імперіалізму», що США — «об'єкт радянської експансії», маоїсти обґрунтовують такий висновок: до «єдиного фронту» боротьби за досягнення мети китайського керівництва може бути зарахований також американський імперіалізм. Заява Ден Сяо-пина в інтерв'ю генеральному директору агентства Франс Прес у жовтні 1977 р. про те, що «найширший єдиний фронт» має об'єднати не тільки «другий» і «третій» світи, але й «перший світ» в особі Сполучених Штатів, не залишає сумнівів з цього приводу.

Теоретичну неспроможність штучних побудов доктрини «трьох світів», її гранично реакційний характер добре видно і з положень, які зачіпають «третій світ».

Кого зараховує Пекін до «третього світу»! Соціалістичні країни (крім СРСР), а також усі азіатські (крім Японії), африканські, латиноамериканські держави, де панує, як правило, капіталістичний лад. Правда, автори чергового варіанту доктрини «трьох світів» намагаються виправдати цей абсурд непереконливим просторікуванням про наявність «відмінностей між країнами третього світу». На підтвердження наводяться різноманітні докази, не згадується лише про таку кардинальну відмінність, як протилежність суспільно-політичних формацій цих держав—капіталістичної і соціалістичної. Остаточно заплутавшись, творці доктрини оголошують усі без винятку держави «третього світу» «революційною», «прогресивною» силою.

Таке свідоме заплутування потрібно Пекіну для того, щоб виправдати свою підтримку реакційних, правонаціоналістичних, а іноді й фашистських режимів у деяких країнах «третього світу».

Реакційну суть підновленого варіанту доктрини «трьох світів» виказує ще й така його основоположна теза: «другий світ — сила, з якою можна об'єднатися». Йдеться, як бачимо, про повне заперечення протиріч між поневоленими націями і народами, з одного боку, й імперіалізмом — з другого. Зразу ж виникає питання, яким чином «третій світ» може виконувати свою роль «головної сили в боротьбі проти імперіалізму» (так, намагаючись полестити країнам, що розвиваються, називає їх Пекін), якщо, за маоцзедунівською концепцією, він має об'єднатися із «другим світом», тобто з імперіалістичними державами! Як можуть виконувати свою роль «головної антиімперіалістичної сили» реакційні або підкуплені імперіалізмом режими, якщо вони все роблять для того, щоб зберегти і розширити позиції імперіалізму, втягти країни, що розвиваються, в імперіалістичні воєнні блоки! Маоцзедунівська доктрина не випадково не дає відповіді на ці питання.

За допомогою доктрини «трьох світів» китайське керівництво хотіло б інтегрувати країни, що розвиваються, та імперіалістичні держави в єдиний, протиприродний за своєю суттю блок. Пекін прямо заявляє (згадаємо хоча б промову міністра

закордонних справ КНР Хуан Хуа на XXXII сесії Генеральної Асамблеї ООН 30 вересня 1977 р.) про «підтримку зусиль» «другого світу» в цьому напрямі. Колоніальну і неоколоніалістську експлуатацію країн, що розвиваються, Пекін видає в ООН за «діалог» і навіть «союз». До того ж пекінські лідери настирливо спонукають країни, що розвиваються, спиратись у торговельно-економічних зв'язках на капіталістичний світ на шкоду їхнім стосункам із соціалістичними країнами. Безсумнівно, орієнтуючи держави «третього світу» на однобічне співробітництво з імперіалістичними державами, маоїсти сприяють фактичному посиленню неоколоніалізму.

Не випадково імперіалістичні кола, всіляко протидіючи співробітництву країн, що розвиваються, з Радянським Союзом і країнами соціалістичної співдружності, не вживають аналогічних заходів щодо Китаю. Претензії Пекіна на лідерство в «третьому світі» не загрожують позиціям імперіалізму в протиборстві зі світовим соціалізмом. Гегемоністські антисоціалістичні устремління маоїстів цілком допустимі для імперіалістів — принаймні на даному етапі, оскільки Пекін не несе з собою в «третій світ» ідей соціалізму, навіть у маоїстському тлумаченні; і головне — оскільки імперіалізму, зрештою, важливіше спробувати досягти за допомогою Пекіна зменшення впливу в «третьому світі» реального соціалізму, який дійсно може призвести до звуження сфери впливу капіталістичних країн. Цю обставину відзначили антикомуністи, які ще недавно розглядали політику КНР щодо «третього світу» як різновид «комуністичного проникнення». «Більшість оглядачів сьогодні, — писала англійська «Гардіан» 25 березня 1974 р. про китайську політику в Африці,— ...значно спокійніше ставиться до китайської політики, яка позбавлена тепер двозначності, властивої їй у 60-х рр.» Далі газета розкриває причину зміни в настроях оглядачів: «Пекін тепер робить наголос на розширення «єдиного фронту», який слід спільно створити Китаю і третьому світу проти двох наддержав, а не на поглиблення революційних зобов'язань декількох авангардних країн або рухів, що підкреслювалося раніше».

Реакційна суть доктрини «трьох світів» давно викрита комуністичними і робітничими партіями, її проімперіалістичний характер викритий прогресивними силами молодих держав. Навіть Албанія, — йдеться про статтю в «Зері і популліт» за 7 липня 1977 р. та про виступ міністра закордонних справ країни на XXXII сесії Генеральної Асамблеї 6 жовтня 1977 р.,— цілком обгрунтовано констатувала, що так звана теорія «трьох світів» має на меті «загальмувати революційний процес і захистити капіталізм». «А «теоретичні» вправи Пекіна, його спроби видати «другий світ» за союзника «третього світу» албанці трактують, як «псевдоантиімперіалістичні», що «виправдовують і підтримують неоколонізаторську політику імперіалістичних держав».

Усіма своїми доктринами і практичними діями Пекін прагне створити враження, ніби його політика спрямована лише проти Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, а для країн, що розвиваються, Китай є, мовляв, опорою в боротьбі проти «наддержави», яка, за термінологією маоїстів, лише видає себе за «природного союзника», народів, що визволилися. Окремі країни «третього світу» з різних причин схильні іноді приймати на віру подібні розумування і, зі свого боку, вважати, що викриття маоїзму, розкриття суті його політики рівнозначне, мовляв, «привнесенню в третій світ радянсько-китайських суперечностей».

Але тільки наївні люди можуть вважати, що антирадянщина — головний стрижень політики пекінського керівництва і маоїстської доктрини «трьох світів» — є лише проявом ворожості до Радянського Союзу. «Балачки про якийсь «радянський гегемонізм», — заявив член Політбюро ЦК Компартії Шрі Ланки Д. В. Субасінгхе, — не більш ніж ширма, за якою ховаються експансіоністські прагнення Китаю, його шовіністичні, великодержавні амбіції. Подібна політика викликає особливу тривогу в нас, народів Азії». Антирадянська політика — це конкретизована політика підготовки до війни, зриву розрядки міжнародної напруженості. «Саме антисоціалізм і його концентрований прояв — антирадянщина,— підкреслювала монгольська «Унен»,— є живлющим середовищем, де формуються симпатії маоїстів до імперіалістичних агресив-

них організацій, розширюються ділові стосунки Пекіна з реваншистськими і агресивними колами капіталістичного світу».

Китай не обмежується закликами до спільних дій із силами імперіалізму, практично він вступив у змову з ними, щоб за допомогою, так би мовити, подвійної тяги — пекінської й імперіалістичної — спробувати протидіяти прогресивним тенденціям розвитку народів, що визволилися. Найбільш помітно це в африканській політиці Пекіна. «Останні події в Африці, — писав індійський тижневик «Нью ейдж», — свідчать про те, що пекінські лідери діють пліч-о-пліч з американськими імперіалістами, мілітаристами НАТО, реакційними арабськими режимами, ізраїльськими правлячими колами, расистами ПАР».

Під час визвольної війни в Анголі Пекін, як відомо, виступав єдиним фронтом з імперіалістами, расистами і реакційними силами. Кубинська «Гранма» справедливо відзначала, що «проти Народної Республіки Ангола та її народу об'єдналися в потворному союзі імперіалізм, південноафриканський режим і маоїзм».

Як відомо, допомога зброєю і пропагандистські гасла Пекіна не врятували реакцію, расистів і інтервентів у Анголі. Вони зазнали повної поразки, що стало й нищівною поразкою групи Мао. Мала рацію «Хіндустан таймс», що вказувала: «На думку деяких західних оглядачів, війна в Анголі стала безпрецедентним провалом китайської зовнішньої політики». «Китайська Народна Республіка, яка всього лиш п'ять років тому була найвпливовішою комуністичною країною в Чорній Африці, — писала «Франкфуртер альгемайне», — підбиває тепер жалюгідний підсумок своєї політики на південь від Сахари, підірваної Москвою... Китай переживає сьогодні разючий крах того блискучого становища, яке він посідав у 60-і роки».

Тим часом на півдні Африки Пекін посилює небезпечну для народів всього континенту політичну активність. Китайські керівники, намагаючись уникнути викриття, лицемірно заявляють про свою солідарність з боротьбою проти імперіалізму, колоніалізму і расизму в Африці, а насправді проводять безпринципну політику, піклуючись, у першу чергу, не про інтереси африканських народів, а про те, щоб нажити політичний капітал на труднощах національно-визвольного руху, на щирому прагненні більшості країн Африки заручитися допомогою дружніх країн.

Чи можуть за такого становища народи Намібії і Зімбабве, а також уся буремна Африка розраховувати на діяльну підтримку Китаю? Зважаючи на його дії в Південній Африці, всі антиімперіалістичні, антиколоніальні гасла китайських представників, проголошувані з трибун міжнародних організацій, — лиш пустий звук. Натомість на Китай можуть покластися південноафриканські расисти. Не випадково урядовці ПАР не раз висловлювалися за встановлення тісних контактів із КНР. Так, виступаючи в парламенті ПАР у квітні 1977 р., міністр внутрішніх справ і інформації ПАР Корнеліус Мюльдер заявив, що Південно-Африканська Республіка буде шукати нових друзів, включаючи Китай. Китайські представники намагаються всіляко відхрещуватися від ПАР, і це, звичайно, зрозуміло, оскільки одкровення політичних діячів цього режиму розвінчують Китай, розкриваючи суть його політики в Африці. Але факти залишаються фактами. «Я обома руками голосував би за добрі стосунки з Китаєм, — заявив у січні 1977 р. один з найкрупніших фінансистів ПАР Ян Маріус. — Китайцям, — продовжував він, — потрібні ресурси, які в нас є... І в нас, і в них, і в західних країн спільний ворог — Радянський Союз». Наприкінці 1977 р. південноафриканська газета «Фейненшл газет» із задоволенням писала: «Китай готується до нового дипломатичного наступу в Африці, та навряд чи він безпосередньо загрожуватиме ПАР». Оцінка недвозначна.

Китай неодноразово підтримував будь-які дії правонаціоналістичних африканських режимів. Так, — під фальшивим гаслом створення «зони миру й безпеки» — Пекіном був схвалений план організації реакційного червономорського блоку. Китайських керівників не бентежить, що тим самим вони допомагають міжнародній реакції в

її спробах перешкодити прогресивним перетворенням у країнах басейну Червоного моря, затягти їх в імперіалістичні блоки, задушити революційно-патріотичні сили. Пекін ігнорує той факт, що підступи реакційних арабських режимів у цьому районі зустрічають опір незалежних африканських країн і Південного Йємену, що насправді йдеться про таємну підтримку задумів США і реакційних режимів Єгипту, Саудівської Аравії та ін.

Такою ж підступною є позиція Китаю і в сомалійсько-ефіопському конфлікті, використовуваному імперіалістами для нанесення удару по прогресивних силах у Сомалі й Ефіопії, для підриву єдності сил національного й соціального визволення Африки і їх згуртованості з природними союзниками — соціалістичними країнами.

Якщо в Африці Пекін виступає як посібник імперіалізму і колоніалізму, то в Азії цілком наявна експансіоністська тенденція його зовнішньої політики, яка знову-таки йде паралельним курсом з імперіалізмом. І тут Пекін вдається до своїх перевірених способів проникнення в країни континенту, тиску на їх урядові кола і громадськість. Характерна риса китайської політики — декларації про непримиренність до колоніалізму, а насправді потурання йому — так само наявна і в Азії. Китай не тільки мириться з існуванням на своїй національній території колоніальних володінь — Гонконгу і Макао, але й не гребує мати з них солідний зиск.

Ставка на підтримку реакційних тенденцій очевидна й на прикладі близькосхідної політики Пекіна. В Китаї вітали всі сепаратні переговори Каїра з Ізраїлем, рішення Єгипту, Судану і Саудівської Аравії про зміцнення співробітництва в політичній, економічній і воєнній галузях. Виправданням позиції президента АРЄ і її підтримкою пройняті коментарі Пекіна про поїздку Садата в Ізраїль у листопаді 1977 р. і наступні сепаратні переговори. Водночас китайська пропаганда повністю замовчала бурхливу реакцію інших арабських країн на капітулянтську політику Садата.

Як і раніше, значне місце в своїх планах китайське керівництво відводить Південній Азії. Пекін не зважає на національні інтереси народів субконтиненту і робить усе можливе для збереження в цьому регіоні напруження, вважаючи, що радикальний поворот до нормалізації став би на заваді реалізації маоїстської шовіністичної програми. Небезпека практичних акцій китайського керівництва щодо південноазіатських держав полягає в тому, що вони мають виключно дворушницький характер.

Влітку 1976 р. Китай пішов назустріч ініціативам Індії по нормалізації двосторонніх відносин: відбувся обмін послами, після дворічної перерви відновився, хоч і в незначних масштабах, товарообмін. Водночас Пекін не звільнив індійську територію Аксай-Чин, загарбану ним, не полишив спроб відродити антиіндійське підпілля в гірських районах північного сходу Індії, де проживають племена нага і мізо. Влітку 1977 р. міністр оборони Індії Дж. Рам заявив, що сепаратисти з індійського штату Нагаленд продовжують «проходження військової підготовки в Китаї». В грудні 1978 р. Дж. Рам звернув увагу парламенту Індії на те, що Пекін і надалі закидає в Індію своїх агентів, розпалює сепаратистські настрої в ряді штатів, навчає й озброює заколотників з племені нага.

Великої шкоди інтересам країн Південної Азії завдають безперервні зусилля пекінських керівників, спрямовані на підрив дружніх стосунків цих країн з соціалістичним табором, і, в першу чергу, з Радянським Союзом. Блокуючись з найбільш реакційними силами, маоїсти прагнуть вивести країни субконтиненту зі шляху антиімперіалістичної боротьби на шлях конфронтації з СРСР і світом соціалізму. В зміцненні дружби й співробітництва країн Південної Азії з соціалістичними країнами Пекін вбачає одну з головних перешкод у здійсненні своїх гегемоністських планів. Пекіну не вдалося підірвати радянсько-індійського співробітництва, яке дратує маоїстів, оскільки, за словами М. Десаї в Кремлі 21 жовтня 1977 р., «допомогло Індії пройти вперед по шляху досягнення економічної самостійності і зайняти місце серед провідних індустріальних держав світу».

Пекін зайняв ворожу позицію відносно квітневої революції 1978 р. в Афганістані й підштовхує Пакистан і Іран до ворожих дій проти ДРА.

Сьогодні цілком ясно, що Мао і його група паразитували на героїчній боротьбі в'єтнамського народу проти американської агресії, наперед запланувавши, що зусиллями в'єтнамців примусять США піти на переговори з КНР. Та як тільки намітилося зближення між США і КНР, китайські керівники негайно змінили своє ставлення до в'єтнамської війни, схиляючи США до угоди «Тайвань за В'єтнам». Коли після визволення Півдня і об'єднання країни Соціалістична Республіка В'єтнам відмовилася бути знаряддям у руках пекінських політиків, Китай різко виступив проти СРВ. При потуранні і підтримці китайських властей кампучійський режим розпочав війну проти В'єтнаму.

В останні роки Пекін намагається, принаймні зовні, здійснювати свою політику більш «дипломатично». Встановлено дипломатичні відносини з Малайзією, Таїландом, Філіппінами, дещо налагодилися торговельно-економічні зв'язки із Сінгапуром, зав'язано діалог з Індонезією про відновлення стосунків, «заморожених» з 1967 р. Однак, якщо країни Південно-Східної Азії пішли на контакти з КНР, розраховуючи на невтручання Китаю в їх внутрішні справи (як це прийнято між державами, що підтримують нормальні дипломатичні відносини), то керівництво КНР не змінило колишніх намірів — підпорядкувати Південно-Східну Азію своєму політичному впливу. Ден Сяо-пин, який в листопаді 1978 р. відвідав Таїланд, Малайзію і Сінгапур, прямо заявив, що Пекін і надалі підтримуватиме повстанців.

Політика китайського керівництва не тільки суперечить національним сподіванням народів азіатських країн, але й, по суті, змикається із стратегією імперіалістів в Азії. Недарма адміністрація США згадує про наявність «паралельних стратегічних інтересів» Китаю і США на континенті. Давно набули розголосу конфіденційні висловлювання пекінських діячів про необхідність збереження американської військової присутності в Таїланді, Південній Кореї, на Філіппінах, японо-американського воєнно-політичного союзу. Газети повідомили, що Китай звернувся з таємним проханням до філіппінського уряду не чинити перешкод для розміщення там американських баз. Відомий американський журналіст Джозеф Крафт писав у «Вашінгтон пост»: «Китай — це найкращий помічник Сполучених Штатів на світовій арені». А радник президента США З. Бжезінський рекомендує використати «китайську карту» в боротьбі проти СРСР.

Демагогія і виверти пекінських маоїстів не можуть приховати від народів Азії, Африки, Латинської Америки авантюризму і егоїзму політики Пекіна, мета якої полягає в тому, щоб дістати для себе максимум користі з боротьби двох систем, ошукати народи «третього світу» і за допомогою лестощів і шантажу зробити їх своїм знаряддям у реалізації експансіоністських планів. Однак дії маоїстів настільки грубі й примітивні, що їхня зрадницька роль стає все очевиднішою народам, які борються. Про це, зокрема, свідчить все більша ізоляція КНР в ООН, де Китай все частіше залишається в компанії з расистами Південної Африки. Не приймають серйозно китайські ілюзії і в розвинених капіталістичних країнах «другого світу». Капіталісти цих країн не від того, щоб заробити на китайському ринку, їх правлячі кола патологічно бояться поліпшення стосунків КНР із Радянським Союзом і тому пропонують Китаю різні подачки; проте спроби маоїстів навчати «другий світ», яку політику слід вести щодо СРСР і навіть США, викликають тут неприховану іронію. Вигадка китайської верхівки про «три світи», по суті, не має майбутнього. Лише повернення до марксизму-ленінізму, проведення чесної інтернаціоналістичної політики можуть забезпечити КНР авторитет у світі, якого гідний великий китайський народ.

Михайло КАПИЦЯ
професор, доктор історичних наук

ПОЧЕСНИЙ БІЛИЙ

Такі картини на вулицях ПАР — звичайне явище для країни.

Едвард Рікардо БРЕТУАЙТ

Ми пропонуємо увазі читачів два матеріали про Південно-Африканську Республіку, написані представниками двох світів — громадянином Республіки Гайяна Едвардом Р. Бретуайтом та поляком Ольгердом Будревичем. Вони в різний час і в різний спосіб побували в цій країні, але враження винесли аналогічні.

Едвард Рікардо Бретуайт, уродженець колишньої Британської Гвіани, — нині незалежна Республіка Гайяна, — вищу освіту здобув у Кембріджському університеті, після чого служив пілотом у британських ВПС, був на педагогічній роботі та в різних доброчинницьких організаціях. Кілька років був головою постійного представництва Гайяни при ООН, послом Гайяни у Венесуелі, працював на відповідальних посадах в ЮНЕСКО.

Перу Е. Р. Бретуайта належить кілька романів і серед них найбільш відомий, перекладений багатьма мовами та екранізований антирасистський роман «До вчителя з любов'ю». Документальний роман «Почесний білий» (1975 р.), уривки з якого друкуються в номері, написаний після двотижневого перебування в цитаделі расизму — Південно-Африканській Республіці.

У Гайані ще дитиною я чув розповіді про страхітливі умови для чорних у вугільних, золотих та алмазних копальнях Південної Африки і про жорстокі утиски, яким піддають їх європейські загарбники. Сотні цих чорних стали жертвами завалів і затоплень, під час яких рятувальні операції проводились лише про людське око: доля загиблих нікого не обходила, робочих рук вистачало.

Чому вони не повстають проти своїх гнобителів, як це неодноразово робили наймити на цукрових плантаціях у Гайані, коли ярмо непосильної праці ставало нестерпним? Молоді і самовпевнені в своєму невіданні, ми ганили південноафриканських чорних за нерішучість і вихвалялися тим, що вчинили б за подібних обставин.

З роками в мене склалося враження, що кожний наступний уряд Південно-Африканської Республіки запроваджує все жорстокіші закони, спрямовані проти чорного населення, яке нібито дедалі покірливіше несе свій хрест. З чорношкірими африканцями я вперше познайомився в Англії, коли був студентом. Хоч ніхто з них не походив з ПАР, вони були докладно поінформовані про тамтешнє життя і захопили мою уяву моторошними розповідями про нелюдське ставлення білих поселенців до корінного чорного населення.

В 1960 році я одержав призначення до секції прав людини Всесвітньої федерації ветеранів війни, штаб-квартира якої містилась у Парижі, і там познайомився з багатьма південноафриканцями, що перебували в еміграції,— здебільшого художниками, письменниками, музикантами. Час від часу в якомусь лівобережному ресторанчику, за кавою, вони, гарячкуючи і перебиваючи один одного, відтворювали для мене реалії південноафриканської дійсності. Я дізнавався, наприклад, що навіть за існування на півдні Сполучених Штатів Америки судів Лінча чорним там жилося набагато вільніше, ніж у ПАР, де аборигенів навіть не враховували при переписі населення, як таких, що не належать до категорії людей. Всі учасники цих бесід, крім мене, на собі відчули, що таке гноблення, і мальована ними картина була справді страхітливою: переді мною поставало суспільство, де чорношкірий завжди був експлуатований і завжди зневажений.

На початку 1965 року я став постійним представником Гайани в ООН і в Нью-Йорку зустрічав чимало південноафриканців — як чорних, так і білих. Білі, а це здебільшого були бізнесмени, урядовці ПАР і туристи, повсюдно наражаючись на неприховану антипатію до свого уряду, незмінно посідали оборонну позицію, наполягаючи на тому, що збоку неможливо збагнути особливих умов Південної Африки. Виняток складали хіба що деякі священики та інші особи ліберальних переконань. Що ж до південноафриканських чорних, то всі мої нові знайомі були борцями проти расизму, втікачами або вічними вигнанцями зі своєї батьківщини, які дбали насамперед про те, щоб позбавити ПАР будь-якої допомоги чи підтримки держав — членів ООН.

В 1966 році Генеральна Асамблея проголосувала за скасування мандату ПАР над Південно-Західною Африкою, нині Намібією, прийнявши на себе всю відповідальність за цю територію. Я брав участь у розробці проекту цієї резолюції, а пізніше був обраний головою Ради ООН у справах Південно-Західної Африки.

Енергійно включився я в боротьбу за фактичне визволення Намібії з-під контролю ПАР, прагнучи, однак, виявити себе передусім безстороннім професіоналом, немовби бажаючи довести, що навіть представники невеликих, далеко не могутніх, найбідніших країн — членів ООН також спроможні вершити справи Об'єднаних Націй.

Деяких чорних емісарів дратувало, що я розглядав їхні скарги підкреслено об'єктивно. Вони, певно, чекали, що я відразу ж переймуся їхніми турботами, не вага-

вчись стану на їхній бік. Якось під час засідання за участю намібійських біженців один із них запально спитав мене:

— Пане посол, на чиєму ви боці?

Багато хто з емісарів радив мені «поїхати туди і побачити на власні очі все» — брутальність і рукоприкладство поліції; безпідставні арешти і ув'язнення без права на легальний захист; судові процеси, що являють собою знущання над правосуддям; чорних, яких раз у раз засуджують до вигнання або страти, яким на підставі «закону» відмовлено у праві голосу, заборонено об'єднуватися в профспілки, виконувати кваліфіковану роботу чи обіймати хоч якоюсь мірою відповідальну посаду.

Владі Південно-Африканської Республіки підкреслено ігнорували нашу Раду. Неодноразові прохання про дозвіл на поїздку до Намібії залишалися без відповіді або беззастережно відкидалися. Якось на засіданні Ради Безпеки ООН я виступив на захист групи намібійських чорних, заарештованих у себе вдома, в Намібії, поліцейськими органами ПАР і засудженими південноафриканським судом за звинуваченням у державній зраді. Члени Ради Безпеки, кожний окремо, обурювались діями расистів, адже ішлося про вторгнення ПАР на територію, котра вже не підпадала під її юрисдикцію. Проте на засіданні не було прийнято ніякої резолюції або спільної декларації, яка б засуджувала Південно-Африканську Республіку. А тих намібійців повісили.

Думка про поїздку до ПАР не залишала мене. Тільки уявити собі — раптом нам, тобто Раді ООН у справах Південно-Західної Африки, дозволять відвідати Намібію!.. Мені і моїм колегам, чорним і білим, доведеться перетнути ПАР. Чи дозволять нам подорожувати разом, спільно харчуватися, зупинятись в одному готелі? Чи підлягатимемо ми сегрегації, якої вимагає південноафриканська політика апартеїду?

Для мене, чорношкірого, було б жорстокою іронією, перебуваючи на території Намібії або ПАР, уникнути репресій і несправедливостей, яких там постійно зазнають інші чорношкірі. Та й ці, інші — як поставились би вони до мене, людини «під захистом»? Як до свого чорного «брата» чи тільки як до представника Об'єднаних Націй, хай і чорношкірого? Я не африканець, не знаю їхніх мов, не розумію як слід їхніх традицій, і тому, певно, буду для них звичайним чужинцем.

На початку 1973 року — на той час я вже не працював при ООН — один із моїх друзів у Гайяні надіслав мені вирізку з південноафриканської «Оффішл газетт». У ній повідомлялося, що віднині в ПАР знято заборону з усіх книг Е. Р. Бретуайта. Я здивувався і тут-таки подзвонив до генерального консула ПАР у Нью-Йорку. Переповів йому свою новину і поцікавився, чи можу розраховувати на візу.

Генеральний консул — сама люб'язність — щодо книг та їх автора був у блаженному невіданні. Ми трохи побалакали, і він висловив думку, що найкращий для мене засіб перевірити, як стоять справи, — це звернутися з проханням про в'їзну візу.

Минуло п'ять місяців, а з Преторії ніякої відповіді, і я вже вирішив, що моє клопотання відхилено, коли раптом — телефонний дзвінок з консульства: мені надано візу! І ось я в літаку, що прямує до Йоганнесбурга.

Мій готель виявився цілком пристойним, у сучасному стилі. Розташований у діловому кварталі, він велично здіймався над багатолюдним перехрестям — якраз напроти парку, оазису зелені серед сталі, скла і бетону. Тільки-но таксі спинилось, як високий і дужий чорношкірий швейцар навстіж прочинив вхідні двері. Він допоміг мені вийти з машини і, широко всміхаючись, привітався, певно, мовою африкаанс, але,

В Південній Африці не припиняються виступи проти політики апартеїду й расизму, корінне населення країни не бажає миритися із своїм принизливим становищем.

помітивши, що я не реагую, негайно перейшов на англійську. Здається, його здивувало, що я збираюсь оселитися в готелі.

За південноафриканськими законами, готель може надавати місця небілим тільки тоді, коли має на це спеціальний дозвіл — свого роду ліцензію, і таких готелів зовсім небагато. До «небілих» належать чорні, азіати та особи змішаної крові — «кольорові». Як не парадоксально, але подібні ліцензії мають лише кращі, першорядні готелі. Звичайно, в небілих громадян ПАР навряд чи стане коштів, та й відваги, щоб оселитися тут. А іноземцям-небілим забезпечують належний статус, оголошуючи їх... «почесними білими». Вперше цим титулом були вшановані бізнесмени-японці, котрі прибули, щоб налагодити ділові зв'язки своїх компаній з південноафриканським ринком. Їх не можна було, подібно до місцевих небілих, піддавати принизливим обмеженням та сегрегації, тому потрібних гостей вирішили «обілити» на той час, доки вони житимуть і працюватимуть у Південній Африці.

Я спустився ліфтом униз і, перетнувши шосе, зайшов у парк. Він був цілком придатним місцем для першого знайомства з країною. Проминувши моріжок, наблизився до двох чоловіків і жінки, що сиділи під деревом. Всі троє чорношкірих мовчки спостерігали за мною.

— Добридечь, — привітався я.

Жодного поруху у відповідь, жодної ознаки доброзичливості. Потім один з чоловіків ледве помітно кивнув і ледь чутно промимрив щось невиразне.

— Я іноземець, гість вашої країни, — провадив я далі, вирішивши не відступати. Однак це повідомлення не додало інтересу до моєї особи. «Тисни далі», — звелів я собі.

— Я здійснив довгу подорож, перш ніж дістався сюди, а проте вільно міг би уявити, що перебуваю в Англії. Такі самі моріжки, такі самі зелені лави. — Я замовк, чекаючи хоч натяку на цікавість.

— Ви з Англії? — недовірливо спитала жінка. Запитання її прозвучало як обвинувачення.

— Я прилетів сюди з Лондона, — пояснив я, — постійно живу тепер у Сполучених Штатах.

— То звідки ж ви? — допитувалася жінка.

— Південна Америка. Гайана. Там я народився.

— Боб Фостер — з Америки, — зауважив один із чоловіків, всміхаючись не мені, а тим, певне, приємним асоціаціям, які викликало в нього це ім'я. — Знаєте його?

— Ні, — відказав я і собі запитав: — Як вам живеться тут?

Вони перезирнулись, і другий чоловік, лисий, з ріденькою борідкою, промовив щось незрозумілою мені мовою. Я мовчав, отож лисий перепитав англійською:

— Ви з Лесото?

Це здивувало мене, бо я вже пояснив, звідки приїхав, і був певний: він знає, що я не уродженець Африки. А може, вони вирішили в такий спосіб поглузувати з мене?

— Ні. Я з Америки. — Північної чи Південної — в даному разі було не так уже й важливо. Жінка промимрила щось зовсім незрозуміле, а лисий сказав: «Нема роботи» і широко розкинув руки, неначе об'єднуючи цим жестом усіх трьох. Вдягнуті вони були охайно — чоловіки в темних костюмах, білих сорочках з розстебнутим коміром і черевиках, присипаних тонким шаром червоного пороху, немов після багатокілометрового шляху. Кругловида, моторна жінка була в простій бавовняній сукні з яскравим візерунком, у легких білих сандаліях.

— Ви працюєте? — запитала вона.

— Так.

— А тепер, отут?

— Тут я відпочиваю. Приїхав погостювати, — відказав я. — А ви живете десь тут поблизу?

Вони перезирнулися і вибухли сміхом; уривчастий і невеселий, він лунав гірко й водночас зверхньо, ніби я бовкнув якусь дурницю.

— Живемо поблизу? — перепитала жінка. — Ні, ми живемо в Соуето.

А лисий з притиском додав:

— Ми всі живемо в Соуето. Щоранку приїздимо сюди в пошуках будь-якої роботи і щовечора повертаємось назад. Тут ми не живемо.

Він різко відвернувся від мене і швидко-швидко заговорив зі своїми супутниками. Вся трійця остаточно втратила до мене інтерес, навіть не зауваживши, коли я став прощатися.

Вузькими тротуарами впевненою ходою крокували білі. Чорні вирізнялися в людському вирі уніформою — посильних, покоївок; сотні років боротьби за існування і покірливості лишили на їх обличчях незгладний слід. Що ховається за непроникними чорними масками людей, яких закон приневолює до найпринизливішої, сказати б, лакейської праці, та ще під невсипущим оком всюдисущої поліції?

Я повернувся до готелю. Ввімкнув радіо. Диктор саме оголосив передачу під назвою «Ані, діставай рушницю». Я вже вирішив переключити станцію, гадаючи, що це якась стара оперетка, коли почув, що йдеться про щотижневий випуск програми, присвяченої озброєнню хатніх господарок. Мов зачарований, слухав я рекомендації щодо придбання і догляду за вогнепальною зброєю та різного роду боєприпасами.

Мета передачі не викликала сумніву. Ворог, проти якого радіо застерігало своїх слухачів, «вони», в яких Ані вчилася влучати зі своєї рушниці і повільно спускати курок, звісно, були чорні — ті самі чорношкірі, які готували для Ані обід, доглядали її дітей, прибирали її будинок, прали й прасували її одяг, підстригали траву на її газонах, були на побігеньках в її чоловіка і взагалі були тим підмурком, на якому грунтувалося безтурботне життя її родини.

Наступного дня я зателефонував до інформаційного бюро. Повідомив про своє прибуття до Йоганнесбурга і запитав, які формальності маю відбути, щоб виконати своє завдання — ознайомитись із життям чорних. Мені люб'язно пояснили, що інформаційні бюро в будь-якому місті з радістю нададуть мені першу-ліпшу послугу. Ніяких формальностей не треба, крім тих випадків, коли я зажадаю відвідати чорні передмістя. Щоб потрапити туди, потрібна спеціальна поліцейська перепустка — певна гарантія моєї ж власної безпеки: рівень злочинності в цих «анклавах» надто високий. Я подякував співробітникові бюро і висловив побажання відвідати Соуето, найбільше з поселень для чорних, адміністративно підпорядкованих Йоганнесбургу. Мені відразу ж дали гіда — яскраву блондинку з числа співробітників бюро, запевнивши, що дівчина досконало знає Соуето і готова відповісти на будь-яке моє запитання. Отож білий гід у чорному поселенні, де жодний білий не мешкає, ба, навіть не має права мешкати? Що вона може насправді знати? Втім, поживемо — побачимо.

Соуето розташоване в природній улоговині площею близько тридцяти чотирьох квадратних миль, за п'ятнадцять миль від міської смуги — досить далеко, щоб не шокувати білих своєю потворністю і щоб убезпечити їх від вибухів насильства, які нерідко там спалахують. До селища веде лише одна дорога — широка, з твердим покриттям, яку легко контролювати і блокувати в разі потреби.

— Яка чисельність населення Соуето? — запитав я в гіда, коли ми зробили коротеньку зупинку на пагорку, звідки добре було видно низькі, поставлені впритул білі будиночки-коробки, їхні дахи тьмяно виблискували під палючим сонцем, нагадуючи скупчення кладовищ між Манхеттеном та аеропортом Ла-Гуардіа в Нью-Йорку.

— Близько шести тисяч.

Цифра була в неї напоготові. Але ж мені неодноразово доводилось чути, що чорні в Південно-Африканській Республіці не мають права голосу і не включаються до офіційного перепису населення...

На в'їзді до Соуето сучасне шосе перетворилося на вибоїстий шлях. У глибоких баюрах стояла вода — слід недавніх дощів. Нарешті перед нами постали шеренги чотирикімнатних будиночків із збірних бетонних блоків; сусідні будиночки відокремлювались один від одного лише вузькими трав'янистими стежками, на яких подекуди росли убогі дерева та колючий чагарник. Впадали в око дахи — бетонні або з рифленого оцинкованого заліза.

— А як же там усередині? — поцікавився я. — У таку спеку там має бути нестерпно.

— Анітрохи, — заперечила гід. — Будинки спроектовано так, щоб улітку зберігалась прохолода, а взимку — тепло.

— В який спосіб цього досягнуто?

Дівчина знизала плечима, мовляв, це вже будівельна специфіка.

— Чи були ви хоч раз у такому помешканні?

— Ні, але я розмовляла з будівельниками.

Біля одного з будиночків ми зупинились. Я не виявив жодних слідів електричної проводки та вивідного колектора каналізаційної системи. Пояснення не забарилося.

— До більшості будинків електрику підведено, — сказала гід. — Деякі ж дав-

Примусове виселення чорного населення з насиджених місць до бантустанів

ніші будинки, подібні до цього, будуть електрифіковані пізніше. Цей район — найстаріший у Соуето. Зверніть увагу хоч би на бетонні дахи. Тутешні мешканці звуть їх сплячими слонами. Новітні будиночки — зовсім інша річ: вони мають і електрику, і водогін. А жителі старих районів користуються вуличними водорозбірними колонками.

Років з десять-п'ятнадцять тому, продовжувала мій екскурсовод, Соуето являв собою суцільні нетрі, отож уряд, турбуючись про добробут населення, заходився здійснювати грандіозний план поліпшення житлових умов. Час од часу цей план удосконалюється. Та, звісно, потреби в житлі випереджають темпи будівництва. Помешкання тут можна придбати або заорендувати. Покупець сплачує лише вартість будинку, а не землі. В чорних поселеннях землю можна лише орендувати. Термін такої оренди не більший за тридцять п'ять років, і за рішенням властей угода може бути будь-коли розірвана. Якщо чорному орендареві відмовлено в продовженні строку оренди, така відмова не підлягає оскарженню.

Будинок здається в оренду родині в складі чоловіка, дружини та трьох-чотирьох дітлахів — так званій «офіційній» сім'ї. Оскільки житлом тут забезпечено менше 60 процентів населення, широко практикується і всіляко заохочується піднайняння. Основний наймач, проте, мало що виграє від цього, бо піднаймачі платять не йому, «офіційному» орендареві, а землевласнику — місту Йоганнесбургу. В Соуето навряд чи знайдеться будинок, де б не було піднаймачів, тож для міста це досить істотне джерело прибутку понад офіційну суму орендної плати.

Я виявив бажання відвідати якийсь із будиночків, та гід лише всміхнулась у відповідь. Вона явно уникала навіть наближатися до будинків, не кажучи вже про те, щоб вступити в розмову з кимось із тутешніх мешканців.

Досить просторим шляхом з гудронним покриттям ми під'їхали до єдиного в Соуето ремісничого училища. Щороку двісті юнаків, яких відбирають з понад тисячі кандидатів, що здали відповідний екзамен, навчаються тут азам професії слюсаря, водопровідчика, електромонтера, муляра або теслі.

Директором училища виявився англієць, що вже давно живе в Південній Африці. Як і більшість шкільних директорів, він розпочав бесіду зі скарг на гостру нестачу основного обладнання, матеріалів, навчальних посібників, яка, проте, не завадила учням домогтись великих успіхів у навчанні. Деякі креслення та моделі, виконані учнями, вигідно відрізнялись від аналогічних робіт, які я бачив у чудово обладнаних класах лондонських та нью-йоркських училищ.

Коли б цим юнакам надати можливість продовжити навчання, зауважив директор, вони стали б неабиякими фахівцями. Натомість вони стають жертвами законів про так зване «резервування робочих місць», за якими усі вільні посади, що вимагають кваліфікованої робочої сили, резервуються для білих. На чорних учнів, сповнених під час навчання надій і ентузіазму, чекає безпросвітне майбутнє. В кращому разі вони, одержуючи копійки, працюють помічниками менш кваліфікованих білих робітників.

А втім, нинішній будівельний бум змусив деяких підприємців на свій страх і риск залучати чорних до кваліфікованої праці, незважаючи на різного роду кари та штрафи, до яких це може спричинитися. Більше того, такі штрафи навіть наперед включаються до кошторису будівництва. Директор висловив надію, що під тиском суспільної потреби в житловому будівництві та розвитку індустрії цим горезвісним законам буде покладено край.

Продовжуючи знайомство, ми опинились у, так би мовити, елітарному районі Соуето з охайними будиночками, підстриженими газонами, дбайливо доглянутими садками. Тут мешкають «чорні вершки» місцевої громади — терапевт, дантист, бакалійник, оператор бензоколонки. Починав кожний з придбання стандартного будиночка, а потім прибудовував до нього кімнати і веранди — хто скільки міг. Водогін, каналізацію, електрику та всі інші вигоди вони мусили влаштовувати своїм коштом. І все це на хиткому фундаменті оренди земельної ділянки, яку власті можуть будь-коли розірвати.

Тим часом, гід, пообіцявши мені великий сюрприз, скерувала машину до будинку Ради банту. І справді ця, оточена чепурним моріжком цілком сучасна будівля з червоної цегли була для нас несподіванкою. Широкими дерев'яними сходами ми зійшли нагору й опинилися перед дерев'яними різьбленими дверима. Швейцар в уніформі пропустив нас усередину і поспішив на пошуки секретаря Ради. Мій гід гордовито показала мені зал засідань Ради, оздоблений деревом і прикрашений килимами, а також трохи менші кімнати — кабінети голови та секретаря Ради. Вона пояснила, що Рада, в основному, складається з осіб, котрі належать до ділової верхівки Соуето. Вона здійснює нагляд за охороною здоров'я, освітою та соціальним забезпеченням у Соуето і дає рекомендації білій міській Раді Йоганнесбурга, котра вже й вирішує схвалювати чи не схвалювати ту чи іншу рекомендацію.

З'явився секретар і, широко всміхаючись, запропонував мені ставити йому запитання. (Над усе секретар прагнув справити гарне враження на гіда, котра, як було йому відомо, перебуває на урядовій службі.)

— Наскільки незалежна ваша Рада в управлінні справами Соуето? — запитав я.

— Бачте, — він кинув нервовий погляд на гіда, — ми діємо цілком самостійно. Ми знаходимося тут, на місці, знаємо потреби Соуето, і наші рекомендації, звісно, підтримуються. — Кажучи це, він увесь час ствердно хитав головою.

— Чи належить до функції Ради збирання платні за оренду будинків?

— Так.

— Чи не розповісте ви мені докладніше про піднайом?

— Бачте, це суто внутрішні справи Ради, і я не маю повноважень їх обговорювати.

— Як я зрозумів, ви здійснюєте нагляд за школами.

— Так.

— Я щойно бачив вашу середню школу. Зовні вона...

— Всі школи зараз на різдвяних канікулах, — перепинив він мене.

— Це мені відомо. Але чи не могли б ви...

— Про школи вам краще побалакати з головою шкільного комітету. — Він знову перепинив мене, не давши сформулювати питання, і при цьому не зводив очей з моєї блондинки, мовби запевняючи її, що не скаже й не зробить нічого, що суперечило б офіційній політиці.

Несподівано звідкілясь виринув лисий меткий дідок, трохи більше п'яти футів на зріст. Коли нас відрекомендували один одному, він щиро здивувався.

— А я гадав, ви поліцай у цивільному,— мовив він, улесливо всміхаючись, — мені саме потрібна нова перепустка, тож я вирішив звернутися до вас по допомогу.

— У вашому віці — навіщо вам перепустка? — спитав я.

— Кожній чорній людині необхідна перепустка, — відказав він, і обличчя його відразу посерйознішало. — Я член цієї Ради. Я мешкаю і працюю тут, у Соуето. Майже все життя. Тепер мені сімдесят, але без перепустки я ніщо. — Втупивши в мого гіда похмурий погляд сльозавих очей, він вів далі: — Чорні ж бо не люди, і тому їм необхідні перепустки на право перебувати серед людей. А ви, власне, хто?

— Я приїхав здалека. У вашій країні вперше, а ця дама — мій гід у поїздці по Соуето.

— Гід? — він розлютився. — Хіба спроможний бути гідом по Соуето той, хто Соуето не знає? В Соуето мешкають чорні. Самі тільки чорні. Їх примушують жити в Соуето. Вони знають, що таке Соуето. Сюди приходить білий і командує нам: «Роби! Принеси! Живи! Вмирай! Покажи свою перепустку!» От і все, що знає біла людина про Соуето. Через Соуето проїжджають автобуси з білими туристами, яким гід вихваляє життя банту.

Здавалося, старого зовсім не обходить, який ефект можуть справити його слова. Секретар Ради нервово облизував губи, збираючись втрутитися, та дід і далі правив своєї.

— Ви хочете побачити Соуето — приходьте до нас, — сказав він мені на прощання. — Приходьте як брат. Нам доконче потрібно стрічатися з далекими братами. Коли ви вже зважились на таку довгу путь, то не посилайтеся на брак часу.

Я почувався присоромленим, проте мене тішила його доброзичливість, і я пообіцяв, що знайду час приїхати до них. За будь-яких обставин.

Коли я розповів про цю поїздку знайомому чорному поетові, той, почувши про блондинку, довго реготав, а по тому висловив думку, що з боку інформаційного бюро це був спеціальний прийом з метою запобігти моїм контактам з мешканцями Соуето. Він сам зголосився відвезти мене туди або до іншого подібного поселення, щоб я міг побачити справжнє життя і порозмовляти з чорношкірими. Мої побоювання відносно перепустки, він одразу ж відкинув: хто, скажіть будь-ласка, в цьому розбереться? Чорний перебуватиме в поселенні для чорних, а хіба вони не твердять, що ми на один кшталт?

У призначений день ми зустрілися біля готелю і поїхали до Александри, розташованої в шести милях од Йоганнесбурга в напрямі, протилежному Соуето. Ми проїжджали повз чудові околиці міста — чисті, широкі вулиці, рівненькі газони, відгороджені живоплотом вілли з обов'язковими плавальними басейнами, що виблискували блакиттю підфарбованої води. І, звичайно ж, уздовж усієї траси були автобусні зупинки — окремо для чорних і для білих.

Моїм першим враженням від Александри було: смітник. Всюди купи покидьків, начебто сміття ніколи не вивозилося звідси. Замість вулиць — захаращені сміттям стежки, протоптані в заростях бур'яну. Замість будинків — жалюгідні руїни, залатані

жерстю, картоном чи пластиком, та ще якісь бляшані хижки, що правлять за житло найнужденнішим. Серед цього запустіння височать два будинки з червоної цегли, поверхів на десять-дванадцять, споруджені в суворому функціональному стилі.

Тутешні «хмарочоси» — то гуртожитки, призначені для дешевої робочої сили, якої конче потребують численні промислові підприємства Йоганнесбурга. Гуртожитки нагадують вулик: крихітні кімнати-чарунки ущерть напхані різноманітним людом. В обох будинках туалети і крани з холодною водою містяться лише в центральному блоці.

Більшість чорних робітників Йоганнесбурга та його околиць — це молоді люди, котрі народились у таких гетто, як Соуето чи Александра; решта — вихідці з різних бантустанів, як-от Трансвааль, Транскей, Зулуленд та інші, або іммігранти з Родезії, Ботсвани, Лесото, Свазіленду... Приїжджим робітникам не дозволяється брати з собою дружин, і з родинами своїми вони бачаться тільки раз на рік, на різдво, коли одержують короткочасну відпустку.

— То якої ви думки про це? — спитав мій супутник, показуючи на гуртожиток. — Єдина перевага цих будинків — електрика і водогін. Вони ніколи не оселили б у таких нічліжках білих.

— Чи не можна туди зайти?

— Навряд. Тутешні мешканці не полюбляють чужинців. Можна хіба що з вулиці зазирнути в якусь кімнату. Майже всі шибки нижнього поверху повибивані, і ніхто не поспішає засклити вікна.

Я ухилився від цієї пропозиції, щоб не муляти людям очі, та мій приятель все ж підвів мене до ближчого будинку, оточеного бур'янами і миршавими деревцями.

— Це жіночий, — оголосив він. — Перший поверх незаселений — самі розумієте, чому. До того ж більшість жінок мешкають тут недовго, поки знайдуть місце хатньої робітниці — тоді дозволяється жити в домі хазяїв.

Я зазирнув в одне з розбитих вікон. У вузькій похмурій кімнатці стояла низька

Корінне населення ПАР має спеціальні посвідчення особи — кілька десятків сторінок обмежень і заборон.

розкладушка з тонким матрацом та рахітичний дерев'яний стіл — от і все умеблювання.

— Щодо чоловічого гуртожитку, то він завжди переповнений та ще й довжелезний «хвіст» на черзі...

— Як же вони влаштовуються?

— Вас це справді цікавить?

Він потяг мене крізь бур'яни, повз гори сміття і вигрібну яму, поблизу якої стояла водорозбірна колонка. Ми зайшли до якоїсь напівзруйнованої халабуди, і перед моїми очима постала картина «звичайних злиднів». На вулиці яскраво світило сонце, а тут панував морок: єдине віконце було щільно зашторено мішковиною. Блимав каганець. І при його непевному світлі підстаркуватий чоловік щось їв руками з казанка. Сидячи на краю розкладушки — однієї з трьох, що стояли вздовж стін, він пояснив нам, що мешкають вони тут ушістьох і сплять по двоє на кожній розкладушці. Коли я призвичаївся до темряви, то помітив, що на іншій розкладушці лежить ще хтось, явно тішачись щасливою нагодою побути самому. Ні електрики, ні водогону, ні каналізації, жодної можливості усамітнитись, існування без повітря і сонячного світла.

— Невже ці люди не протестують? — вихопилося в мене.

— Які там протести! В цій країні ви або працюєте, або подихаєте від голоду. Якщо у вас є робота, ви прагнете за всяку ціну її зберегти. Протести? Страйки? Та вас відразу ж запроторять за грати! Адже йдеться про чорних.

«Ми вітаємо еволюцію, але ми проти революції» — цей урядовий лозунг мені вже доводилося чути в ПАР. Невже можновладці не усвідомлюють, що саме в таких умовах виношуються і народжуються революції?

Я відчував, що в глибині душі мій приятель задоволений враженням, яке справила на мене Александра, і тим, як поквапно обминав я звалища покидьків на своєму шляху. Вже посутеніло. Біля халуп сиділи, неголосно перемовляючись, люди, хтось наспівував, хтось куняв. Потворні умови існування, здавалося, нікого не бентежили.

— Дещо відрізняється від вашої поїздки в Соуето, чи не так? — зауважив мій добровільний гід і додав: — Сюди інформаційне бюро ніколи не привозить туристів.

В Александрі на мене також чекав «сюрприз».

Вузькою стежкою, схожою на рівчак, товариш вивів мене за селище, на вільний простір, де бовваніли рештки зруйнованих і напівзруйнованих будівель. Біля одного з таких колишніх будинків, серед картонних ящиків і паперових мішків з лахміттям сиділа жінка. Тут мій супутник спинився.

— Погляньте на неї, приятелю. Вона вже надто стара, щоб порядкувати в хаті білого або доглядати його дітей, тому вона зосталась без місця, така ж непотрібна, як і ці смердючі покидьки довкола. В неї нема чим заплатити навіть за зруйновану халабуду, отож її викинули геть. Зверніть увагу!

Він показав на важкий замок, що замикав покошені двері хатини. Байдужа до всього, стара сиділа відчужено, занурена в свої думки, її посічене зморшками обличчя не відбивало ніяких почуттів, опріч цілковитої покірливості долі.

— Що з нею буде? — спитав я.

— Коли їй пощастить, вона скоро помре, — гірко промовив він. — Може, хтось дасть їй притулок на ніч. Але ж тут чимало таких...

Наступного тижня я зустрівся з молодим індійцем, якого щойно випустили з тюрми для політичних в'язнів на острові Роббен — тієї самої тюрми, де вже багато років знемагає Нельсон Мандела[1]. На цьому острові, розташованому десь за сім миль від Кейптауна, перебуває кілька сот небілих противників режиму, засуджених до

[1] Нельсон Мандела — видатний діяч партії Африканський національний конгрес Південної Африки, що діє нелегально.

«Тільки для білих». Такий напис ви зустрінете на вокзалі, стадіоні, автобусній зупинці. Проте вражає він хіба що туристів...

ув'язнення строком від одного до двадцяти і більше років. Я прагнув дізнатися з першоджерела про тамтешні умови життя.

Індієць брав активну участь у виданні та поширенні листівок, що викривають расистську політику уряду. Його схопили, судили за горезвісним законом про боротьбу з комунізмом і ув'язнили на десять років без права апеляції. Тепер, вже після звільнення, цей молодик перебував під домашнім арештом, і йому, зокрема, було заборонено приймати відвідувачів. Отож ми насамперед домовились, що коли б наскочили агенти поліції або служби безпеки, я поясню, ніби завітав до його брата, який мешкає в цьому ж будинку.

Індієць бурхливо привітав мене — головним чином тому, що я приїхав з Гайани — країни доктора Чедді Джагана [1], яким він захоплювався за рішучу антибританську позицію в період боротьби за незалежність. Він знав, що я перебуваю в Йоганнесбургу, і прагнув «відкрити мені очі». Він послався при цьому на недавні візити відомих негритянських спортсменів — тенісиста Артура Еша і боксера Боба Фостера, котрі, мовляв, зіграли на руку властям ПАР. Адже будь-який чорний, що приїздить до Південної Африки з-за кордону, вже самим цим фактом, мовляв, визнає пануючу тут систему. Власті навмисно запрошують видатних чорних, насамперед з Америки. Боб Фостер,— сказав мій співбесідник,— саме те, що їм потрібно.

— Фостер заявив, ніби йому так сподобалась наша країна, що він цілком серйозно обмірковує питання про купівлю тут будинку, — всміхнувся він. — Бідолаха Боб навіть не второпав, що якби він жив тут, його негайно викинули б з «люкса», де, до речі, і ви зупинились, до чорного гетто на зразок Александри.

Колишній в'язень з острова Роббен глянув на мене так, немов частку Фостерової провини поділяю і я.

— У мене не було вибору, — пояснив я. — Я не мав права оселитися в жодному з готелів, які належать чорним, індійцям або кольоровим.

— Гаразд, гаразд. Але все одно такі люди, як ви, Фостер або Еш, відкидають нашу боротьбу на десятки років назад.

Нарешті я усвідомив: він запросив мене для того, щоб засудити мій приїзд до ПАР! А господар продовжував:

— Ваші книжки були тут заборонені. Ваш фільм заборонений для чорних навіть тепер, а якийсь час тому його не мали змоги переглянути й білі. І попри все це наші африканери дали вам візу. Поміркуйте, друже! Невже не можете збагнути, що вони мають намір використати вас у своїх цілях?

— Хай планують все, що їм заманеться, але мене це не обходить. Мені дали візу — чудово! Та ніхто не може контролювати моїх думок з приводу всього, що я бачу, чую і відчуваю.— І я додав у запалі: — Навіть ви.

Він засміявся і поплескав мене по плечу.

---

[1] Чедді Джаган — державний і політичний діяч Гайяни, лідер Народної прогресивної партії, що в 50-і роки очолила боротьбу населення Британської Гвіани проти колоніалізму.

— Ви справді так вважаєте? На той час, коли ці сучі сини розпрощаються з вами, ви вже танцюватимете під їхню дудку, навіть не усвідомлюючи цього. Ви повернетесь до Штатів і розповідатимете, яку свободу пересування вам було надано. Ніякого нагляду! — Навіщо вигадувати, ніби ПАР — поліцейська держава! Приголубивши вас, вони запевнятимуть, що для освічених чорних тут немає жодних проблем. А ледачих банту слід коліном під зад заганяти в гетто, на краще вони не заслуговують. При цьому лишиться за кадром той факт, що банту позбавлені громадянських прав, не мають змоги вчитись і нарівні з білими змагатися за робоче місце і за нормальні умови праці. Я прошу вас тільки про одне: поміркуйте. Я чорний, і ви чорний. Я випустив кілька листівок, про які ніхто за межами цього міста так і не дізнався, і вони запроторили мене до в'язниці. Ви написали книжки, які прочитали мільйони. Книжки, що викривають саму сутність їхньої політики.. І раптом вони скасовують заборону та ще й впускають сюди крамольного автора. Чи не ліберальне суспільство! Друже мій, та вони використали вас у своїх інтересах, перш ніж ви увійшли до літака.

Логіка його міркувань переконала мене. Адже на візу я чекав п'ять місяців... Я почав прощатися, пославшись на справи.

— Либонь, званий обід, га? З вашими білими друзями? — він гмукнув.

— Можливо! — сухо відповів я. Індієць вмів-таки дошкулити до живого.

— Отож, приятелю, ви твердите про свою незалежність, але послухайте мене ще хвильку. Вони завжди так роблять, і серед наших також. Навіть там, на острові. Навіть там, де, здавалося б, всі — брати, засуджені по одній статті, товариші в боротьбі проти фашистських покидьків,— їм вдалося сіяти розбрат. Випробуваний рецепт колонізаторів: поділяй і пануй. ...Чорт забирай, я навіть не можу провести вас до виходу. Ніколи не знаєш наперед, хто там чергує. Якщо побачать, що я з вами розмовляю, мене негайно заберуть. Веселе життя, чи не так? Ви, іноземець, можете їздити в Південно-Африканській Республіці, куди заманеться. А я, уроджене цієї країни, позбавлений права навіть вийти за поріг. На добраніч, друже.

Слова влучили в ціль. І справді, я вже й сам із подивом відзначав, що ніхто не обмежує і не контролює моїх пересувань. Хіба я не їздив до Суето та Александри? Не вдавалося тільки встановити контакт з провідними представниками чорних південноафриканців. Інформаційне бюро обіцяло мені організувати зустріч з ними, але чомусь щоразу в останню хвилину справа кінчалась вибаченнями.

Останні події, що завдали мені болю і прикрості, змусили замислитись. Я — чорношкірий, я прибув до цієї країни як гість, і хоч я цілком солідарний з місцевими чорними, але фактично не маю змоги спілкуватися з ними, не наражаючись при цьому на принизливі підозри з їхнього боку. Все побачене і почуте в ПАР лише зміцнювало це почуття солідарності, бо я дедалі виразніше усвідомлював, що мене рятує від такої самої долі тільки моє іноземне громадянство. Намагаючись якомога більше дізнатись про чорношкірих від них самих, я настирливо шукав співбесідників... В інших африканських країнах чорна шкіра правила мені за своєрідну перепустку до сердець місцевих жителів. Тут усе було навпаки. Що ж, лишається виявляти терпіння. Зрештою, південноафриканська дійсність перевершила найпохмуріші мої припущення.

Вулицею Елоф — мені назустріч — біг негр. Він біг бруківкою біля самісінького тротуару, поміж потоком людей і потоком машин. Ніхто його начебто не переслідував, і взагалі ніякого занепокоєння цей чоловік у мене не викликав. Та ось шлях йому перепинили двоє білих. Вони щось кричали на африкаанс, а негр повторював, мов заклинання: «Ні, ні, баас». Білі заходились бити його руками й ногами.

Швидко зібрався натовп. Із розмов я зрозумів, що чоловіки, які схопили негра, зовсім не гналися за ним, вони навіть уявлення не мали, чому він біг. Хтось викли-

кав поліцію, і та не забарилась прибути і прийняти від двох цивільних естафету мордування затриманого бідолахи. Один з поліцаїв, червонопикий здоровань, замість привітання дав йому дзвінкого ляпаса і буквально прогарчав щось на африкаанс. Хтось неподалік од мене попрохав поліцая по-англійському, щоб той припинив бити заарештованого. У відповідь поліцай порадив перехожому заткнути пельку, якщо не хоче піти разом з ними і відповідати «за перешкоду належному здійсненню правосуддя».

— Боже, і це зветься правосуддям? — вихопилось у мене. Здоровань-поліцай люто позирнув на мене. Я почував себе жалюгідним і безпомічним чужинцем, який не може нічим зарадити жертві цієї розправи.

Перехожі жваво обговорювали вуличну пригоду, дехто обурювався, але більшість стала на бік тих двох. Лунала дика суміш англійської та африкаанс — це лаялися білі. Зупинилися кілька чорних, вони лише мовчки слухали і спостерігали, тримаючись на відстані.

Мені довелось розмовляти і з білими студентами, членами Національної спілки південноафриканських студентів, і я зрозумів, що вони теж залякані. Тут усі — і білі, і чорні — почувають себе безпорадними перед властями. І все ж прокльовуються паростки протесту. А головне: казан, в якому кипить гнів чорних південноафриканців, не може не вибухнути. Уряд, тримаючи кругову оборону, відповідає насильством на будь-яку спробу змінити існуючий лад. Влаєті готові до конфронтації. Судячи з нагромаджених ними арсеналів зброї, з їхньої нетерпимості та агресивності; вони, здається, навіть прагнуть її. Все вказує на те, що сутичка неминуча...

З англійської переклав
Вадим ХАЗІН

Ольгерд БУДРЕВИЧ — відомий польський журналіст-міжнародник. В його короткому нарисі «Ніч в Йоганнесбурзі» (липень 1978 р.) читач знайде найсвіжіші штрихи, які доповнюють картину п'ятирічної давності, змальовану Е. Р. Бретуайтом.

Ніч, як ніч — хіба що місяць та зірки розташовані на небосхилі інакше, ніж у нас, навіть мерехтять інакше. Навколо шумить-гуде півторамільйонне місто, «побудоване на золоті», як сповіщає рекламний проспект, вручений мені годину тому. Крізь вікна видно силуети далеких хмарочосів, полчища автомашин на автостраді.

На жаль, вихід з аеропортівського готелю, де мені дозволено перебути цю ніч, веде тільки до залу для від'їжджаючих пасажирів, а вікна — з подвійними товстими шибками — взагалі не прочиняються. Телефон на столику мовчить — подзвонити в місто неможливо.

В'язниця-люкс для тих, хто позбавлений права помилуватися «краєвидами, від неповторної краси яких захоплює дух» (рекламний проспект), з тієї простої причини, що не має візи. Власті ПАР вже двічі відмовляли мені у дозволі на в'їзд, а моє бажання хоча б на вечір і ніч залишити аеропорт викликало в урядовця відповідної служби нестримний напад реготу.

З транзитними пасажирами Йоганнесбург не надто панькається. Після ретельного контролю сортують залежно від кольору шкіри й державної приналежності і піддають кожного точно визначеній порції знущання.

Це місто, одне з найбільших в Африці, являє собою — поряд із Дар-ес-Саламом, Кіншасою та Лусакою — важливий вузол повітряного сполучення на південь од екватора. Обминути його під час поїздки за маршрутом Замбія — Ботсвана — Мозамбік — Маврікій — Мадагаскар (а саме такою була моя подорож) надзвичайно важко і вельми невигідно.

Мені вже двічі під час цього журналістського турне по Африці доводилось приземлятися в аеропорту ПАР, і ось тепер маю перебути ніч на негостинній землі африканерів. Певно, щось схоже відчували люди, котрі напередодні останньої світової війни проїжджали через Берлін...

Аеропорт «Ян Шмуц» (названий так на честь бурського фельдмаршала, який пізніше двічі був прем'єр-міністром Південно-Африканського Союзу) — великий і досить сучасний, начищений до блиску і ретельно подезинфікований. Кожного новоприбулого вже на порозі просвічують і прискіпливо оглядають, кожний відчуває на собі недоброзичливі погляди озброєних до зубів поліцаїв, обмундированих на англійський лад у безрукавки й короткі штанці. Дехто виглядає в такому вбранні просто карикатурно. Череваті і товстозаді, з похмурими й агресивними обличчями, подібні екземпляри (а таких я бачив, напевно, не менше половини) могли б правити за цінний матеріал для антропологів.

Транзитний пасажир, навіть коли його впускають у приміщення аеропорту на одну-однісіньку годину, мусить заповнити довжелезну анкету і постати з нею перед очі урядовця імміграційної служби. І тільки відповівши на всі його усні запитання, пасажир одержує папірця з номером та штемпелем на право перебувати в транзитному залі і виконувати формальності, пов'язані з продовженням польоту.

Я прилетів з Габороне, столиці Ботсвани, прямуючи до Мапуту — столиці Мозамбіку. Веснянкувата нахабна панночка біля стойки південноафриканських авіаліній з неприхованою гидливістю взяла до рук купку квитків польського агентства «ЛОТ». Я зачекав, поки вона скаже, що «в нашій країні їх не визнають», а тоді простягнув їй квитки західнонімецької «Люфтганзи», щойно отримані в обмін на польські купони. Формальності виконувалися під акомпанемент зауважень на зразок: «один клієнт, а скільки часу забирає» та «і чого б це їм до нас їхати?..»

Під час малоприємного спілкування з веснянкуватою панночкою я спостерігав, як оформляють квитки за сусідньою стійкою. Там клієнт був чорношкірий, й інша дівиця — цього разу без веснянок — обслуговувала його з демонстративною, винятковою брутальністю. Бути чорношкірим у ПАР, безумовно, ще гірше, ніж з'являтися тут з паспортом соціалістичної країни.

Ніч у Йоганнесбурзі. Позбавлений права відвідати місто, я можу, проте, кинути око на ПАР крізь шпальти місцевих газет. Пресою мене забезпечив симпатичний грек-кіоскер із залу для транзитних пасажирів. Коли виявилося, що в нього лишились видання тільки мовою африкаанс («завжди лишаються, а от англійською мовою не вистачає»), він вийшов до головного залу аеропорту і приніс мені комплект газет.

«Ренд дейлі мейл» друкувала серію ювілейних матеріалів з нагоди 30-річчя перебування при владі націоналістичної партії — партії расистів, причому чимало поживи для роздумів дає вже саме запитання, винесене в заголовок: «Чи забезпечив апартеїд свободу й безпеку африканерів?» Відповіді наводяться різні, подеколи в них бринять нотки сумнівів і тривоги.

«Сітізен» схвалює інтервенцію в заїрській провінції Шаба і пропонує використовувати військовий потенціал ПАР, щоб «навести лад в Африці». І додає: «Антикомуністична Південна Африка могла б відіграти ключову, а може, навіть вирішальну роль».

Тут-таки вміщено цікаву інформацію: в офіційних документах термін «банту» віднині буде замінений на «чорний». Не буде, отже, тепер бантустанів — натомість будуть «чорностани».

В усіх газетах можна прочитати повідомлення про справжні або вигадані поступки властей чорношкірим жителям ПАР: для них, мовляв, стають приступними широкоекранні кінотеатри, спортивні клуби, деякі школи. Чимало в газетах глузувань з приводу маріонеткової «держави» Транскей, прем'єр-міністр якої Кайзер Матанзіма розірвав дипломатичні стосунки з Республікою («кусає руку, що годує його»). Прогнозується утворення нових «держав» для чорної більшості — перша на черзі «держава» Цискей. І поряд: кількість чорних учнів середніх шкіл у Соуето зменшилася наполовину.

«Старт» глузує з допомоги, яку надають міжнародні організації біженцям з Родезії

На сон грядущий я перегорнув «Саус-Ефрікен дайджест» — офіційний бюлетень міністерства інформації. Він дістався мені ввечері від випадкового знайомого — превеселого пана з «Англо-Америкен корпорейшн», найбільшого південноафриканського золото-діаманто-уранового підприємства. З цим паном у нас відбулась корисна бесіда про двоїсту політику західних держав на півдні Африки — бойкот і водночас тісне співробітництво. Втім, це вже окрема тема.

Так от, «Дайджест» погрожувала Анголі черговою агресією, обговорювала торговельні взаємини з Великобританією і цитувала нового британського генерального консула в Йоганнесбурзі Алана Тіченера: «Я зроблю все, щоб ділові стосунки між бізнесменами ПАР та експортерами з Великобританії стали ще тіснішими». Бюлетень навів також слова Ернеста Булле, чорного родезійського міністра фінансів, торгівлі і промисловості, про те, що «уряд африканської більшості, який буде сформовано на базі нинішнього перехідного уряду, прагнутиме зберегти економічні зв'язки з ПАР». І ще — фрагмент з інтерв'ю Форстера для телебачення: «Ніколи в ПАР не буде уряду чорної більшості».

Сни цієї ночі я мав неспокійні: наринули картини війни, окупації, полювання на людей. Серед ночі я раптом виразно усвідомив, що чистокровних європейців у Південній Африці лише сім процентів, а для них зарезервовано вісімдесят сім процентів території країни!

Вранці я намагався подзвонити, щоб мені принесли сніданок. Ніхто на мій дзвінок не відгукнувся, а згодом я прочитав на дверях, що ніяких послуг у цих в'язничноготельних закладах не передбачено.

В автобусі, що віз мене до літака, біля водія (звичайно, чорного, як і вся обслуга в аеропорту) стояло троє дебелих поліцаїв, похмуро розглядаючи пасажирів. Ця ніч, перебута в Йоганнесбурзі, подумав я, була подібна до вилазки за лінію фронту.

Зупинка в Південно-Африканській Республіці була для мене, безперечно, тільки епізодом. Та хоч вона й не принесла бажаного обсягу вражень, все ж до деякої міри дала змогу відчути атмосферу, яка панує на півдні континенту, де біла меншість ще й досі тішить себе облудною ілюзією, повторюючи за Юлієм Цезарем: «Африко, я тримаюсь міцно!».

«ПЕРСПЕКТИВИ», Варшава.

МУХАММЕД САДДИК РУХІ—

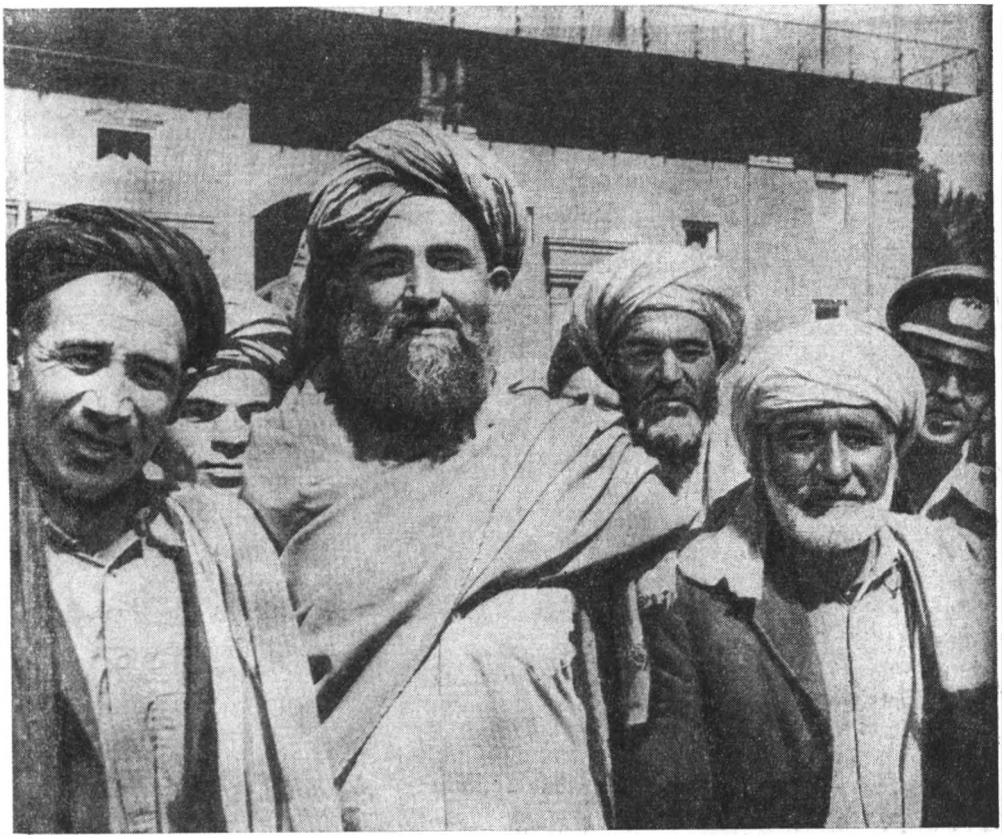
«У НАС ПОПЕРЕДУ БАГАТО РОБОТИ»

Гість нашої редакції Мухаммед Саддик Рухі — член академії Афганістану «Пашто толіна», літературознавець, автор ряду книжок та численних статей — прибув до Києва з Ташкента, де брав участь у зустрічі письменник Азії й Африки, присвяченій 20-річчю Ташкентської конференції 1958 р. Ми попросили афганського гостя, свідка революційних подій 27 квітня 1978 року, розповісти про себе і свою країну.

Як була сприйнята в Афганістані звістка про революцію і як швидко вона поширилася по країні?

Почну з розповіді про свої враження. Цього дня ховали одного з наших письменників. Повертаючись після похорону, я почув стрілянину. Спочатку подумав — демонстрація. Адже незадовго перед тим реакція вбила одного з керівників Народно-демократичної партії Афганістану Мір Акбара Хайбара, і в місті було неспокійно. За годину побачив дим і хотів повернутися до своєї установи, неподалік від урядової резиденції. але біля палацу мене перепинила поліція і заборонила йти далі. Резиденція була оточена танками, біля неї йшов бій. Дехто гадав, що це демонстранти напали на Арку (так у нас називають колишній королівський палац). Ще за годину ми побачили в небі шість літаків, які почали бомбардувати район палацу. Хтось висловив припущення, що Мухаммед Дауд наказав скинути бомби на демонстрантів. Інші вважали, що ті літаки підтримують революційних демонстрантів. Схвильовані, ми порозходилися по домівках.

Була сьома година вечора, радіо мовчало. Нарешті в приймачі почувся голос Хафізулла Аміна, нині міністра закордонних справ і заступника президента Нур

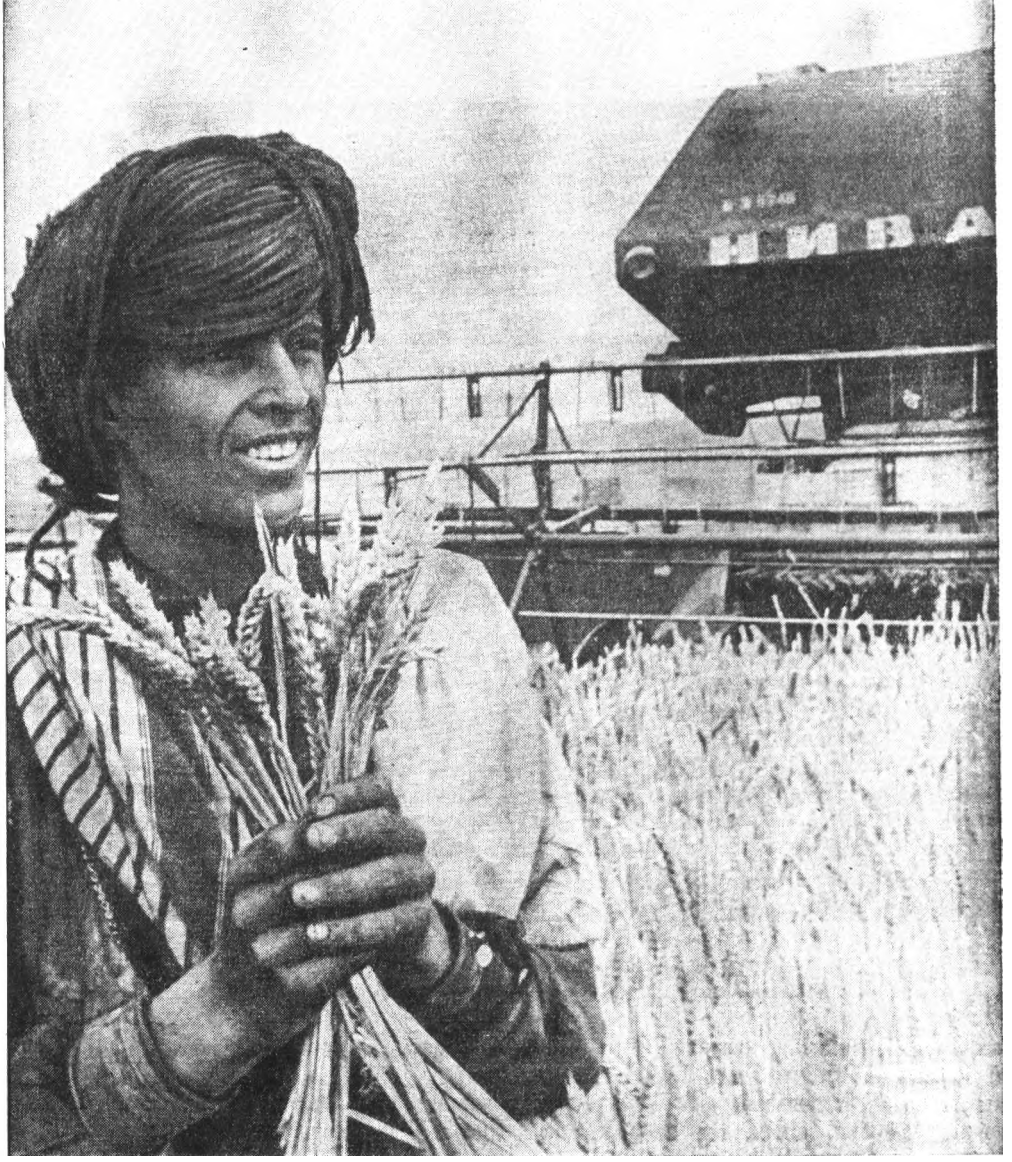
Представники народностей, що населяють Афганістан, — пуштун, вазір, узбек та хазарець у колишньому королівському палаці, який став тепер Будинком народу.

Мухаммеда Таракі. Він сказав: «Увага! Увага! Назавжди скинуто уряд Дауда!..» Я з радості почав танцювати, діти мені аплодували. Чоловіки, жінки, діти висипали на вулиці, де члени НДПА вже роз'яснювали людям, що почалась революція, що її метою є знищення прогнилого уряду Дауда і побудова нового, народного Афганістану.

Революційний переворот був здійснений протягом десяти годин — з дев'ятої ранку до сьомої вечора, але цьому передувала тривала і наполеглива робота партії. Працюючи в напівлегальних умовах, НДПА організувала протягом десяти років тисячу вісімсот демонстрацій і мітингів, поширювала листівки, видавала газету «Хальк» («Народ»), провадила роз'яснювальну роботу серед найширших верств населення.

Як би ви схарактеризували загальне становище в країні? Які першочергові завдання стоять перед новим революційним урядом?

Новий уряд висунув гасло: «Хліб, одяг, житло!» Враховуючи, що вісімдесят п'ять — дев'яносто процентів населення Афганістану — селяни, на порядку денному стоїть проведення аграрної реформи. Але, зважаючи на особливості країни, ця реформа провадитиметься поступово. Як правило, афганські поміщики не вели самі господарство, а віддавали землю в короткочасну оренду, забираючи за користування землею до половини врожаю. На першому етапі революційний уряд вирішив скасувати сплату процентів по позичках, віддати орендовані землі здольщикам і повернути селянам закладені землі. Швидкому проведенню аграрної реформи перешкоджає майже цілковита неписьменність села, що ускладнює роз'яснювальну робо-

На державні землі прийшла надіслана з СРСР техніка.

ту. Класові вороги спотворюють сутність проголошеної партією програми. Отже, перш ніж приступити до земельної реформи, необхідно провести значну роз'яснювальну роботу. З цією метою на села поїдуть активісти партії, будуть створені сільські комітети. Перший, підготовчий етап завершиться вже нинішнього року. На другому — широкого розвитку набуде кооперація, спільний обробіток землі.

У промисловості становище теж не просте. Адже після революції 27 квітня не минуло ще й року, і, звісно, за такий короткий час багато не зробиш, особливо, коли зважити, яку спадщину дістали ми від «уряду обіцянок». Авторемонтний завод у Джангалаку та завод азотних добрив, домобудівний комбінат у Кабулі й дві електростанції; та й ці нечисленні підприємства були споруджені протягом останніх двох десятиліть за допомогою Радянського Союзу. А їх могло б бути значно більше, якби правляча верхівка не провадила прозахідну орієнтацію, всупереч національним інтере-

сам всіляко обмежуючи радянсько-афганське співробітництво.

Останнім часом у Кабулі було підписано ряд контрактів між радянськими зовнішньо-економічними організаціями та кількома міністерствами Демократичної Республіки Афганістан, що передбачають дальше розширення співробітництва між двома країнами. Найважливішими для Афганістану стануть будівництво гірничозбагачувального і міделлавильного комбінату, збільшення потужності електростанції в Мазарі-Шаріфі, поставка обладнання для геологорозвідувальних робіт.

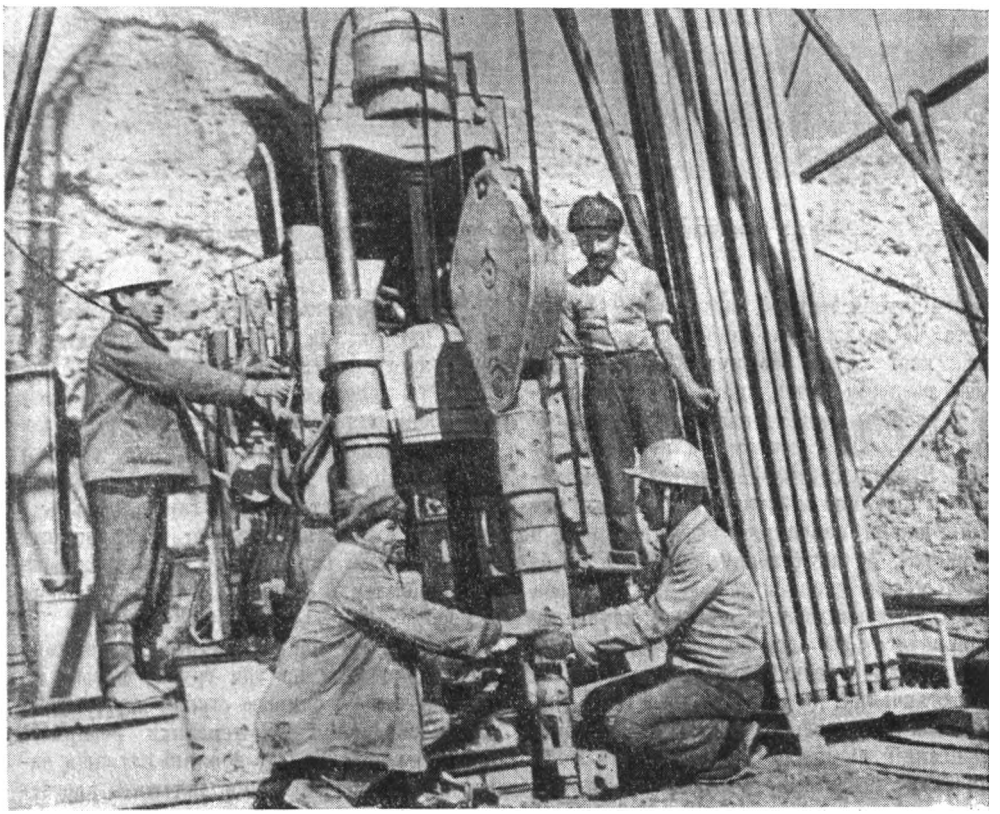
У розв'язанні соціальних та економічних проблем афганський народ завжди діставав дружню і безкорисливу допомогу від Радянського Союзу. І одним з основних пунктів своєї зовнішньополітичної програми уряд ДРА записав: «Зміцнення, розвиток і всебічне розширення дружніх відносин з великим північним сусідом — Радянським Союзом».

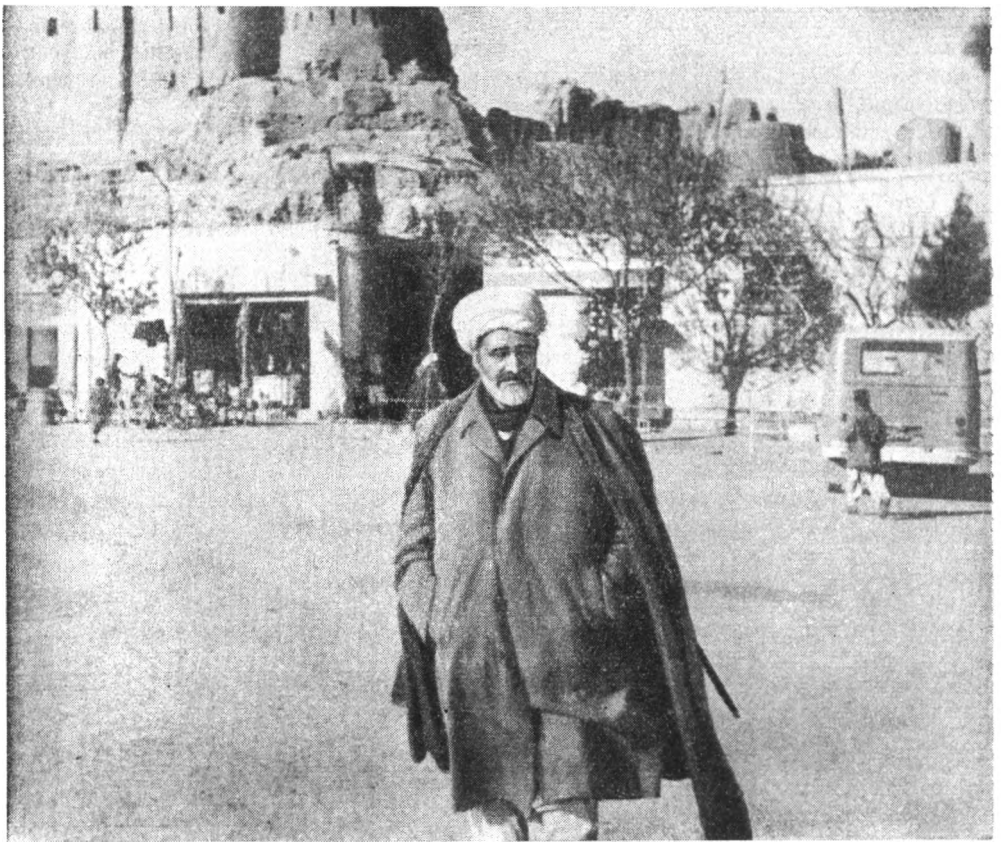
Як розвивався літературний процес в Афганістані? Якого напрямку набуває він нині?

Афганська література розвивається двома мовами: пушту і дарі. До здобуття незалежності в 1919 році в ній переважав романтичний напрям (оспівування троянди, солов'я та кохання) і відчувався значний вплив фольклорних традицій.

Нова література виникла під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ідеї патріотизму, служіння народові стали лейтмотивом творчості кращих наших письменників. У 20-і роки в Афгані-

Афганські буровики провадять розвідку надр.

Форт у Кандагарі — колишня фортеця Александра Македонського.

стані з'явився перший автомобіль, перша газета «Сіradж уль'ахабар», засновником якої був Махмуд Тарзі — про нього розповім трохи далі; з'явилися перша друкарня, перша радіостанція, подарована Радянським Союзом, та перший коледж. Навчальні заклади існували, звичайно, й раніше, але то були мусульманські релігійні школи, навчання в яких зводилося, в основному, до заучування напам'ять арабською мовою уривків з Корану. Передова афганська громадськість завжди намагалася рівнятись на світову культуру, але поки країна перебувала в напівколоніальному становищі, не було про що й говорити. Найбільш радикально настроєна частина інтелігенції вмовляла короля боротися за цілковиту незалежність Афганістану від англійських колонізаторів. Під час першої світової війни емір Хабібулла був убитий, і на престол сів його син Аманулла-хан, уряд якого керувався ідеями молодоафганців. Рух молодоафганців виник під впливом революційних подій 1905—1907 рр. у Росії та революційного руху в сусідніх країнах Сходу. Їхнім ідейним вождем був поет і публіцист Махмуд Тарзі. Діяльність Аманулла-хана, який намагався поширити в Афганістані європейську культуру, можна порівняти з діяльністю Петра Першого в Росії.

Сучасних письменників Афганістану можна поділити на три групи: перші дотримуються класичного стилю; другі допускають звернення до тематики реального життя і вважають, що повинні служити народові; до третьої групи належать прогресивні молоді письменники, які спираються

на марксистсько-ленінську ідеологію, хоча в умовах Афганістану слова «комунізм», «марксизм-ленінізм» протягом довгого часу не можна було навіть згадувати.

1965 року було нелегально засновано Народно-демократичну партію Афганістану, і одним з її фундаторів і першим секретарем став письменник, що творить мовою пушту, Нур Мухаммед Таракі. Герої його творів — прості люди, селяни й робітники, що виступають проти соціальної несправедливості. Треба сказати, що в підготовці й здійсненні революції 27 квітня 1978 року значну участь брали й інші письменники. Ще за часів монархії вони виступали з критикою існуючих тоді порядків.

Зараз налагоджуються контакти й співробітництво між академією Афганістану та АН СРСР, ми хочемо створити свою Спілку письменників та інші творчі спілки, бо інтелігенція Афганістану прагне активніше включатися в процес будівництва нового життя.

Ви сказали, що майже дев'яносто процентів населення Афганістану становлять неписьменні. Що планується зробити в цьому відношенні, яка програма уряду в галузі освіти й культури?

Наш народ з ентузіазмом зустрів прийняті новим режимом заходи в системі освіти. Вже протягом перших кількох місяців методом народної будови, а також використовуючи добровільні внески населення, в країні були створені сотні шкіл і курсів, куди пішли викладати п'ять тисяч юнаків та дівчат. Особливо важливий аспект виховання — політичний. І тут багато можуть зробити добровольці з числа активістів Народно-демократичної партії. Адже нам необхідно докорінно змінити саму систему освіти. Раніше «головним просвітителем» був мулла, що захищав інтереси класу визискувачів. Тепер для пропаганди знань і будівництва нового життя в республіці будуть потрібні десятки тисяч підготовлених з професіонального і політичного погляду фахівців. Нам потрібна марксистська література, і ми сподіваємося отримати її з Радянського Союзу. Чимало нашої молоді поїде вчитися до радянських вузів. У нас попереду багато роботи. Перед нашим народом стоїть складне, але почесне завдання — вивести країну з темряви й відсталості, поставити її в ряд розвинутих держав світу.

Інтерв'ю підготувала
Неля ЯКИМЕНКО

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ХРОНІКА

АНГЛІЯ

В Лондоні знайдено тринадцять скляних негативів з досі невідомими знімками Марка Твена. Фотографії було зроблено 1910 року, коли письменник приїздив до Англії.

Марк Твен з дружиною та дочкою Кларою.

* * *

Драматург Крістофер Фрай написав для телебачення сценарій п'ятисерійної телевистави під назвою «Родина Бронте з Хоуорта», присвяченої життю і творчості сестер Шарлотти, Емілії й Анни Бронте. Показала виставу телестудія Бі-Бі-Сі.

* * *

Побачив світ новий — уже дев'ятнадцятий — роман Айріс Мердок «Море, море». Критика відзначає складну структуру та експресивну мову нового твору письменниці.

БОЛГАРІЯ

Молодий фахівець, який активно відстоює свої моральні принципи, — герой нового фільму режисера Тодора Стоянова та сценариста Димитра Велчева «Зустрічний рух». Головну роль у фільмі виконує популярний актор Стефан Данаїлов.

Кадр із фільму «Зустрічний рух».

* * *

Навесні цього року відбудеться шостий національний огляд болгарської драматургії. До нього готуються всі театральні колективи країни. Серед найцікавіших прем'єр сезону преса називає «Спробу літати» Івана Радичкова в Національному академічному театрі імені Івана Вазова, «Людожерку» Івана Радоєва в драматичному театрі «Софія», гостро

Кадр із телевистави «Родина Бронте з Хоуорта». Зліва направо: Емілія (Джейн Ноулс), Анна (Віккі Айрленд), Шарлотта (Естел Коулер) та їхній брат Бранвелл (Брайєн Х'юлет).

соціальну комедію Колю Георгієва «Вибір за варіантною системою» в Молодіжному театрі. У Пловдиві поставлено «Антихрист» Еміліана Станева і «Експеримент з благородними царськими оленями» Генчо Стоєва, в Бургасі — «Розлучення по-болгарському» Недялко Йорданова, у Варні — «Процес проти богомолів» Стефана Цанева.

ГРЕЦІЯ

Кінорежисер Дінос Дімополус зняв фільм «Смертоносне сонце» за однойменним романом Панделіса Превелакіса. Дія роману відбувається на Криті, де селяни ще й досі дотримуються закону кривавої помсти. Юного героя твору прирекли на смерть вороги його родини... У головній ролі знявся Манос Катрахіс, що здобув популярність як виконавець ролей в античних грецьких трагедіях.

ІТАЛІЯ

Міланський Ліричний театр показав у постановці Джорджо Стрелера прем'єру «Бурі» В. Шекспіра. Спектакль вражає незвичайними театральними ефектами, що, за свідченням рецензентів, іноді приголомшують глядача. Загалом оглядачі позитивно оцінюють виставу, в якій «виразно втілена туга за втраченим світом, за дитинством, до якого немає вороття».

КАНАДА

Під час будівельних робіт у місті Даусоні знайдено склад кінострічок, знятих за часів першої світової війни — як художніх фільмів, що вже вважалися загубленими, так і щотижневих хронікальних кіножурналів. Стрічки лежали в засипаному плавальному басейні; завдяки холодному кліматові, вони добре збереглися.

МЕКСІКА

У Мехіко, в рамках Тижня міжнародної солідарності з народом Чілі, відбувся фестиваль антифашистських фільмів. Центральною подією фестивалю була прем'єра фільму кінодокументалістів з НДР Хайновського та Шоймана «Мертві не мовчать».

Сцена з вистави «Буря» в міланському Ліричному театрі.

МОНГОЛІЯ

На запрошення Спілки монгольських письменників країну відвідав Джеймс Олдрідж. Монгольським читачам добре відомі його твори «Морський орел», «Дипломат», «Мисливець», «Незвичайний монгол» та ін. В інтерв'ю кореспондентові газети «Новости Монголии» Б Бадару Дж. Олдрідж, зокрема, сказав: «Я зацікавився Монголією у 1945

році, після того, як прочитав книжку вченого-марксиста Ральфа Фокса про Чингісхана. Згодом я дізнався, що в Монголії зберігся один із рідкісних представників тваринного світу — кінь Пржевальського; це підказало тему моєї книжки «Незвичайний монгол»...
Я добре знаю і люблю творчість класика монгольської літератури поета Д. Нацагдоржа. Мені пощастило: я слухав прекрасну оперу «Серед трьох сумовитих горбів» за його лібретто.
Все, побачене в Монголії, захоплює і викликає бажання приїхати знову. І я обов'язково приїду», — сказав на закінчення Дж. Олдрідж.

ПОЛЬЩА

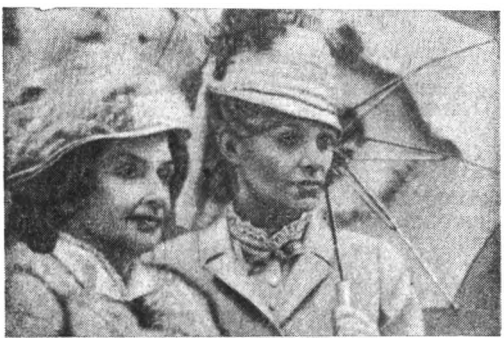
Про утворення Війська польського, про перші спільні бойові дії радянських та польських воїнів у боротьбі проти фашизму розповідає новий фільм Єжи Гофмана «До останньої краплі крові».

* * *

Варшавський театр «Нови» поставив п'єсу-гротеск Януша Корчака «Сенат божевільних».

* * *

Телеглядачі країни побачили перші частини нового багатосерійного телефільму за романом Болеслава Пруса «Лялька». Режисер екранізації Ришард Бер сказав журналістам: «Я намагався максимально точно дотримуватися першотвору, адже «Лялька» — справжній документ свого часу. Сподіваюся, що зусиллями всього колективу нам пощастило відтворити атмосферу Варшави останніх років минулого століття».

Зоф'я Мрозовська та Малгожата Браунек у телефільмі «Лялька».

ПУЕРТО-РІКО

Французький місячник «Монд дипломатік» опублікував інтерв'ю з кінорежисером, керівником Об'єднання молодих пуерторіканських кінематографістів Хосе Гарсіа. Відколи в 1898 році війська США висадилися на півдні Пуерто-Ріко, — сказав Хосе Гарсіа, — американці контролюють усе життя, в тому числі і репертуар кінотеатрів нашої країни. Як протидія цій американській кіноекспансії на острові виникає своя, антиімперіалістична кінематографія. Вона вже представлена багатьма викривальними фільмами. Серед них повнометражний фільм «Пуерто-Ріко», в якому докладно аналізуються колоніальні умови, що панують у нашій країні; документальний фільм «Кулебра», присвячений рухові протесту проти військової присутності США.

Нещодавно створене Об'єднання молодих пуерторіканських кінематографістів вже зняло фільми «Юлія «Бургос» — розповідь про поетесу й діяча визвольного руху, твори якої заборонені цензурою і невідомі пуерторіканцям, та «Незаперечне призначення» — стрічку, що викриває експансіоністську політику США в Латинській Америці.

США

В Іспанії, у Піренеях, американський режисер Лі Томпсон зняв фільм «Небезпечний перехід». Дія фільму відбувається під час другої світової війни, герої його — двоє басків-провідників, що допомагають німецькому вченому урятуватись від гестапо. Ролі провідників виконують Ентоні Куїн і Марсель Бесуфі.

ТУРЕЧЧИНА

Селяни — головні герої книжок відомого письменника Яшара Кемаля. Не став винятком і його новий роман «Трава, що не вмирає». Немає нічого ідилічного в турецькій провінції, яку Кемаль змальовує з тонким ліризмом і глибокою симпатією. «Я знаю лише одну пісню, — сказав письменник у інтерв'ю, даному паризькій газеті «Монд», — і в цій пісні я співаю про природу, або, точніше, про загибель природи...»

Яшар Кемаль.

УГОРЩИНА

Режисер Золтан Варконі зняв фільм «Чорні діаманти» за однойменним романом Мора Йокаї. Головний герой фільму — талановитий інженер, який увесь свій вільний час присвячує науковим дослідженням. Дія фільму відбувається в 60-х роках минулого століття.

ФРАНЦІЯ

У видавництві «Сей» вийшов новий роман Ерве Базена «Вогонь пожирає вогонь». Дія роману відбувається в Сантьяго в дні фашистського перевороту. В центрі твору — двоє закоханих: сенатор від партії Народної єдності й молода переконана активістка, які, рятуючись від розправи путчистів, знаходять притулок у будинку французького дипломата. Вони не знають, що тут на них чекає — свобода чи смерть, бо будинок не належить французькому посольству й до нього будь-коли можуть вдертися солдати хунти. Поряд зі сценами романтичного кохання письменник змальовує страхітливий терор, до якого вдалися піночетівські кати, масові вбивства невинних людей, брудну роль ЦРУ в державному перевороті в Чілі. На думку критика газети «Юманіте» Андре Вюрмсера, це один з найкращих творів Ерве Базена, ідейна спрямованість його не завуальована, ясно видно, на чиєму боці симпатії автора.

* * *

Подією у театральному світі називає критика виступ Жана Маре в ролі короля Ліра в новій постановці режисера Іва Гаска. «Без сумніву, — пише тижневик «Експрес», — Жан Маре — найпопулярніший французький актор. Цим він значною мірою зобов'язаний кіно. Але тепер Маре сміливо можна вважати одним з найкращих інтерпретаторів Шекспіра в країні».

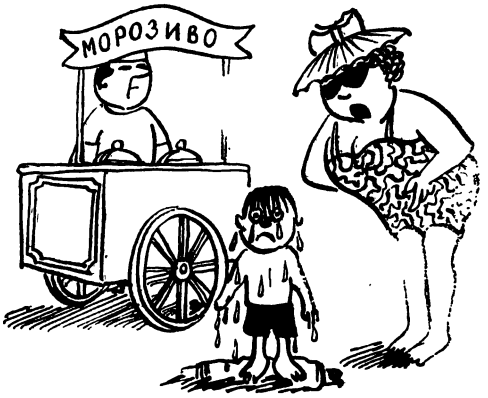
Жан Маре в ролі короля Ліра.

Веселі сторінки

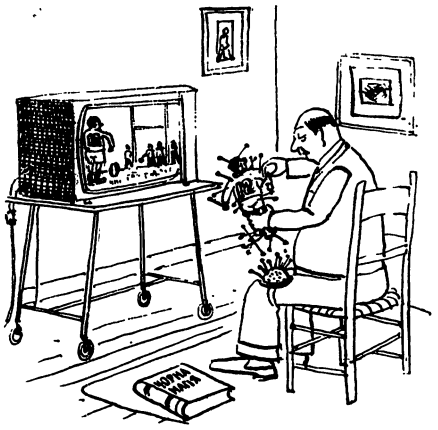
— Це я підсунув батькові задачку Зоськи із сьомого класу...

«Трибуна людуа», Польща.

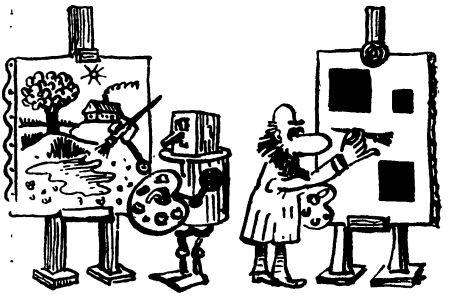

— Не можна все зразу! Допіру ти тонув, тепер хочеш морозиво...

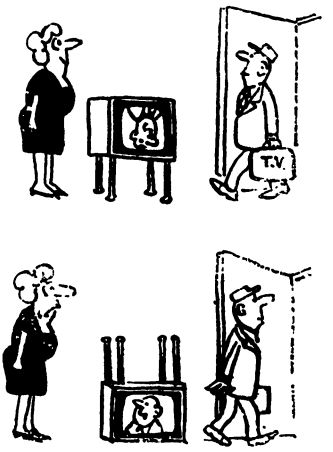
«Польское обозрение», Польща.

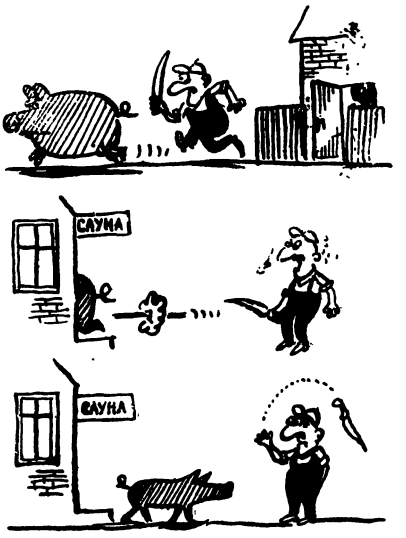
«Парі-матч», Франція.

«Польское обозрение», Польща.

«Нойе рев'ю», ФРН.

«Ойленшпігель», НДР.

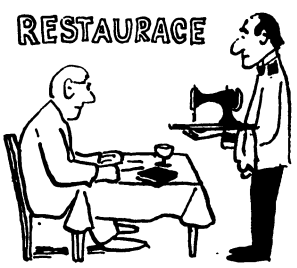

«Парі-матч», Франція.

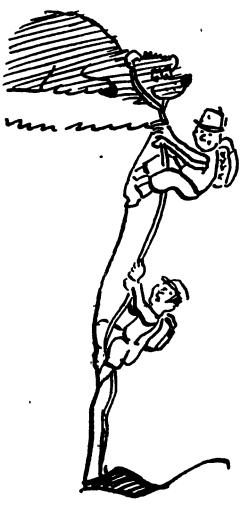

«Польское обозрение», Польща.

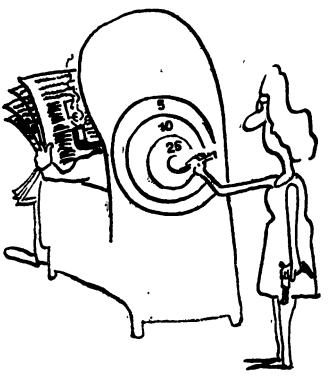

«Ді Вельт», ФРН.

«Квік», ФРН.

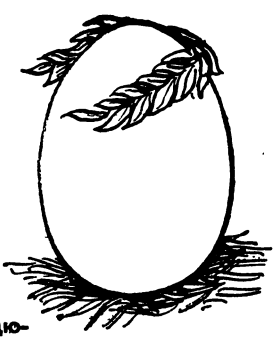

«Панорама», Італія.

— Батько вимагав, щоб я працював у нього в страховій компанії, а я хотів стати актором — довелось піти на компроміс.

«Панч», Англія.

Чекаючи на генія.

«Стиршел», Болгарія.

«Дейлі мірор», Англія.

Головний редактор
Віталій Коротич.

Редакційна
колегія:

Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Марія Орлик,
Дмитро Павличко,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Володимир Писаренко.

Здано до набору 14. 11. 78. Підписано до друку 29.12. 78. БФ 23751. Формат видання 70×100/16. Високий друк. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,61. Тираж 53090. Зам. 05531.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-10.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

«ВСЕСВІТ» («Весь мир» — «Всэсвит»). № 2 1979 г. (на украинском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира.

Издательство «Радянський письменник».

Ціна 60 коп.

«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
«ВСЕСВІТ», 1979, № 2, 1—240

ІНДЕКС 74089